

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI

2./8. ASIR MEDİNE HADİS HALKALARI

Yüksek Lisans Tezi

RİDVAN TALHA YÜCEDAĞ

İSTANBUL, 2022

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI

2./8. ASIR MEDİNE HADİS HALKALARI

Yüksek Lisans Tezi

RİDVAN TALHA YÜCEDAĞ

DANIŞMAN: DOÇ. DR. MUHAMMED ENES TOPGÜL

İSTANBUL, 2022

ÖZET

2./8. ASIR MEDİNE HADİS HALKALARI

Medine, İslam dünyasının 2./8. yüzyıldaki en önemli ilim merkezlerinden (*emsâr*) biridir. Bu sebeple Medine’de hadis ilminin merkezî aktörleri olan râvilerin ve bu râviler arasındaki irtibatların incelenmesi, hadis tarihinin erken döneminin doğru analizi için elzemdir. Söz konusu gereklilikten hareketle bu çalışmada Medineli 2./8. yüzyıl râvileri arasındaki ilmî ilişkiler ve bu ilişkilerin en önemli formu olan halkalar ele alınmıştır. Halka sahibi önemli kişiler ele alınmadan önce mezkûr yüzyılda Medine’de yaşadığı tespit edilen 973 râvi ilgi alanları, yaşadıkları dönem, rivayet sayıları, güvenilirlik durumları, cinsiyet ve etnik kökenleri, mezhepleri ve geçim vasıtaları gibi farklı açılardan tahlile tabi tutularak şehrin ilmî yapısı tasvir edilmiştir. Ardından 2./8. yüzyıldaki Ehl-i hadîs ders halkalarının nasıl tespit edileceğine dair daha önce vazedilen bir metodun uygulanması sonucunda ilgili zaman diliminde Medine’de Nâfi’ mevlâ İbn Ömer, İbn Şihâb ez-Zührî, Ebü’z-Zinâd Abdullah b. Zekvân, Zeyd b. Eslem, Yahya b. Saîd el-Ensârî, Muhammed b. Abdurrahman İbn Ebî Zi’b ve Mâlik b. Enes’e ait yedi halka bulunduğu tespit edilmiş ve halka sahibi bu râvilerle halkalarının mensupları arasındaki ilişkiler detaylı bir şekilde incelenmiştir. Daha sonra halkalara dâhil olamayan küçük ilişki ağları ve bilgi akışlarına yer verilmiştir. Nihayetinde çoğunluğunu yukarıda zikredilen yedi râvi ile onların hoca ve talebelerinin oluşturduğu Medine Ehl-i hadîs’inin tartışmalı hadis meseleleri bağlamında büyük oranda homojen bir yapı arz ettiği ve bu ekolün birikimini elde etme, sentezleme, yorumlama ve sonraki nesle aktarma konusunda en önemli rolü üstelenen 2./8. yüzyıl râvisinin, neredeyse her halkada yer alan Mâlik b. Enes olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Medine, Halka, Hadis Halkaları, 2./8. Yüzyıl

ABSTRACT

HADITH CIRCLES OF MEDINA IN THE SECOND/EIGHTH CENTURY

Medina was one of the most significant knowledge centers (*amṣār*) of the Islamic world in the second/eighth century. Thus, it is essential that Medinan transmitters and their networks are properly analyzed, if one is to make sense of the early history of hadith. Out of this necessity, this study investigated the scholarly networks of Medinan hadith transmitters of the second/eighth century, and more specifically the most developed form of these networks – hadith circles. As a prequel to the hadith circles, intellectual history of early Medina was traced by scrutinizing the 973 hadith transmitters that were said to have lived in Medina during the first two centuries of the hijra from different angles, such as their fields of interest, dates of death, number of hadiths, reliability in terms of *al-jarḥ wa al-ta'dīl*, genders and tribes, sects, and occupations. Then, utilizing the method that was subsequently put forward on how to determine the scholarly circles of Ahl al-Hadith, this study discovered that there were seven hadith circles in Medina in the relevant time period. These circles belonged to Nāfi' the *mawlā* of Ibn 'Omar, Ibn Shihāb al-Zuhrī, Abū al-Zinād 'Abd Allāh bin Dhakwān, Zayd b. Aslam, Yaḥyā bin Sa'īd al-Anṣārī, Muḥammad b. Abd al-Raḥmān Ibn Abī Dhi'b, and Mālik b. Anas. These were followed by the smaller networks that did not make into the circles. Ultimately, this thesis concluded that the Ahl al-Hadith of Medina –the majority of which is composed of the seven narrators mentioned above, their teachers, and students– has a homogeneous structure concerning their views on the controversial issues of the time. Also, it was observed that the most prominent Medinan scholar of the second/eighth century was Mālik b. Anas, who was a part of almost every hadith circle in the city; in collecting, synthesizing, interpreting, and transferring the Medinan tradition of the first two centuries after hijra to the next generation.

Keywords: Hadith, Medina, Circle, Hadith Circles, Second/Eighth Century

ÖN SÖZ

Elinizdeki bu çalışma, 2./8. yüzyılda Medine’de yaşayan hadis râvileri arasındaki entelektüel ilişki ağlarını, daha spesifik bir ifadeyle hadis halkalarını tespit etme amacını taşımaktadır.

Hadis alanında yüksek lisans yapmaya hazırlanan bir öğrencinin okuması tavsiye edilen kitapların neredeyse tamamının hicri ilk üç yüzyıl hakkında olduğu söylenebilir. Zira Türkçe hadis literatürünün çoğunluğu ilgili döneme dair yazılanlardan müteşekkildir. Hadis tarihinin bu zaman diliminde yaşananlara dair onlarca kitapla karşı karşıya kalan birisi bu dönemin yeterince çalışıldığı, artık daha sonraki dönemlere eğilmek gerektiği düşüncesine kapılabilir. Henüz bir lisans son sınıf talebesiyken ben de aynı düşüncededim. Fakat yüksek lisans eğitimimin ilk senesinde yaptığım okumalar, katıldığım dersler ve hocalarımla yaptığım müzakereler neticesinde bunun tam tersinin geçerli olduğunu gördüm. Evet, hadis ilminin teşekkül dönemi olan bu yüzyıllar hakkında diğer dönemlere göre çok daha fazla çalışma vardı, ancak bu çalışmalar ilgili dönemi aydınlatma konusunda hem nicelik hem de nitelik olarak arzu edilen seviyede değildi. Bu farkındalığı elde ettikten sonra hiç düşünmeden yüksek lisans tezimi bu dönem hakkında yazmaya karar verdiğimi hatırlıyorum. Ardından aklımdaki birkaç konuyla hocalarıma danışmaya gitmiştim. Tez danışmanım olacağını o zamanlar bilmediğim hocam Doç. Dr. Muhammed Enes Topgül, erken döneme olan ilgimi gördüğünde bana üzerinde uzun zamandır fikrî mesai sarf ettiği bu konuyu açtı. Birkaç haftalık daha düşünme ve istişare sürecinin ardından 1 Eylül 2020’de Medine hadis halkalarını tespit etmeye başlamıştım.

Söz konusu zaman diliminde İslam dünyasının en önemli ilim merkezlerinden biri olan taşıyan Medine, çalışılması zor bir şehirdir. Bu şehir, kaynaklarda haklarında ciltlerce bilgi bulunan onlarca meşhur râviye ev sahipliği yapar ve şehrin ilmî yapısını oluşturan hadis ve fıkıh ayrılmaz bir şekilde iç içedir. Üstelik İbn Şihâb ez-Zührî, Muhammed b. İshak ve Mâlik b. Enes gibi Medinelilerden kimileri yalnızca hadis ya da Medine tarihinin değil, bütün İslami ilimler tarihinin en önemli isimlerindedir. Bu râviler hakkında devasa hadis literatüründe yer alan bütün bilgilere ve modern akademik çalışmalarda yapılan tüm analizlere ulaşmak ve kesin hüküm bildirecek cümleler kuracak hâkim olmak en iyi ihtimalle birkaç yıl, bunları tutarlı bir kurguya büründürerek metne dönüştürmek de bir o kadar daha alabilir. Bu sürenin bir yüksek lisans tezine ayrılması

gerekenden çok daha fazla olduğunu söylemeye gerek yoktur. Dolayısıyla elinizdeki çalışmada, bu konular bir yüksek lisans tezinin zaman ve kapsam sınırlılıkları çerçevesinde kalınarak ne kadar iyi bir şekilde incelenebilirse o oranda ele almaya çalışmıştır.

Yukarıda sayılanlar, 2020 yılında başlayan COVID-19 salgını, onu takip eden karantina süreci, birkaç ay sonra da İslami İlimler Fakültesi'nden mezun olduğum, Temel İslam Bilimleri Yüksek Lisans Programı'nda ders dönemini tamamladığım ve akademik bilincimin formasyonuna ev sahipliği yapan İstanbul Şehir Üniversitesi'nin kapatılması gibi maddi ve manevi zorluklara rağmen bu çalışmanın tamamlanmasında içinde bulunduğum için kendimi şanslı hissettiğim entelektüel çevrenin büyük bir rol oynadığı kesindir.

Yıllar boyunca zihninde tutup şekillendirdiği bir konuyu Medine özelinde bana emanet eden, her konuda bana yardımcı olan, akademik hayatı ve Türkiye akademiyasını kendisi sayesinde daha yakından tanıdığım, benim için ikinci bir üniversite olan odasında yaptığımız haftalık toplantılarda, karşılaştığım her türlü problemi çözmek için çaba harcayan, yazdığım her şeyi birden fazla kez okuyan ve her seferinde yeni hatalarımı bulan danışmanım Doç. Dr. Muhammed Enes Topgül'e ne kadar teşekkür etsem azdır. Bu tez sağlam bir fikrî temele sahipse bu büyük oranda onun sayesinde. Tezimi dikkatlice okuyup çok kıymetli değerlendirme, eleştiri ve katkılarda bulunan jüri üyesi hocalarım; hem yazdıkları hem de söyledikleriyle bana idealin sınırlarını gösteren Prof. Dr. Bekir Kuzudışli ve derslerinde sürekli dile getirdiği “İlim, mukayese ve analizdir” nasihatini kulama küpe yaptığım, odasına her girdiğimde küçük bir meselede bile olsa aydınlanmadan çıkmadığım Doç. Dr. Mustafa Macit Karagözoğlu'na tezimdiki birçok açığın kapanmasını ve tezimin daha iyi bir forma bürünmesini sağladıklarından dolayı teşekkürlerimi arz ederim. Lisanstaki dersleriyle ben dâhil onlarca kişiye hadis ilmini sevdiren ve tezimi yazarken Medine konusundaki uzmanlığına başvurduğum ilk hadis hocam Prof. Dr. Halit Özkan'a lisans hayatımın başından beri öğrettiği her şey ve bütün yardımları için minnettarım. Tezimin tamamını okuyarak etrafına bıraktığı notlarla birçok yanlış ve eksikliğimin farkına varmamı sağlayan Ali Albayrak'a da erken hadis tarihine dair engin bilgisini benimle paylaştığı için müteşekkirim.

Bu tez, danışman hocam Topgül'ün yürütücülüğünü yaptığı, “2./8. Asır Hadis Halkalarının İnşası” başlıklı bir TÜBİTAK 1001 projesi kapsamında 2021'in Kasım ayında desteklenmeye başladı. Bu projede yer alan ağabeylerim ve arkadaşlarım Adem

Sari, Baki Gönüllü, Arş. Gör. Enes Tarhan, Arş. Gör. Hatice Demirci, Arş. Gör. Muhammet İkbâl Aslan ve Arş. Gör. Ömer Faruk Maden tezimin çeşitli bölümlerini okuyarak kendi birikimlerini benim çalışmama kanalize ettikleri için, Tayfur Yurdanur 2./8. yüzyıl Medine’sinin haritasını zihnimde canlandırmam konusunda yardım ettiği için, lisans öğrencileri Faruk Uzundere ve Rukiyye Rahmet Demireşik de bazı bilgilerin notlanmasında bana yardımcı oldukları için kendimi şanslı hissediyorum. Özellikle yoğun programına rağmen tezimin tamamını okuyup editöryal bir süzgeçten geçiren, yazdıklarındaki hata ve tutarsızlıklara dikkatimi çeken arkadaşım Adem Sari’ye ve halka çalışmalarının ilk örneğini kaleme alan, tezimin neredeyse hepsini okuyup eleştiren ve yazdıkları sayesinde birçok çıkmazı aştığım kıymetli ağabeyim Ömer Faruk Maden’e ne kadar teşekkür etsem azdır.

Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu’na (TÜBİTAK) da beni Ekim 2019’dan Kasım 2021’e kadar 2210-A Genel Yurt İçi Yüksek Lisans Burs Programı kapsamında, Kasım 2021’den itibaren “2./8. Asır Hadis Halkalarının İnşası” başlıklı ve 121K412 numaralı 1001 projesi kapsamında desteklediği için teşekkür ederim.

Son olarak, kendimi bildim bileli bana destek olan, iyi bir akademisyen olmam için ellerinden gelen her şeyi yapan ve herkesin evlere hapsediğundan dolayı çalışmamaktan şikâyet ettiği salgın döneminde evimizi benim için rahat ve huzurlu bir çalışma ortamı hâline getiren anne ve babama da şükranlarımı sunarım.

Rıdvan Talha YÜCEDAĞ

İstanbul, 2022

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT	ii
ÖN SÖZ.....	iii
GRAFİKLER.....	x
ŞEKİLLER	xi
TABLolar	xi
KISALTMALAR.....	xii

GİRİŞ

KONU, METOT, KAVRAMLAR VE KAYNAKLAR

I. Konu ve Amaç.....	2
II. Metot.....	4
III. Kavramlar	9
A. Yakınlık	9
B. Halka	10
C. Talebelik Dönemi ve Hocalık Dönemi.....	12
IV. Kaynaklar	13
A. Klasik Kaynaklar	13
B. Modern Kaynaklar.....	15

BİRİNCİ BÖLÜM

2./8. ASIRDA MEDİNE'DE İLMÎ HAYAT:

BRANŞLAR, RÂVİLER MEKÂNLAR

I. Branşlar: Bilginin Dalları	22
A. Hadis.....	22
B. Hadis-Fıkıh İlişkisi	29
C. Hadis-Siyer/Megâzî İlişkisi	35
II. Râviler: Bilginin Taşıyıcıları.....	40
A. Yaşadıkları Zaman Aralıkları	40
B. Rivayet Sayıları	42
C. Güvenilirlik Durumları.....	44

D. Cinsiyet ve Etnik Kökenleri	46
E. İtikadi Mezhepleri	48
F. Geçim Vasıtaları.....	51
III. Mekânlar: Bilginin Bağlamı	54
A. Mescid-i Nebevî	54
B. Râvi Evleri.....	58

İKİNCİ BÖLÜM

MERKEZÎ HADİS HALKALARI

I. Tedvin Dönemi Halkaları	62
A. Nâfi‘ mevlâ İbn Ömer Halkası	62
1. Bilgi Kaynakları	64
2. Halka Mensupları	67
a. Ubeydullah b. Ömer el-Ömerî	72
b. Mâlik b. Enes	77
c. Eyyûb es-Sahtiyânî	82
d. Abdullah b. Ömer el-Ömerî	85
B. İbn Şihâb ez-Zührî Halkası.....	87
1. Bilgi Kaynakları	87
2. Halka Mensupları	94
a. Mâlik b. Enes	97
b. Muhammed b. İshak.....	104
c. Muhammed b. Abdullah ez-Zührî.....	109
d. İbn Ebî Zi‘b.....	111
e. İbrahim b. Sa‘d.....	113
f. Ubeydullah b. Ömer el-Ömerî	116
II. Tasnif Dönemi Halkaları: Mâlik b. Enes Halkası	119
A. Hocaları	119
B. Halka Mensupları	123
1. Ma‘n b. İsa el-Kazzâz	129
2. Mutarrif b. Abdullah el-Yesârî	132
3. Abdullah b. Mesleme el-Ka‘nebî.....	134
4. İsmail b. Ebî Üveys	136

5. Mus‘ab b. Abdullah ez-Zübeyrî.....	139
6. Ebû Mus‘ab ez-Zührî.....	142

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İKİNCİL BİLGİ AĞLARI VE HADİS MESELELERİ

I. İkincil Hadis Halkaları	145
A. Tedvin Dönemi Halkaları.....	145
1. Ebü’z-Zinâd Halkası.....	145
a. Bilgi Kaynakları.....	146
b. Halka Mensupları.....	148
i. Abdurrahman b. Ebi’z-Zinâd.....	150
ii. Mâlik b. Enes.....	152
iii. Mugîre b. Abdurrahman el-Hizâmî	156
2. Zeyd b. Eslem Halkası.....	158
a. Bilgi Kaynakları.....	158
b. Halka Mensupları.....	160
i. Hişâm b. Sa’d el-Kureşî.....	162
ii. Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem.....	163
iii. Mâlik b. Enes.....	165
3. Yahya b. Saîd el-Ensârî Halkası.....	169
a. Bilgi Kaynakları.....	169
b. Halka Mensupları.....	173
i. Mâlik b. Enes.....	176
ii. Süleyman b. Bilal.....	178
B. Tasnif Dönemi Halkaları: İbn Ebî Zi’b Halkası.....	181
1. Hocaları	181
2. Halka Mensupları	182
a. Muhammed b. İsmail İbn Ebî Füdeyk	184
b. Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî	185
II. Halka Yapısı Arz Etmeyen Bilgi Ağları.....	189
A. Rivayet Sayıları Fazla Olup Halkalarda Yer Almayan Râviler	189
B. Halkaları Olduğu Söylenip Halkalarda Yer Almayan Râviler	192
III. Medine Hadis Halkalarının Hadis Meseleleri Açısından Mukayesesi.....	198

SONUÇ	207
KAYNAKÇA	213
EK 1: 2./8. ASIR MEDİNE HADİS HALKALARI ŞEMASI	224

GRAFİKLER

Grafik 1: 1000'den Fazla Rivayeti Olan Sahâbîler	24
Grafik 2: Medine'nin Hoca ve Talebe Ağlarında Öne Çıkan Sahâbîler	24
Grafik 3: 500'den Fazla Hadis Rivayet Eden Medineli 1./7. Yüzyıl Râvileri	25
Grafik 4: Medine'nin Hoca ve Talebe Ağlarında Öne Çıkan 1./7. Yüzyıl Râvileri	26
Grafik 5: 750'den Fazla Rivayeti Olan Medineli 2./8. Yüzyıl Râvileri.....	27
Grafik 6: Medine'nin Hoca ve Talebe Ağlarında Öne Çıkan 2./8. Yüzyıl Râvileri	28
Grafik 7: el-Fukahâü's-seb'adan Olduğu Söylenen Kişilerin Rivayet Sayıları	31
Grafik 8: Medineli 2./8. Yüzyıl Fakihlerinin Rivayet Sayıları	32
Grafik 9: Siyer/Megâzî ile İlgilenen Medineli Râviler	35
Grafik 10: Medineli 1./7. ve 2./8. Yüzyıl Râvilerinin Vefat Tarihlerine Göre Dağılımı	40
Grafik 11: Medineli 1./7. ve 2./8. Yüzyıl Râvilerinin Rivayet Sayıları	42
Grafik 12: Medineli 1./7. ve 2./8. Yüzyıl Râvilerinin Vefat Tarihleri ve Rivayet Sayıları	43
Grafik 13: Medineli 1./7. ve 2./8. Yüzyıl Râvilerinin Güvenilirlik Durumları.....	44
Grafik 14: Medineli 1./7. ve 2./8. Yüzyıl Râvilerinin Güvenilirlik Durumlarının Dönemlere Dağılımı.....	45
Grafik 15: Medineli 1./7. ve 2./8. Yüzyıl Râvilerinin Kabileleri	47
Grafik 16: Medineli 1./7. ve 2./8. Yüzyıl Râvilerinin İtikadi Eğilimleri	49
Grafik 17: Medineli 1./7. ve 2./8. Yüzyıl Râvilerinin Meslekleri.....	51
Grafik 18: Medineli 1./7. ve 2./8. Yüzyıl Râvilerinin Mesleklerinin Dönemlere Dağılımı.....	52
Grafik 19: Öne Çıkan Talebelerinin Nâfi'den Rivayetlerinin Sayıları	68
Grafik 20: Öne Çıkan Talebelerinin Ubeydullah b. Ömer'den Rivayetlerinin Sayıları.....	77
Grafik 21: Zührî'nin Öne Çıkan Hocalarından Rivayetlerinin Sayıları.....	88
Grafik 22: Öne Çıkan Talebelerinin Zührî'den Rivayetlerinin Sayıları	96
Grafik 23: Öne Çıkan Talebelerinin İbn İshak'tan Rivayetlerinin Sayıları	107
Grafik 24: Öne Çıkan Talebelerinin Muhammed b. Abdullah ez-Zührî'den Rivayetlerinin Sayıları	111
Grafik 25: Mâlik b. Enes'in Öne Çıkan Hocalarından Rivayetlerinin Sayıları (el-Muvattâ) 120	
Grafik 26: Mâlik b. Enes'in Öne Çıkan Hocalarından Rivayetlerinin Sayıları (Cevâmi'u'l-Kelim).....	120
Grafik 27: Öne Çıkan Talebelerinin Mâlik'ten Rivayetlerinin Sayıları.....	126
Grafik 28: Öne Çıkan Talebelerinin Ebü'z-Zinâd'dan Rivayetlerinin Sayıları	149

Grafik 29: Zeyd b. Eslem'in Öne Çıkan Hocalarından Rivayetlerinin Sayıları.....	159
Grafik 30: Öne Çıkan Talebelerinin Zeyd b. Eslem'den Rivayetlerinin Sayıları	161
Grafik 31: Yahya b. Saîd el-Ensârî'nin Öne Çıkan Hocalarından Rivayetlerinin Sayıları....	170
Grafik 32: Öne Çıkan Talebelerinin Yahya b. Saîd el-Ensârî'den Rivayetlerinin Sayıları ...	175
Grafik 33: Öne Çıkan Talebelerinin İbn Ebî Zi'b'den Rivayetlerinin Sayıları.....	183
Grafik 34: Rivayetleriyle Öne Çıkıp Halkalarda Yer Almayan Medinelî 2./8. Yüzyıl Râvileri	189
Grafik 35: Öne Çıkan Talebelerinin Derâverdî'den Rivayetlerinin Sayıları	191
Grafik 36: Öne Çıkan Talebelerinin Saîd el-Makburî'den Rivayetlerinin Sayıları	191
Grafik 37: Halkası Olduğu Söylenen Medinelî 2./8. Yüzyıl Râvilerinin Rivayet Sayıları	194

ŞEKİLLER

Şekil 1: Siyer/Megâzî ile Uğraşan Medinelî 2./8. Yüzyıl Râvilerinin İlişki Ağı.....	37
Şekil 2: Nâfi' mevlâ İbn Ömer'in İlişki Ağı	72
Şekil 3: İbn Şihâb ez-Zührî'nin Medinelî İlişki Ağı	97
Şekil 4: Mâlik b. Enes'in Medinelî İlişki Ağı	129
Şekil 5: Ebü'z-Zinâd'ın İlişki Ağı.....	149
Şekil 6: Zeyd b. Eslem'in İlişki Ağı.....	162
Şekil 7: Yahya b. Saîd el-Ensârî'nin İlişki Ağı.....	176
Şekil 8: İbn Ebî Zi'b'in İlişki Ağı	184

TABLolar

Tablo 1: Nâfi'in Talebelerinin Tabakaları	68
---	----

KISALTMALAR

a.mlf.	: aynı müellif
b.	: ibn
bk.	: bakınız
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
hs.	: hükümrânlık süresi
Hz.	: Hazret-i
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
krş.	: karşılaştırınız
nşr.	: neşreden
ö.	: ölüm
s.	: sayfa
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
trc.	: tercüme eden
ts.	: tarihsiz
v.dğr.	: ve diğerleri
yy.	: yayınevi yok

GİRİŞ

KONU, METOT, KAVRAMLAR VE KAYNAKLAR

I. Konu ve Amaç

E. H. Gombrich, sanat tarihine dair meşhur başucu kitabı *Sanatın Öyküsü*'ne "Aslında, Sanat diye bir şey yoktur. Yalnızca sanatçılar vardır" diyerek başlar.¹ Sanat tarihi anlatılırken sanatçılara odaklanmanın kaçınılmaz olduğunu ifade eden ve her sanatçının birer şahıs olarak sanat tarihinde oynadığı önemli rolü vurgulayan bu cümleler, genelde ilimler tarihi, özeldir hadis tarihi için de geçerlidir: Râvilerin öyküsü anlatılmadan hadis ilminin tarihi yazılamaz. Dolayısıyla hadis tarihine dair olup zamansal açıdan 2./8. yüzyıl, coğrafi açıdan da Medine ile sınırlanan bu araştırma, tarih anlatısını hadis râvileri ve bu râviler arasındaki ilişkileri merkeze alarak yapmaktadır. Bu ilişki türlerinden biri, belki de en önemlisi olan halkalar, çalışmanın esas konusunu teşkil etmektedir. Tezin temel amacı, İslami ilimlerin teşekkül etmeye başladığı 2./8. yüzyıldaki başat ilim merkezlerinden biri olan Medine'de Ehl-i hadîs tarafından kurulan halkaları tespit etmektir. Bu halkalar belirlendiğinde mezkûr zaman dilimi ve mekânda hadis aktarımında ön planda olan râviler ortaya çıkacak, böylece "Medine Ehl-i hadîs'i" denildiğinde kimlerin kastedildiği netleşmiş olacaktır.

Tezin zamansal sınırları 2./8. yüzyıl olarak belirlenmiş olsa da halka sahiplerinin hocalarından kimileri hayatlarının büyük bir kısmını 1./7. yüzyılda, öğrencilerinden kimileriye 3./9. yüzyılda geçirmiş olabilirler. Bundan dolayı 1./7. yüzyılın ikinci yarısıyla 3./9. yüzyılın ilk yarısı da gerektiğinde kapsama dâhil edilmiştir. Ancak tezin odaklandığı kişilerin 2./8. yüzyıl râvileri olup hem 1./7. yüzyıl hem 3./9. yüzyıl râvilerinin 2./8. asır râvileriyle ilişkileri bağlamında incelendiği vurgulanmalıdır.

Bu araştırmanın üç temel sorusu bulunmaktadır: 1- 2./8. yüzyılda Medine, ilmî canlılık açısından dönemin diğer ilim merkezlerine kıyasla nasıl bir konumdaydı? 2- 2./8. yüzyılda Medine'de kaç hadis halkası vardı? Bu halkaların sahipleri ve mensupları kimlerdi? 3- 2./8. yüzyılda Medine'de kurulan hadis halkaları arasında dönemin çokça tartışılan meseleleri konusunda nasıl bir ilişki vardı? Araştırmanın bölümlerinden her biri bu sorulardan bir ya da daha fazlasına cevap verecek şekilde dizayn edilmiştir.

Çalışma üç ana bölümün yanında giriş, sonuç ve ek kısımlarından oluşmaktadır. Birinci Bölüm'de 2./8. yüzyılda Medine'de ilmî hayat, birbirini tamamlayan üç açıdan

¹ Gombrich, *Sanatın Öyküsü*, s. 15.

incelenecektir: Branşlar, râviler ve mekânlar. “Branşlar” kısmında ilgili zaman diliminde Medine’de yaygın olan üç branş olan hadis, fıkıh ve siyer/megâzîye olan ilgileriyle öne çıkan râviler sunulacak, ayrıca son iki branşın hadisle irtibatına değinilecektir. “Râviler” kısmında bu çalışma için hazırlanan 973 kişilik veri tabanındaki râviler yaşadıkları zaman aralıkları, rivayet sayıları, güvenilirlik durumları, cinsiyet ve etnik kökenleri, mezhepleri ve geçim vasıtaları açısından ele alınacaktır. “Mekânlar” kısmında ise Medine’de hadis rivayetinin gerçekleştiği mekânlardan bahsedilecektir.

İkinci Bölüm’de merkezî hadis halkasına sahip oldukları tespit edilen üç râvinin, Üçüncü Bölüm’ün ilk kısmında ise ikincil hadis halkasına sahip oldukları belirlenen dört râvinin bilgi kaynakları ve halkalarının mensupları detaylıca irdelenecektir. Her bir halkayla ilgili başlıkta halka mensuplarının şahsi yaşantılarından çok halka sahipleriyle ilişkilerine odaklanılacaktır. Üçüncü Bölüm’ün ikinci kısmında ise halkalara dâhil edilmemelerine rağmen Medine’nin rivayet birikimine katkı sunan isimler ve gruplar analiz edilecektir.

Değerlendirme ve Sonuç bölümünde bu araştırma neticesinde elde edilen sonuçlar ve yapılan analizler bir arada arz edilecek, ayrıca Medine hadis halkaları ittifak ve ihtilaf ettiği hadis meseleleri üzerinden bir karşılaştırmaya tabi tutulacaktır. Ek bölümünde ise İkinci ve Üçüncü Bölüm’de ele alınan hadis halkalarının toplu bir şemasına yer verilecektir.

Tezde süre, kaynak ve kapsam kısıtlılığından dolayı incelenmeyen bazı konular da olmuştur. Örneğin Birinci Bölüm’de birçok açıdan incelemeye tabi tutulan râvilerin rihle güzergahları da tespit edilebilir ve bunun üzerinden Medine birikiminin daha çok hangi bölgelere intikal ettiği görülebilir, bu da Medineli rivayetlerin ilgili bölgelerde yarattığı etkinin tahlilini ele alan çalışmalara alt yapı sağlayabilirdi. Fakat rihleye dair elde edilen veriler yetersiz ve tartışmalı olduğundan rihle hakkında detaylı tahliller yapılmamıştır. İncelenmeyen bir diğer konu da halkalardaki rivayet akışının muhtevalarıdır. Halkalar inşa edilirken her bir halka sahibi ve mensubunun hocalarından kaç hadis naklettiği ve talebelerine ne kadar rivayet aktardığı zikredilmesine rağmen bu hadislerin içerikleri analiz edilmemiştir. Bu analiz gerçekleştirilseydi halkalarda yoğun olarak hangi tür bilgilerin (ahkâm, siyer/megâzî, tefsir gibi) aktarıldığı tespit edilebilir, dolayısıyla halkaların temel gündemi belirlenebilir ve bu konuda bir kıyaslama yapılabilirdi. Ayrıca Medine gibi amel tartışmalarının merkezinde yer alan bir şehirde bu tartışmaların rivayetlere ne derecede yansıdığı saptanabilir ve râvilerin amel konusundaki

görüşlerine dair daha detaylı bilgiler edinilebilirdi. Ancak halkalarda nakledilen yüzlerce rivayetin incelenmesi uzun zaman alacağından ve bu tür tafsilatlı bir analizin bir yüksek lisans çalışmasının kapsamını aştığı düşünülüşğünden bu uygulamadan vazgeçilmiştir.

II. Metot

Yukarıda zikredilen araştırma soruları cevaplanırken iki temel metot kullanılmıştır. Bunlardan biri Medineli râviler tespit ve analiz edilirken, diğeriye halkalar inşa edilirken uygulanmıştır.

2./8. asır Medine hadis halkalarını inşa etmeyi amaçlayan bu çalışmanın temel kaynağı, yazar tarafından oluşturulan ve 1./7. ve 2./8. yüzyılda yaşayan Medineli râvileri içeren Excel dosyası formundaki veri tabanıdır. Râvilerin isimleri, künyeleri, lakapları, nisbeleri, akrabalık ilişkileri, doğum ve vefat tarihleri ile yerleri, cinsiyetleri, farklı müelliflere göre tabakaları, hürlük ya da mevlâlık durumları, mensup oldukları kabileler ve kollar, rihleleri, öne çıkan hoca ve öğrencileri, rivayet sayıları, meçhullük durumları, itikadi eğilimleri, meslekleri, hadis dışı ilgi alanları ve farklı münekkilere göre güvenilirlik durumları gibi 20’den fazla kategoriye ait veriden oluşan bu veri tabanının nasıl oluşturulduğı açıklanmalıdır.

Tez çalışmasının ilk aşamasında 1./7. ve 2./8. yüzyılda Medine’de yaşayan hadis râvilerinin bir listesinin oluşturulması hedeflenmiştir. Bunun için hadis râvilerini önce şehirlere, sonra tabakalara göre tasnif eden en erken iki tabakât kitabı olan İbn Sa’d (ö. 230/845) ile Halife b. Hayyât’ın (ö. 240/854-5) *et-Tabakât*’larından faydalanılmıştır. Bu kitapların Medineli râviler bölümlerindeki bütün râviler ve haklarında verilen bilgiler bir Word dosyasına kaydedilmiştir. Bu ilk aşamadan tezin son merhalelerine kadar râviler hakkındaki bütün detaylı notlamaların yapıldığı ve bir araya getirildiğı bu Word dosyası, veri analizine ve görselleştirmesine müsait olmadığından buradaki veriler tek tek Excel dosyasına aktarılmıştır. Böylece tez boyunca yararlanılacak 973 kişilik Medineli râviler veri tabanı oluşmuştur.

Veri tabanından tez boyunca yararlanılsa da onun en çok kaynaklık ettiği bölüm Birinci Bölüm’dür. 973 râvinin farklı açılardan incelendiğı bu bölümde Excel programının filtreleme, sıralama ve görselleştirme özellikleri sıkça kullanılmıştır. Birinci Bölüm’ün “Branşlar” kısmında hadisin önde gelen isimleri belirlenirken izlenen yöntem ise şöyledir: Veri tabanında hadis rivayetiyle öne çıkan kişiler belirlenirken ilk olarak Excel dosyasının “Rivayet Sayısı” sütununa Cevâmi’u’l-Kelim programının 4.5 numaralı

versiyonundan yararlanılarak not edilen rivayet sayıları çoktan aza doğru sıralanmıştır. Ancak okuyucuya yalnızca buradan elde edilen listenin verilmesi uygun görülmemiştir. Zira veri tabanında Medineli olmasına rağmen başka şehirlere göç eden ve daha çok oranın ilmî geleneğiyle ilişkilendirilen râviler bulunabilir, dolayısıyla yalnızca rivayet sayılarının esas alınması hâlinde aslında Medineli râvilerle sıkı irtibatı bulunmayan kişiler Medine'nin en önemli râvileri olarak sunulabilir. Bu tehlikeden kaçınmak adına rivayet sayılarının yanında başka bir veri türü daha devreye sokulmuştur. Excel dosyasına râvilerin öne çıkan hocaları ve öğrencilerinin notlandığından bahsedilmiştir. Bu yapılırken her bir râvi için “Hoca 1”, “Hoca 2”, “Hoca 3” şeklinde beş hoca sütunu, “Öğrenci 1”, “Öğrenci 2” ve “Öğrenci 3” şeklinde beş öğrenci sütunu açılıp ilgili hücrelere râvinin Cevâmi‘u'l-Kelim programının verilerine göre öne çıkan, yani toplam rivayet sayısının %10'undan fazla nakilde bulunduğu hoca ve öğrencileri yazılmıştır. Daha sonra bu sütunlardaki isimler Voyant Tools (<https://voyant-tools.org/>) isimli metin analizi programı aracılığıyla frekans analizine tabi tutularak her bir ismin kaç kez geçtiği belirlenmiştir. Bu analiz neticesinde Medineli râvilerin hoca ve öğrenci ağlarında en çok geçen, yani Medine'nin rivayet birikimini en çok etkileyen isimler tespit edilmiştir. Ardından bu isimler, en çok rivayet sayısına sahip isimlerle karşılaştırılarak ve iki liste sentezlenerek Medine'nin en önemli hadis râvileri ortaya çıkarılmıştır.

“Çok hadis rivayet etmek” yahut “hoca ve talebe ağlarında çok geçmek”ten kasıt nedir? Kaç hadis rivayet eden bir râvi için “çok hadis rivayet ediyor”, yahut kaç râvinin hoca ve talebeleri arasında bulunan biri için “hoca ve talebe ağlarında çok yer alıyor” denebilir? Bu soruları net, nesnel ve tartışmasız bir kriterle cevaplamak mümkün değildir. Zira rivayet sayısının azlığı ve çokluğu bölgeden bölgeye ve dönemden döneme değişebilir. Bundan dolayı Medineli râvilerin her bir tabakasının rivayet ile hoca ve talebe ağlarında geçme sayıları incelenmiş, farklı tabakaların öne çıkan râvileri belirlenirken o tabaka hakkında fikir verecek sayılar belirlenmiş ve bu sayılar baraj olarak konmuştur. Örneğin sahâbe tabakası için 1000 rivayet ile 20 atıf, sahâbî olmayan 1./7. yüzyıl râvileri için 500 rivayet ile 10 atıf ve 2./8. yüzyıl râvileri için 750 rivayet ile 30 atfın uygun kriterler olduğu düşünülmüş ve grafikler buna göre oluşturulmuştur.

İkinci ve Üçüncü Bölüm'de ele alınan halkaların tespitinde ise Topgül ile Maden'in “Ehl-i Hadis Ders Halkalarının Tespitine Dair Bir Metot Teklifi” başlıklı makalesinde vazedilen yöntem kullanılmıştır. Basra halkalarında olumlu sonuçlar veren bu metot, tezin omurgasını oluşturan halkaların tespitinde kullanıldığından burada kısaca

özetlenmeli, ayrıca Medine halkalarına uygulanırken revize edilmesi gereken kısımlarından bahsedilmelidir.

Topgül ile Maden'in metodu üç aşamadan oluşur: İsnâd verilerinin tespiti, ricâl verilerinin tespiti ve tematik verilerin tespiti.² İsnâd verileri, râviler arasındaki ilişkileri en net şekilde gösteren veri türüdür. Bir râvinin, hocasından diğer talebelerden fazla sayıda hadis rivayet etmiş olması, büyük ihtimalle onun ilminden çokça faydalandığı ve yanında uzun süre bulunduğu anlamına gelir. Topgül ve Maden, isnâd verileri için üç temel kaynak önerirler. Bunlar Abdürrezzâk es-San'ânî (ö. 211/827) ve İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *el-Musannef*'leri ile Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *el-Müsned*'idir. Bu kaynakların önerilme sebebi hacimlerinin genişliği ile *Kütüb-i Sitte*'nin aksine sıhhati şart koşmayıp olabildiğince çok hadisi toplama özellikleridir.³ Basra ve Kûfe, yani Irak Bölgesi düşünüldüğünde yazarların teklifi makuldür ve sonuç da vermiştir. Ancak Medine'nin isnâd ağlarının tespiti için bu kaynakların kullanılması uygun değildir.⁴ Zira bu kitaplar Irak Bölgesi'ne mensup âlimler tarafından tasnif edilmiştir ve o bölgenin birikimini yansıtır. Bir örnek vermek gerekirse, Ahmed b. Hanbel *el-Müsned*'de Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) hadislerini sırasıyla en çok Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/814), İshak b. İsa et-Tabbâ' (ö. 214/829-30) ve Ravh b. Ubâde el-Kaysî (ö. 205/820) vasıtasıyla nakleder ki bu râvilerin hepsi Iraklıdır. Yani Ahmed b. Hanbel, Mâlik'in Iraklı talebelerinden hadis almış, Medinelileriye tercih etmemiş yahut onlara ulaşamamıştır. Dolayısıyla Mâlik'in ilişki ağını *el-Müsned* üzerinden çıkarmak isteyen bir araştırmacı öne çıkan talebeleri arasında tek bir Medineli bile göremeyecektir. Onun yakın talebelerinin çoğunluğunun Medineli ve Mısırlılardan oluştuğu düşünüldüğünde bunun büyük bir hata olacağı açıktır.

Peki, Medine isnâd ağlarının tespiti için hangi hadis eseri kullanılmalıdır? Ne yazık ki 2./8. yüzyıl Medine birikimini belirlemeye yarayacak bir hadis kitabı bulunamamıştır. Akla hemen Mâlik'in *el-Muvattâ*'sı gelse de bu eser 2./8. yüzyılda yaşayan bir râvi tarafından tasnif edildiğinden neredeyse tamamen onun ilişki ağlarını yansıtır. *el-Muvattâ*'da Mâlik'in hocalarının diğer öğrencilerini görmek mümkün

² Topgül – Maden, “Ehl-i Hadis Ders Halkaları”, s. 42.

³ Topgül – Maden, “Ehl-i Hadis Ders Halkaları”, s. 43-4.

⁴ Topgül ile Maden de bu kaynakların diğer bölgelerde Basra'daki kadar etkili sonuç vermeme ihtimalini dile getirmişlerdir (“Ehl-i Hadis Ders Halkaları”, s. 62). Ancak Şam ve Yemen kaynakları hakkında tekliflerde bulunan yazarlar Medine için herhangi bir öneride bulunmamışlardır.

olmadığı gibi akranlarına ve onların hocaları ve öğrencileriyle ilişkilerine rastlamak da imkânsızdır. Bundan dolayı bu esere yalnızca Mâlik'in irtibatları tespit edilirken başvurulmuştur. Bu araştırmada asıl ihtiyaç duyulan, 3./9. yüzyılda yaşamış bir Medinelinin yazdığı bir hadis kitabıdır, ancak böyle bir kitap da tespit edilememiştir. Dolayısıyla isnâd verilerinin kaynağı olarak Cevâmi' u'l-Kelim programının 4.5 numaralı versiyonunda verilen rivayet sayıları kullanılmıştır. Bu program yüzlerce kaynağı taradığından belirli bir bölgenin birikimini yansıtmaya gibi sakıncalardan uzaktır ve mükerrer rivayetleri sayıma dâhil etmediğinden oldukça isabetli sonuçlar vermektedir.⁵ Dijital Beşerî Bilimler'in yaygınlaştığı 21. yüzyılda bu tür bilgisayar programlarının İslami ilimler çalışmalarına entegre edilmesinin zaruri hâle geldiği de belirtilmelidir.

Topgül ile Maden, ricâl verilerini ise iki kısma ayırırlar: Asli ricâl verileri ve tali ricâl verileri. Asli ricâl verileri, “doğrudan yakın hoca-talebe ilişkisini ve halka devamlılığını gösteren bilgiler”dir.⁶ Bunlara bir talebenin hocadan sonra halkanın başına geçmesi, talebenin hocasının yanında uzun yıllar kaldığını söylemesi, ricâl kaynaklarında râviler hakkında sıkı hoca-talebe ilişkisine delalet eden lafızlar (*sahibe, lâzeme, câlese, ihtelefe ilâ, esbetü'n-nâs fî fülân, evsaku'n-nâs fî fülân* gibi) kullanılması ve sonraki âlimlerin bir râvinin talebeleri arasında hiyerarşik ayrımlar yapması örnek verilebilir. Tali ricâl verileri ise “doğrudan olmasa da diğer bilgilerle birlikte değerlendirildiğinde buna [yakın hoca-talebe ilişkisine] işaret eden bilgiler”dir⁷ ve daha çok hoca ile talebe arasındaki şahsi irtibatları tespit etmeye yarar.⁸ Bunlara da talebenin hocasının doğum ve vefat tarihi, fiziki ve ahlaki yapısı ve ibadet alışkanlıkları hakkında bilgi vermesi, derste hocaya sorulan soruları ve onun bu sorulara tepkisini aktarması ve hocasının hizmetinde bulunması örnek gösterilebilir.⁹

Yazarların “tematik veriler” olarak isimlendirdiği bilgiler ise hadis usulü ve meselelerine dairdir. Hadislerin yazılması, lafzen ve mânen rivayet, bid'at ehline (ve bid'at ehlinden) hadis rivayeti gibi belirli hadis meselelerinde aynı görüşe sahip isimlerin

⁵ Yine de bu sayıların içinde az miktarda mükerrer rivayet bulunma ihtimali düşünülerek programın sayıları beşin katları olacak şekilde aşağıya yuvarlanarak verilmiştir.

⁶ Topgül – Maden, “Ehl-i Hadis Ders Halkaları”, s. 50-5.

⁷ Topgül – Maden, “Ehl-i Hadis Ders Halkaları”, s. 50.

⁸ Topgül – Maden, “Ehl-i Hadis Ders Halkaları”, s. 55.

⁹ Topgül – Maden, “Ehl-i Hadis Ders Halkaları”, s. 56.

aynı halkaya mensup olmaları makul sayılmıştır.¹⁰ Bu tür veriler diğerlerine göre daha subjektif olup tek başlarına bir halkanın varlığına işaret etmeseler de isnâd ve ricâl verileriyle birlikte yorumlandıklarında anlamlı hâle gelebilirler. Tematik verilerin kaynaklarıysa hem hadis usulü hem de ricâl kitaplarıdır.

Burada Topgül ile Maden'in isnâd verilerini önceleyen tavırları da tartışılmalıdır. Yazarların isnâd verilerini ricâl verileri ile tematik verilerden üstün gördükleri ve halka inşasının esas olarak bu verilere dayanması gerektiğini düşündükleri sezilir. Isnâd verilerinin tematik verilere üstünlüğü tartışmasız olsa da ricâl verileri için aynı şey söylenemez. Özellikle bazı birincil ricâl verileri isnâd verilerinden çok daha kuvvetlidir ve iki râvi arasındaki ilişkiyi isnâd verilerine ihtiyaç bırakmaksızın ispat edebilir. Örneğin bir talebenin, hocasının halkasına uzun seneler katıldığını, onun hadislerini diğer herkesten daha iyi bildiğini, hocasının onu diğer talebelerden üstün tuttuğunu söylemesi, ikisi arasında halka düzeyinde bir irtibat bulunduğunu söylemek için isnâd verilerine duyulan ihtiyacı ortadan kaldırır. Bu çalışmada bu anlayış benimsenmiş ve gerekli görüldüğünde ricâl verileri isnâd verilerine öncelenerek birbirlerinden çok hadis rivayet etmeyen kişiler arasında da yakın hoca-talebe ilişkisi kurulmuştur.¹¹

Bu araştırmadaki halkalar inşa edilirken yukarıda tasvir edilen metot benimsenmiştir. Bu metodun Medineli râvilere nasıl uygulandığı daha detaylı bir şekilde anlatılabilir. İlk olarak Medineli râviler veri tabanı vasıtasıyla 500'den fazla rivayeti bulunan râviler tespit edilmiş, bu râvilerin hocalarından rivayet ettikleri ve talebelerinin onlardan aktardıkları hadis sayıları da incelenerek halkası bulunma ihtimali olanlar belirlenmiştir. Râvilerin toplam hadis sayılarının yanında talebelerinin onlardan kaç hadis rivayet ettikleri de önemlidir. Zira bazı râviler toplamda birkaç yüz hadise sahipken ilk sıradaki talebeleri bile onlardan 40-50 rivayet nakledebilmektedir ki bu, halka inşasını engellemektedir. Halka sahibi olması muhtemel isimler, içinde en temel ricâl kaynaklarının bulunduğu yaklaşık 70 kitapta el-Mektebetü's-Şâmile vasıtasıyla taranmış, bu tarama yapılırken özellikle Zührî (ö. 124/742) ve Mâlik gibi çok meşhur râvilerin isimlerinin yanına "meclis", "câlese", "lâzeme", "sâhib" gibi kavramlar ve türevleri de eklenmiştir. İlgili rivayetler bütün râvilerin toplu olarak bulunduğu Word dosyasına kaynaklara göre tasnif edilerek notlanmış, ardından Roam Research

¹⁰ Topgül – Maden, "Ehl-i Hadis Ders Halkaları", s. 57.

¹¹ İbn Ebî Zi'b ile Vâkıdî arasındaki ilişki buna örnek verilebilir.

(<https://roamresearch.com/>) isimli not alma uygulamasında her bir râvi için açılan not defterinde konularına göre tasnif edilmiş, böylece aynı konuya ve aynı talebeyle dair rivayetlerin bir arada görülmesi ve analizi kolaylaştırılmıştır. Ricâl kaynaklarının taranması sonucu halkalar büyük oranda oluşsa da metodun tamamlanması adına ilgili isimler temel hadis usulü kaynaklarından oluşan yaklaşık 15 kitaplık bir listede tekrar taranmış, böylece ricâl kaynaklarında zikredilmeyen hadis meselelerine dair irtibatlar da görülmüştür. Bütün bu notlamalar sonucunda Medine’de yedi hadis halkası tespit edilmiştir.

III. Kavramlar

Hadis halkalarının inşası için vazedilen yeni bir metodun uygulandığı bu araştırmada, metod bağlamında ilk defa kullanılan yahut eski olmasına rağmen farklı anlamlar yüklenen birçok kavram bulunmaktadır. Bu kavramlardan en çok kullanılanlara kısaca değinilecektir.

A. Yakınlık

Çalışmanın ana konusu hadis râvileri arasındaki ilişkiler olduğundan “yakınlık” kavramı da bu bağlamda kullanılmıştır. Araştırma boyunca râviler arasındaki yakınlık, birbirlerinden rivayet ettikleri hadis sayılarıyla orantılı olarak ele alınmış, bir talebe hocasından çok rivayet aktardığında ikisinin “yakın” olduğu söylenmiştir. Bir talebenin hocasından kaç hadis rivayet ettiğinde onunla “yakın” olacağına dair bütün râvilerde uygulanacak standart bir sayı belirlemek mümkün olmadığından bu konuda her bir râvinin toplam rivayet sayısının %10’u baraj kabul edilmiştir. Yani bir râvinin yakın hocaları olarak toplam hadis sayısının %10’undan fazlasını naklettiği kişiler, yakın talebeleri olaraksa ondan toplam hadis sayısının %10’undan fazlasını aktaran kişiler göz önünde bulundurulmuştur. Bunun sebebi daha nesnel ve tartışmasız bir kriterin yokluğunun yanında %10 barajının birçok râvinin yakın hoca ve talebelerinin tespitinde başarılı sonuçlar verdiği gözlemlenmesidir.

Yakınlığın farklı dereceleri bulunur. Bunların en düşüğü, aralarında kuvvetli bir rivayet akışı bulunan iki râviden ikisinin de birbirlerinin en yakın hoca veya öğrencisi olmamasıdır. Bunun bir üst derecesi “tek taraflı yakınlık”tır. Bir hoca, en yakın öğrencisinin hocaları arasında ilk sırada değilse yahut bir talebe, en yakın hocasının talebeleri arasında ilk sırada değilse bu tür yakınlık “tek taraflı yakınlık” olarak adlandırılır. Aynı şey, bir talebe bir hocanın en yakın talebesi olduğunda ancak o hoca

onun en yakın hocası olmadığında da gerçekleşir. Tek taraflı yakınlığın bir üst derecesindeki yakınlık türü olan “çift taraflı yakınlık” ise bir hocanın, kendisinden en çok hadis rivayet eden talebesinin en çok hadis naklettiği kişi olmasıdır. Başka bir deyişle rivayet sayılarına göre yapılan bir sıralamada bir râvi, ilk sıradaki hocasının aynı zamanda ilk sıradaki talebesiyse ikisi arasında çift taraflı bir yakınlık bulunduğu söylenir. Buna Nâfi‘ mevlâ İbn Ömer ile Ubeydullah b. Ömer el-Ömerî arasındaki ilişki örnek verilebilir. Ubeydullah b. Ömer, Nâfi‘den en çok hadis aktaran kişidir. Nâfi‘ de Ubeydullah’ın rivayet naklettiği kişiler arasında birinci sıradadır. Böylece aralarında çift taraflı yakınlık oluşmuştur.

Tek taraflı ve çift taraflı yakınlık kavramları isnâd verilerinin incelenmesiyle ortaya çıkan kavramlardır. Tek başlarına bir halkanın varlığına işaret etmeseler de iki râvi arasındaki rivayet ilişkisini daha rahat bir şekilde anlamlandırma ve isimlendirme amacıyla kullanılabilirler. Aralarında çift taraflı yakınlık bulunan râvilerin –bu rivayet akışının bir halkada gerçekleştiğine dair ek deliller varsa– aynı halkada buldukları daha kesin olarak söylenebilir.

Yakınlık dendiğinde akla akrabalık ilişkileri de gelebilir. Bu çalışmada “yakınlık” dendiğinde bu ilişkiler kastedilmemekle birlikte iki râvi arasında böyle bir irtibat söz konusu olduğunda bunun yakınlığı nasıl etkilediğine de değinilmiştir.

Yakınlığın en üst derecesi ise “halka seviyesinde yakınlık”tır. Hocasından çok hadis aktaran talebe ona yakındır, ancak bu yakınlığın halka seviyesine çıkması için Metot kısmında anlatılan ek verilerin de bulunması gerekir. Bu tür yakınlığın sınırları, “halka” kavramına dair başlıkta daha net bir şekilde çizilecektir.

B. Halka

Erken İslam tarihinde hadis rivayeti ve daha sonraki asırlarda kitap ve ders takriri için hocanın etrafında dizilen öğrencilerin oluşturduğu şekilden ismini alıp yüzyıllardır kullanılagelen ve bazen modern eğitim kurumlarındaki sınıflarda yapılan dersler için bile tercih edilen “halka” kavramı, bu tezde normalden daha dar bir anlamda kullanılmıştır. Bir yakınlık türü, hatta bu türlerin en üst derecesi olarak telakki edilen “halka”nın içerdiği en önemli mana “devamlılık” veya “süreklilik”tir. Bir hoca mescitte yahut evinde bir ders halkası kurabilir ve bu halkaya yüzlerce kişi katılabilir. Bu tezde hedeflenen şey, Medine’nin önde gelen râvilerinin kurdukları bu halkalara katılan her bir şahsın ismini tespit etmek değil, onların rivayet birikimlerini ve belirli konulardaki tavırlarını

benimseyen, koruyan, devam ettiren ve aktaran talebelerini belirlemektir. Bu, halka sahiplerinin en “güvenilir” talebelerini tespit etmek anlamına da gelmez. Bu çalışma bir “sıhhat” çalışması değil; bir “tarih”, “inşa” veya “geçmişini yeniden yaratma”¹² çalışmasıdır. Dolayısıyla halka sahiplerinin en “sağlam” veya “güvenilir” değil; en “yakın”, yani onlarla uzun süre birlikte bulunmuş ve yakın ilişki kurmuş talebeleri belirlenmeye çalışılmış, halka mensubu olarak belirlenen kişiler hakkında güvenilirlik ve hadisleri hakkında sıhhat iddiasında bulunulmamıştır. Bundan dolayı, bu tezde inşa edilen halkalara bakıldığında halka sahiplerinin çok bilinen talebelerinin mevcut olmadığı görülebilir. Örneğin geneli Şâfîî âlimlerce yazılan hadis usulü kitaplarında Mâlik’in en önemli talebesinin (*ecellü ashâbi Mâlik*) Şâfîî (ö. 204/820) olduğu söylenir.¹³ Ancak Şâfîî, Mâlik’e talebelik yapmış olsa da ondan ayrıldıktan sonraki ömrünü onun fıkıh düşüncesine reddiye yazmakla ve talebeleriyle münazara yapmakla geçirmiştir. Böyle birinin Mâlik’in “halka”sına mensup olduğu söylenemez, zira ikisi arasında *el-Muvattâ* rivayetinden başka bir “devamlılık” yoktur. Aynı şey Kûfeli meşhur fakih Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805) için de geçerlidir.

Halkaların bu çalışmadaki başlıklara da yansıyan iki farklı türü bulunur: Merkezî halkalar ve ikincil halkalar. Bu iki halka türü arasındaki ayrım netleştirilmelidir. Merkezî halkaların özellikleri şöyle sıralanabilir:

1. Merkezî halkalar, bir şehirdeki esas rivayet akışının gerçekleştiği halkalardır. Yani merkezî halka sahipleri bir şehrin en çok hadise sahip olan ve o şehirdeki hoca ve talebe ağlarında en çok yer alan râvilerinden oluşur. Bunun yanında halka mensuplarının da şehir ortalamasından fazla rivayete sahip olduğu söylenebilir.
2. Merkezî halkalar, hakkında bolca veri bulunan halkalardır. Metot kısmında belirtilen üç veri türü (isnâd ve ricâl verileri ile tematik veriler) de bu halkalar söz konusu olduğunda kolayca elde edilebilir. Dolayısıyla merkezî halkaların sahipleriyle mensupları arasındaki ilişkiler ve devamlılıklar net bir şekilde takip edilebilir.

¹² Tarih yazıcılığının amaçlarından birinin “geçmişin yeniden yaratılması” olduğuna dair bk. Tosh, *Tarihin Peşinde*, s. 143-50.

¹³ Nevevî, *İrşâd*, s. 59.

3. Merkezî halkaların sahipleri, yalnızca şehir içindeki değil, şehir dışındaki râviler tarafından da rağbet gören râvilerdir. Yalnızca onların hadislerini elde etmek için rihle yapılabilir.

Merkezî halkaların seviyesine erişemeyen ikincil halkalar ise şu niteliklere sahiptir:

1. İkincil halkaların sahip ve mensuplarının rivayet sayıları merkezî halkalarinkine nispeten fazla değildir. Yani şehrin esas rivayet akışı bu halkalar vasıtasıyla gerçekleşmez. Bu tür halkaların sahipleri şehirdeki diğer râviler tarafından merkezî halkaların sahipleri kadar rağbet görmemiştir.
2. İkincil halkalar hakkında kaynaklarda çok veri yer almaz. Genellikle yalnızca isnâd verileri aracılığıyla inşa edilmek durumunda kalan bu halkaların sahipleriyle mensupları arasındaki ilişkiyi destekleyecek kuvvetli ricâl verileri ve tematik veriler bulunmaz. Dolayısıyla halka içindeki devamlılığın izini net olarak sürmek mümkün değildir.
3. İkincil halkaların sahipleri, şehirdeki merkezî halkaların sahiplerine talebelik yapmış olsalar da onların birikimlerini aktarmada ikincil bir seviyede kalmışlardır. Dolayısıyla şehirdeki bilgi ağlarına tam olarak eklenememişlerdir.
4. İkincil halkaların sahipleri şehir içindeki râviler arasında çok rağbet görmedikleri gibi şehir dışında da o kadar meşhur değillerdir. Onların hadislerinin elde edilmesi için rihle yapıldığı söylenemez.

Sonuç olarak merkezî halkaların bir şehirdeki bilgi akışının ana damarlarını oluşturduğu, ikincil halkaların ise kılcal damarları teşkil ettiği ifade edilebilir.

C. Talebelik Dönemi ve Hocalık Dönemi

Râvilerin entelektüel ilişkilerinin ele alındığı bu çalışmada onların ilmî serüvenlerinin aşamalarına dair bazı kavramlar da kullanılmıştır. Bunlardan “talebelik dönemi” ve “hocalık dönemi” kavramları yanlış anlaşılabilirliği için izah edilmelidir. Bir râvinin “talebelik dönemi”nden bahsedildiğinde onun yalnızca hadis tahsiliyle meşgul olduğu, henüz hadis rivayet etmeye başlamadığı dönem kastedilir. “Hocalık dönemi” denildiğindeyse hadis rivayet etmeye başladığı çağ anlaşılmalıdır. Bunlar birbirlerini dışlayan kavramlar değildir. Bir râvi hocalık dönemine girse, yani hadis rivayet etmeye başlasa bile hâlâ bir “talebe” olabilir, yani hadis öğrenmeye devam edebilir. Kısacası

“hocalık dönemi”nde olduğu söylenen bir râvinin hadis tahsilini tamamen terk edip yalnızca rivayet aktarmakla uğraştığı zannedilmemelidir.

IV. Kaynaklar

2./8. yüzyılda Medine’de kurulan hadis halkalarını inşa etmeyi hedefleyen bu çalışmada kullanılan kaynakların tanıtılacağı ve konuyla ilgili literatürün değerlendirileceği bu kısım “Klasik Kaynaklar” ve “Modern Kaynaklar” olmak üzere iki başlığa ayrılabilir.

A. Klasik Kaynaklar

Metot kısmında, halka inşa sürecinde 70 civarında ricâl kaynağına ve 15 civarında hadis usulü kaynağına başvurulduğuna değinilmişti. Çalışma boyunca faydalanılan klasik kaynakların tamamını burada zikretmek mümkün olmadığından en çok kullanılan ve teze en büyük katkıda bulunan kitaplar, alt türlerine göre sınıflandırılarak sunulabilir.

İlk olarak tabakât ve tarih kitaplarından bahsedilebilir. Birinci Bölüm’ün ana kaynağını teşkil eden Medinelî râviler veri tabanı oluşturulurken kullanılan İbn Sa’d ve Halîfe b. Hayyât’ın *et-Tabakât*’ları aynı zamanda bu türün günümüze ulaşan en erken örnekleridir. Bu kitapların önce şehirlere, ardından tabakalara göre düzenlenmiş olmasının, belirli bir bölgeyi ve zaman dilimini inceleyen bu araştırma için çok faydalı olduğu açıktır. Mezkûr eserlerin Medinelî râviler ayrılacak bölümlerinin etraflıca notlanması, râvî veri tabanını oluşturmaya imkân sağlamıştır. Fesevî’nin (ö. 277/890) *el-Ma’rife ve’t-târih*’i, İbn Ebî Hayseme’nin (ö. 279/892-93) *et-Târihu’l-kebîr*’i ve Ebû Zür’a ed-Dımaşkî’nin (ö. 281/894) *et-Târih*’i hadis meclisleri ile hadis râvilerinin ilişkileri hakkında bolca rivayet içerdiğinden halkaların inşasında sık sık kullanılmıştır. Vekî’in (ö. 306/918) *Ahbâru’l-kudât*’ına kadılık yapan râvileri ve bu görevi hangi dönemde ifa ettiklerini tespit etmek için başvurulmuştur. Kadî İyâz’ın (ö. 544/1149) Mâlikî tabakâtı *Tertîbü’l-medârik*, Mâlik’in hayatı, halkası ve talebelerine dair zengin bir kaynak olup Mâlik’in halkasının inşa edildiği kısımda çokça kullanılmıştır.¹⁴ Mizzî’nin (ö. 742/1341) *Tehzîbü’l-Kemâl*’i, Zehebî’nin (ö. 748/1348) *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*’sı ve İbn Hacer’in (ö. 852/1449) *Tehzîbü’t-Tehzîb*’i erken kaynaklardaki bilgileri güzelce

¹⁴ *Tertîbü’l-medârik* kullanılırken Kadî İyâz’ın Mâlikî mezhebine mensubiyeti ve bunun getirdiği “Mâlikî ve Mâlikîleri güzel gösterme” temayülü hatırdaki tutulmuştur.

derlediğinden gözden kaçan rivayetlerin tespiti ve bütün rivayetlerin bir arada görülmesi için bunlara müracaat edilmiştir.

Çokça kullanılan şehir tarihleri arasında Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Târîhu Medîneti's-selâm*'ı, İbn Asâkir'in (ö. 571/1176) *Târîhu medîneti Dimaşk*'ı, Takiyyüddin el-Fâsî'nin (ö. 832/1429) Mekke hakkındaki eseri *el-Ikdü's-semîn* ile Sehâvî'nin (ö. 902/1497) Medine tarihi *et-Tuhfetü'l-latîfe* bulunur. Sehâvî'nin eseri, râvi merkezli tertibe sahip tek Medine tarihi olması açısından çok kıymetliyse de alfabetik düzeni ve mim harfinden sonrasının yazılmamış olması, 1./7. ve 2./8. yüzyıl râvilerinin tespitinde kullanılamamasına sebep olmuştur. İbn Şebbe'nin (ö. 262/876) *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere* ve Semhûdî'nin (ö. 911/1506) *Vefâü'l-vefâ* isimli Medine tarihleri ise konulara göre tasnif edildiğinden ve râviler arasındaki ilişkilere dair rivayetler yerine Medine'deki yapılara dair bilgilere odaklandığından daha çok tabakât ve tarih kitaplarındaki rivayetlerde geçen mekânların netleştirilmesi için kullanılmıştır.

Râvilerin ilişki ağlarının tespitinde ve halkaların inşasında en çok cerh-ta'dîl, ilel ve suâlât kaynaklarının kullanıldığı söylenebilir. Bunların önde gelenleri arasında Yahya b. Maîn'in (ö. 233/848) öğrencileri İbn Muhriz (ö. 236/850-1 [?]), Abbas b. Muhammed ed-Dûrî (ö. 271/884) ve Osman b. Saîd ed-Dârimî'nin (ö. 280/894) ondan rivayet ettikleri *et-Târîh*'leri, İbnü'l-Cüneyd'in (ö. 261-270/874-884 arası) ve İbn Tahmân'ın (ö. 284/897) ona sordukları sorulardan oluşan *Suâlât*'ları; Ali b. el-Medînî'nin (ö. 234/849) *el-İlel*'i ile İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 297/910) *Suâlât*'ı; Ahmed b. Hanbel'in, oğlu Abdullah (ö. 290/903) tarafından rivayet edilen *el-İlel*'i ile oğlu Sâlih (ö. 266/880) ve talebeleri Ebü'l-Hasan el-Meymûnî (ö. 274/887), Ahmed b. Muhammed el-Merrûzî (ö. 275/888) ve Ebû Davud es-Sicistânî'nin (ö. 275/889) *Suâlât*'ları sayılabilir. Özellikle İbn Maîn ve İbn Hanbel'in eserleri, hoca-talebe ilişkilerine dair en zengin kaynaklardır. Bunların yanında Buhârî'nin (ö. 256/870) *et-Târîhu'l-kebîr*'i, İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) *el-Cerh ve't-ta'dîl*'i ve İbn Receb el-Hanbelî'nin (ö. 795/1393) *Şerhu İleli't-Tirmizî*'si de bu konudaki önemli kitaplar arasında zikredilmelidir.

Yukarıda zikredilen ricâl kaynaklarının da neredeyse tamamının Irak Bölgesi'ne mensup râviler tarafından telif edilmiş olması, rivayet kaynakları hususunda karşılaşılan problemi akla getirebilir. Ancak aynı sorun burada mevcut değildir. Iraklı âlimler, ricâl kaynaklarında Medineli râvilere dair de bolca bilgi kaydetmiş ve onları da değerlendirmeye tabi tutmuşlardır. Örneğin Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i Medinelilerin rivayet ağlarını çıkarmak için elverişli bir kitap olmasa da onun ricâl

eserleri Medineli râvilere dair en zengin kaynaklardan bazılarıdır. Bundan dolayı Iraklıların eserleri Medine halkalarının inşasında sıkça kullanılmıştır.

Halka inşasında kullanılan tematik verilerin, başka bir ifadeyle hadis usulü ve meselelerine dair bilgilerin tespitinde ise ricâl kaynaklarının yanında hadis usulü kaynakları da kullanılmıştır. Taranan hadis usulü kaynaklarından bazıları Râmehürmüzî'nin (ö. 360/971) *el-Muhaddisü'l-fâsil*'ı, Hâkim en-Neysâbü'rî'nin (ö. 405/1014) *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'i, Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Kifâye*, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî* ve *Takyîdü'l-ilm* adlı eserleri, Sem'ânî'nin (ö. 562/1166) *Edebü'l-implâ ve'l-istimplâ*'sı, İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) *Ulûmü'l-hadîs*'i, İbn Hacer'in *Nüzhetü'n-nazar*'ı, Sehâvî'nin *Fethu'l-muğîs*'i ve Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Tedribü'r-râvî*'si şeklinde sıralanabilir.

B. Modern Kaynaklar

Bu tezin kaynakları arasında bulunan yahut onunla benzer konulara sahip olup farklarının ortaya konması gereken modern kaynaklar da konularına göre ele alınmalıdır.

Hadis halkalarını ve râviler arasındaki ilişki ağlarını ele alan ve bu tezin selefi sayılabilecek dört çalışma vardır. Bunlardan ilki Ömer Faruk Maden'in 2018 tarihli ve *Hicrî II. Asır Ehl-i Hadîs Halkaları (Basra Örneği)* başlıklı yüksek lisans tezidir. Belirli bir şehrin makul bir şekilde sınırlanmış bir zaman dilimindeki hadis halkalarının sistemli olarak ve tez boyutunda ele alındığı ilk araştırma olma özelliği taşıyan bu eser, kendisinden sonra yapılacak benzer çalışmalar üzerinde iç düzen ve konuların ele alınışı açısından belirgin bir etkiye sahiptir. Maden, bu çalışmada kullanılan metodu büyük oranda benzer şekilde uyguladığı tezinde 2./8. yüzyılın ilk yarısında Basra'da Hasan el-Basrî (ö. 110/728), Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729), Sâbit el-Bünânî (ö. 127/744) ve Yahya b. Ebî Kesîr'e (ö. 129/747) ait dört hadis halkası bulunduğunu tespit etmiştir.

Türkiye'deki hadis halkaları çalışmalarının dönüm noktasını ise Muhammed Enes Topgül ile Maden'in birlikte kaleme aldıkları ve hadis halkalarının nasıl tespit edileceğine dair yeni bir metodoloji ortaya koydukları, 2021 yılında yayımlanan "Ehl-i Hadîs Ders Halkalarının Tespitine Dair Bir Metot Teklifi: II. (VIII.) Asrın İlk Yarısı Basra Örneği" başlıklı makale oluşturur. Bu makale, Maden'in tezinde kullanılan yöntemi sistemleştirerek ilgili dönemin diğer ilim merkezlerine uygulanmasının yolunu açmıştır. Makalede vazedilen metot, bu çalışmanın "Metot" kısmında detaylıca tasvir edilmiştir.

Bahsedilen makalenin yayımlanmasının ardından 2./8. yüzyıl hadis halkalarına dair çalışmalar ivme kazanmıştır. 2021 yılında Adem Sari Şam Bölgesi'nin, Hatice Demirci ise Yemen Bölgesi'nin hadis halkalarını *Hicrî II. Asır Şam Bölgesinde Ehl-i Hadîs Halkaları* ve *Hicrî İkinci Asırda Yemen'de Hadis* isimli yüksek lisans tezlerinde çalışmışlardır. İki tez de Topgül ile Maden'in ortaya koyduğu metodu uygulamıştır. Bu tezlerin iç düzeni ve konuları ele alış tarzları da Maden'in 2018 tarihli yüksek lisans tezinden izler taşır. Sari, 2./8. yüzyılda Şam'da Mekhûl (ö. 112/730) ve Zührî'ye, Demirci ise Yemen'de Tâvûs b. Keysân (ö. 106/725) ve Ma'mer b. Râşid'e (ö. 153/770) ait ikişer halka tespit etmişlerdir. Maden, Sari ve Demirci'nin çalışmaları bu araştırmanın ilham aldığı en önemli kaynaklar olup Medine hakkındaki bulgular diğer üç şehrinkiyle sık sık mukayese edilmiştir.

Erken hadis tarihinin Medine'deki seyrine dair müstakil çalışmaların sayısı şaşırtıcı derecede azdır. Bu konudaki tek kitap Muhammed es-Sânî Ömer Musa'nın *el-Medresetü'l-hadîsiyye fî Mekke ve'l-Medîne* isimli, aslı doktora tezi olan çalışmasıdır. Yazar, iki ciltlik kitabının giriş kısmında çalışmasının temel amacının Mekke ve Medineli âlimlerin hadis ilimleriyle ilgili görüşlerini incelemek olduğunu söyler.¹⁵ Bu amaca binaen müellifin yaptığı iki temel iş vardır: 1- Hicri ilk iki asırda Mekke ve Medine'de hadis rivayetiyle öne çıkan kişileri ve 2- Bu kişilerin hadis ilimlerine dair görüşlerini tespit etmek. Rivayet sayıları bakımından önde gelen Hicazlı râvileri Mizzî'nin *Tuhfetü'l-eşraf*¹ ve İbn Hacer'in *İthâfî'l-meher*'sinden hareketle tespit eden Musa, onların en yakın talebelerini de mensup olduğu şehirlere göre tasnif ederek verir. Ardından bu râvilerin hadislerinin *Kütüb-i Sitte*'ye hangi isnâdlarla ulaştığını tespit eden yazarın yaptığı son şey hadis meselelerine dair görüşlerini incelemek olur. Musa'nın kitabını bu çalışmadan ayıran, bu araştırmanın kapsamının zaman dilimi ve mekân açısından daha dar olmasının yanında öne çıkan râvileri tespit ederken kullandığı yöntemin farklılığında ve bu râviler arasındaki ilişkilere yaptığı vurgudur. Musa, öne çıkan Medineli râvileri belirlerken yalnızca rivayet sayılarını esas alır ve müstakil başlıklarda incelediği kimseler arasındaki ilişkileri detaylı olarak irdelemez. Örneğin Zührî ile Mâlik birbirinden bağımsız kişiler gibi gözükür. Ancak bu çalışmada da gösterildiği gibi Mâlik, Zührî'nin en yakın öğrencilerinden biridir. Hicazlı âlimlerin hadis meselelerine dair görüşlerinin ele alındığı bölümlerde de hadis meseleleri başlıklara taşınır ve âlimlerin o konulardaki

¹⁵ Musa, *el-Medresetü'l-hadîsiyye*, I, 10.

görüşleri kronolojik olarak sıralanır. Hâlbuki bu görüşler, âlimler arasındaki ilişkiler hesaba katılarak okunsaydı şehirler içindeki devamlılıkların yanında Mekke ile Medine arasındaki benzerlik ve farklılıklar da belirlenebilirdi. Yazar, âlimleri birbirlerinin hoca, talebe, akran ya da muhalifleri olarak değil de bağımsız ve irtibatsız şahıslar olarak ele aldığından tarih anlatısı suni ve donuk bir hâl almıştır. Daha önce bahsedildiği gibi bu tezde bu hataya düşülmemiş, Musa'nın da değişen ölçülerde başvurduğu ancak işlevsel hâle getiremediği isnâd, ricâl ve hadis usulü verileri, belirli bir yöntem çerçevesinde âlimler arası ilişkilerin tespiti için kullanılmıştır.

Mevcut çalışmada halka sahibi olarak belirlenen râviler hakkında yapılan tezlerde de bu şahısların ilişkiler ağı tespit edilmemiş, çoğu zaman her biri yaşadıkları zaman ve mekân ile hoca ve talebelerinden bağımsız olarak ele alınmıştır. Aydemir'in *Rivâyetlerin Olasılığı Teorisi Işığında Nâfi' Mevlâ İbn Ömer* isimli eseri bunun bir istisnasını teşkil eder. O, kendi vazettiği teoriyi tatbik ederek Nâfi'in "aktif" ve "pasif", yani yakın ve uzak hoca ve talebelerini tespit ederek ilişkiler ağını ortaya koyar. Ancak o da bunun ötesine geçerek bu hoca ve talebeleriyle ilişkilerini detaylı bir şekilde ele almamış ve bu verileri bir halka bağlamında okumamıştır. Tüzün, *İbn Şihâb ez-Zührî: Hayatı, Hadis İlimine Katkıları ve Rivayetleri* isimli kitabında Zührî'nin Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'indeki isnâdlarında yer alan hoca ve talebelerini incelemiş, her bir talebenin bu kitapta ondan kaç hadis naklettiğini tespit etmiş ve talebelerinin hayatları hakkında kısa bilgiler vermiş, ancak adı geçen talebelerin Zührî ile irtibatlarına eğilmemiştir.

Mâlik b. Enes'in, hakkındaki geniş klasik literatüre rağmen, derli toplu akademik bir biyografisine denk gelinmemiştir. Akademik çalışmalarda daha çok *el-Muvattâ* ve Medinelilerin uygulamalarına dair görüşleriyle gündeme gelen Mâlik'in Abdülganî ed-Dakr tarafından yazılan *el-İmâm Mâlik b. Enes: İmâmü Dâri'l-hicra* isimli biyografisi, kendi türündeki birçok eser gibi Mâlik'in tabakât kitaplarında zikredilen hoca ve talebelerini liste hâlinde vermekle yetinir. Ali Duman'ın *İmam Mâlik* isimli eseri de aynı probleme sahiptir. Duman, Mâlik'in kimi hoca ve talebelerini başlıkları hâlinde ele alır, ancak bu hoca ve talebeleri neye göre belirlediğini söylemediği gibi Mâlik'in onlarla ilişkilerine de detaylı bir şekilde yer vermez. Çavuşoğlu'nun *Irak Mâlikî Ekolü* başlıklı doktora tezi, Mâlik'in farklı şehirlere mensup talebelerini başarılı bir şekilde ele alır; ancak amacı onun rivayet birikimini değil, fıkhi birikimini aktaran öğrencilerini tespit etmek olduğundan bu araştırmadan farklı bir odağa sahiptir. Özkan ise *Hicrî İlk İki Asırda Farklı Şehirlerde Amel Telakkisi Oluşumunda Sünnet ve Hadisin Yeri* isimli doktora

tezinde Medinelilerin amelini incelerken Mâlik'in mensup olduğu ilmî silsile, hoca ve öğrenci ağları ile halkasını ricâl kaynaklarındaki bilgiler kapsamında ele almış, ancak halkasını bu çalışmadaki gibi farklı veri türlerini kullanarak inşa etmemiştir. Özkan'ın tezi, Mâlik çevresini ilgili dönemde Medine'de ilimle uğraşan tek grup olarak değil, farklı ilmî çevrelerden yalnızca biri olarak yansıtması açısından önemlidir. Onun detaylandırmadan bahsettiği bu farklı çevrelerin bu çalışmada somut hâle geldiği söylenebilir.

Medine, hicri ilk iki yüzyıldaki önemli ilim merkezlerinden olması hasebiyle hadis tarihine dair genel nitelikli eserlerde sıkça anılır. Örneğin Koçyiğit'in *Hadis Tarihi* isimli eserinde Medine, “âlim sahâbîlerin gayretleriyle kurulan ilim merkezlerinin başında” zikredilir.¹⁶ Yücel'in *Hadis Tarihi*'nde Ehl-i hadîs ile Ehl-i re'y arasındaki çatışma bağlamında ele alınır ve Ehl-i hadîs'in “Medine ekolü” olarak da isimlendirildiğinden bahsedilir.¹⁷ Kuzudişli, sahâbîlerin dağıldığı ilim merkezlerinin başında Medine'yi anar ve diğer şehirlerden daha çok sahâbîyi barındırdığından ayrıcalıklı bir konumda bulunduğunu¹⁸ ve Yücel'e benzer şekilde Hicaz ehlinin Ehl-i hadîs ile özdeşleştirildiğini¹⁹ söyler. Ancak bu yazarlardan hiçbiri “Medine ekolü” veya “Medine Ehl-i hadîs'i” ile kimleri kastettiklerini net bir şekilde açıklamaz. Bu araştırma, mezkûr çalışmalardaki bu muğlaklığın giderilmesini de sağlayabilir.

¹⁶ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 106.

¹⁷ Yücel, *Hadis Tarihi*, s. 51.

¹⁸ Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, s. 64.

¹⁹ Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, s. 121.

BİRİNCİ BÖLÜM

2./8. ASIRDA MEDİNE'DE İLMÎ HAYAT: BRANŞLAR, RÂVİLER, MEKÂNLAR

Medine, 2./8. yüzyıldaki en canlı ilim merkezlerinden biridir. İlmî hareketlilik açısından yalnızca Basra ve Kûfe gibi dönemin en popüler merkezleriyle kıyaslanabilir ve bu ikisi de dâhil bütün şehirlerin kaynağı konumunda bulunur. Medine'nin diğer şehirlere kaynaklığı meselesi geç müellifler tarafından çokça söylene de bu meseleye dair o dönemde yaşayan Medinelilerin düşünceleri daha kıymetlidir.

Medineli râvilerin bu şehri diğerlerinden üstün görmelerinin en önemli sebebinin Hz. Peygamber'in hayatının son dönemini burada geçirmiş, öğretilerini burada yaymış ve bu şehrin faziletlerini hususi olarak dile getirmiş olması²⁰ muhtemeldir. Onun Medine'yi harem kılması,²¹ Medine'de kalmanın faziletlerinden bahsetmesi,²² Medine'nin sınırlarında nöbetçi meleklerin bulunduğunu,²³ onun pislikleri dışarı atıp güzellikleri içinde tuttuğunu,²⁴ Medine'den onu beğenmeyerek çıkanların daha iyi insanlarla değiştirileceğini²⁵ ve Yemen, Şam ve Irak gibi bölgelerin fethedilip kimi ailelerin oraya göçeceğini haber verdikten sonra aslında Medine'nin onlar için daha hayırlı olduğunu söylemesi,²⁶ Medineli râvilerin, memleketlerini diğer şehirlere üstün kabul etmelerine ve Medine'den ayrılmak istememelerine yol açmış olmalıdır. Bu hadisler büyük ihtimalle Müslümanların Medine'ye hicretinin hemen akabinde muhacirleri yeni memleketlerine alıştırmak için söylenmiş olsa da Medineli râviler bunları bağlamlarından kopararak bütün zamanlara teşmil etmişlerdir. Nitekim Medineli sahâbîlerin en meşhurlarından Abdullah b. Ömer (ö. 73/693), fitne döneminde Medine'yi terk etme arzusunu kendisine açan birine Hz. Peygamber'in "Medine'nin zorluklarına katlanan kişiye kıyamet gününde şfaat ederim" hadisini rivayet ederek cevap vermiştir.²⁷ Ömer b. Abdülaziz'in (hs. 99-101/717-20) halife olmak için Şam'a giderken Medine'ye son bir kez bakıp yanındaki arkadaşına ağlamaklı bir şekilde "Medine'nin attığı [pisliklerden] olmamızdan

²⁰ Medine'nin önemine dair hadisler için bk. Işık, *Hadislerde Medine*, s. 22-70.

²¹ Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ*, V, 1308-9.

²² Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ*, V, 1303-4.

²³ Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ*, V, 1313.

²⁴ Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ*, V, 1304-5.

²⁵ Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ*, V, 1306.

²⁶ Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ*, V, 1306-7.

²⁷ Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ*, V, 1303-4.

korkmuyor musun?” diye sorması²⁸ ve Mâlik’in, Halife Mehdî’nin onu Bağdat’a davet etmesi üzerine “Medine onlar için daha hayırlıdır, keşke bilseler...” hadisini²⁹ naklederek bu teklifi reddetmesi³⁰ de bu rivayetlerin Medinelilerin zihninde canlı olarak bulunduğunu gösterir.

Medinelilerin bu algıları, entelektüel uğraşlarında da kendisini gösterir. Onlar ilmin Medine’den çıktığını, Medine ilminin diğerlerinden daha üstün olduğunu ve diğer şehirlerdeki âlimlerin Medinelilere uyması gerektiğini dile getirmişlerdir. Örneğin 2./8. yüzyıl Medine hadis halkalarının sahiplerinden İbn Şihâb ez-Zührî’nin hayatının önemli bir kısmını Şam’da geçirmesine rağmen öne çıkan hocalarının tamamının Medineli olması Medine birikimini diğer bölgelerinkinden üstün kabul ettiğini gösterir. Diğer bir halkanın sahibi Ebü’z-Zinâd (ö. 130/748), Kûfe kadısı İbn Şübrüme’yle (ö. 144/761) girdiği fıkhi bir tartışmada Medinelilerin görüşünün daha doğru olduğunu “İlim bizim şehrimizden çıkmıştır” diyerek savunur.³¹ 2./8. yüzyıl Medine’sinin en önemli isimlerinden Mâlik b. Enes’in Leys b. Sa’d’a (ö. 175/791) yazdığı meşhur mektubun telif gerekçesi Leys’in Medine ameline aykırı fetva vermesidir. Mâlik’e göre insanlar Medine ehlinin görüşlerine uymak zorundadır (*en-nâsü tebe’un li-ehli’l-Medîne*), zira Hz. Peygamber oraya hicret etmiş ve Kur’an orada nazil olmuştur.³² Onun, Medine amelini fıkıh düşüncesinin merkezine yerleştirmesi de bu konudaki kanaatini belli eder.

Diğer şehirlerin râvilerinin de Medine’nin ilmî açıdan kendi şehirlerinden üstün olduğunu kabul ettikleri olmuştur. Mekkeli râvilerden Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721) ve Amr b. Dînâr (ö. 126/744) “Atâ b. Ebî Rebâh Medine’ye gidene kadar ilim konusunda birbirimize yakındık. O Medine’den döndüğünde bizden üstün olduğu ortaya çıktı” diyerek³³ Medine birikiminden istifade etmenin bir râviyi diğerlerinden üstün kıldığını ifade etmişlerdir. Basra’daki Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729) halkasının mensuplarından Eyyûb es-Sahtiyânî’nin (ö. 131/749) en çok hadis rivayet ettiği kişinin (Nâfi‘ mevlâ İbn Ömer) Medineli olması da Medine birikiminin diğer şehirlere kaynaklık ettiğine dair birçok örnekten yalnızca biridir.

²⁸ Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ*, V, 1307-8.

²⁹ Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ*, V, 1306-7.

³⁰ İbn Abdilber, *el-İntikâ*, s. 83-4.

³¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), III, 205.

³² Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî), IV, 488.

³³ Fesevî, *el-Ma’rife*, I, 443.

1./7. ve 2./8. yüzyıllarda diğer şehirlerin ilmî kaynağı konumunda bulunan Medine'deki ilmî hayat birbirini tamamlayan üç farklı yönden incelenebilir: O dönemde henüz sistemli birer ilim hâline gelmemiş bilgi dallarını ifade eden “branşlar”, rivayetler vasıtasıyla bu bilgi dallarının taşıyıcılığını yapan “râviler” ve bilginin aktarıldığı bağlamı oluşturan “mekânlar”. Bunların her biri müstakil başlıklar altında ele alınacaktır.

I. Branşlar: Bilginin Dalları

1./7. ve 2./8. yüzyıllarda Medine'deki en yaygın bilgi dalları hadis, fıkıh ve siyer/megâzîdir. Bunun yanında şehirde bir ekol oluşturmamakla birlikte tefsirle uğraşan kişiler de bulunur.³⁴ Bu bölümde söz konusu yüzyıllarda ilgili bilgi dallarında öne çıkan kişiler belirlenecek, ayrıca hadisin diğer dallarla ilişkisine değinilecektir. Bu kısımda şahıs merkezli bir anlatım benimsenmesinin “Râviler” başlıklı ikinci kısımla bir çakışma yarattığı düşünülmemelidir, zira burada bilgi dallarında öne çıkan râvilerin isimleri belirlenirken orada râviler isimleri zikredilmeden daha çok istatistiksel olarak incelenecektir.

A. Hadis

1./7. ve 2./8. yüzyıllarda Medine'de hadisin ele alınacağı bu bölümde hadis rivayetinin öne çıkan aktörleri tespit edilecektir.³⁵ Bu analiz yapılırken hata payını en aza indirmek için iki aşamalı bir yöntem izlenecektir. İlk olarak rivayet sayılarıyla öne çıkan râviler belirlenecektir. Ancak yalnızca rivayet sayılarının esas alınması, tabakât kitaplarıyla ilgili aşağıda zikredilecek problemlerden, yani hayatının yalnızca küçük bir kısmını Medine'de geçirdiğinden dolayı Medineliler arasında zikredilen ancak Medine birikiminden çok başka şehirlerin birikimlerini etkileyen sahâbîler ve daha az da olsa tâbîiler bulunmasından dolayı çok isabetli sonuçlar doğurmayabilir. Bu hata ihtimali, Medineli râvilerin öne çıkan hoca ve öğrencilerine dair veriler de dikkate alınarak ortadan kaldırılabilir. Bu tez için hazırlanan Medineli râviler veri tabanının “Hocalar” ve “Öğrenciler” kısımlarında en çok yer alan râvilerin Medine birikimini en çok etkileyen

³⁴ Gürman, tâbiün dönemi tefsir faaliyetlerini incelediği çalışmasında bu dönemde tefsir ilmine dair “ekol”lerden bahsetmenin mümkün olmadığını, ancak farklı ilim merkezlerinde tefsirle uğraşan müstakil isimlerin bulunduğunu söyler (*Tâbiün Dönemi Tefsiri*, s. 53-61). Buna Medine de dâhildir ve bu şehirde tefsirle uğraşan çok fazla râvi gözükmemektedir. Dolayısıyla bu bölümde tefsir için ayrı bir başlık açılmamıştır.

³⁵ Bu başlık altında mezkûr zaman diliminde Medine'de tartışma konusu olan hadis meselelerine ise değinilmeyecektir. Bunun sebebi, râvilerin bu meselelerle ilgili görüşlerinin halkalar anlatılırken ele alınacak olmasıdır.

isimler oldukları rahatlıkla düşünülebilir. Dolayısıyla aşağıda bu iki veri türü yan yana kullanılacak, yani hem çok rivayete sahip olan hem de birçok Medinelî râvinin öne çıkan hocaları ve öğrencileri arasında yer alan kişilerin bir listesi oluşturulacak ve bu iki liste birlikte değerlendirilerek Medine’de hadisin başat aktörleri belirlenecektir.

Hiz. Peygamber’in, hayatının önemli bir kısmını burada geçirmesi ve İslam’ın sosyal hayata dair öğretilerini burada uygulayıp sahâbîlerine öğretmesi, Medine’yi hadislerin kaynağı hâline getirmiştir. Hadis rivayet eden sahâbîlerin büyük çoğunluğu yalnızca birkaç günlüğüne de olsa Hiz. Peygamber’le birlikte olmak için Medine’ye gelmişlerdir. Bu durum râvileri yaşadıkları şehirlere göre tertip eden tabakât kitaplarına da yansımıştır. Söz konusu kitaplarda her şehre ait başlığın altında yalnızca o şehirde uzun süre kalan ve oranın ilmî yahut siyasi hayatına etki eden sahâbîlere yer verilirken Medinelî sahâbîler başlığı altında neredeyse bütün sahâbîler sıralanır, bunlardan başka şehirlere göç edenler ise ilgili şehrin bölümünde tekrar zikredilir. Bunun yanında Medinelî sahâbîlere dair bir başlık açmadan kitabın girişinde bütün sahâbîlere yer verip diğer şehirlere yerleşenlere ilgili bölümlerde zikredilirken Medinelî sahâbîler için ayrı başlık açmayan müellifler de mevcuttur.³⁶ Böylece –kasıtlı ya da kasıtsız olarak– diğer şehirlerin ilmî birikimlerinin Medine’den kaynaklandığı ifade edilmiş olur.³⁷

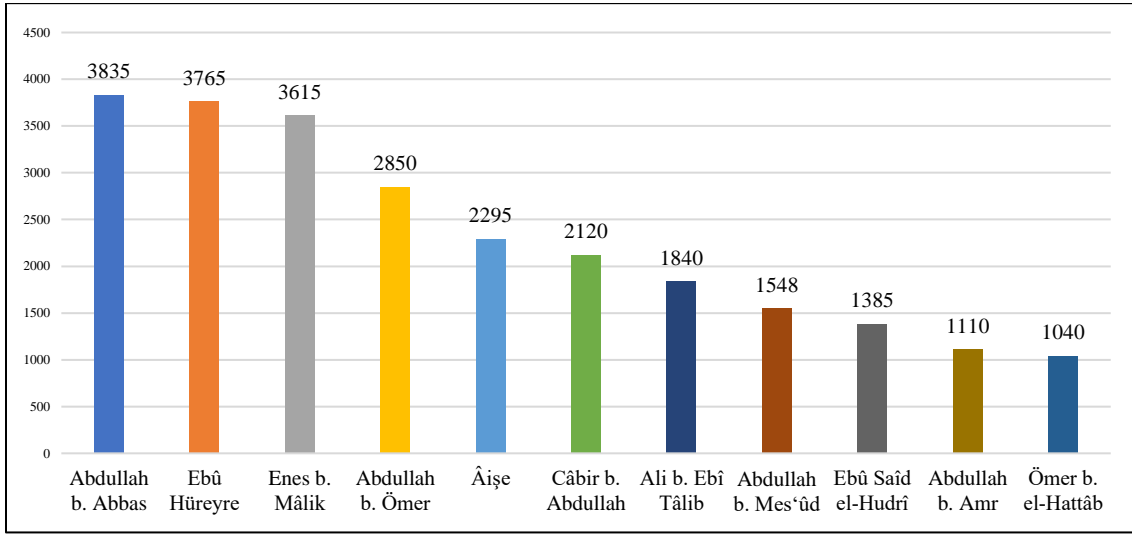
Mezkûr sebepten dolayı bütün sahâbîler az ya da çok Medinelî sayılabilirse de hayatlarının büyük kısmını Medine’de geçirip şehrin ilmî hayatına yön veren ve rivayet birikiminin kaynağını oluşturan sahâbîler ayrıca ele alınmalıdır. Bu sahâbîlerin kimler olduğu yukarıda zikredilen iki aşamalı yöntem uygulanarak, yani önce çok hadis rivayet eden sahâbîler, ardından tabakât kitaplarından hareketle oluşturulan Medinelî râviler veri tabanının “Hocalar” kısmında en çok ismi geçenler listelenerek, daha sonra bu listeler karşılaştırılarak tespit edilecektir.³⁸ Aşağıda Medinelî sahâbîler arasında zikredilip 1000’den fazla rivayeti olanlar gösterilmiştir.

³⁶ İlkine Halife b. Hayyât’ın, ikincisine ise İbn Sa’d’ın *et-Tabakât*’ı örnek verilebilir.

³⁷ Ancak bu durum Medinelî sahâbîlerin bir listesini çıkarmak isteyenler için büyük bir zorluğu da beraberinde getirir. Tabakât kitaplarında herhangi bir şehrin sahâbîleri arasında en fazla birkaç yüz isim zikredilirken Medinelî sahâbîler arasında zikredilenlerin sayısı 1000’i geçmektedir.

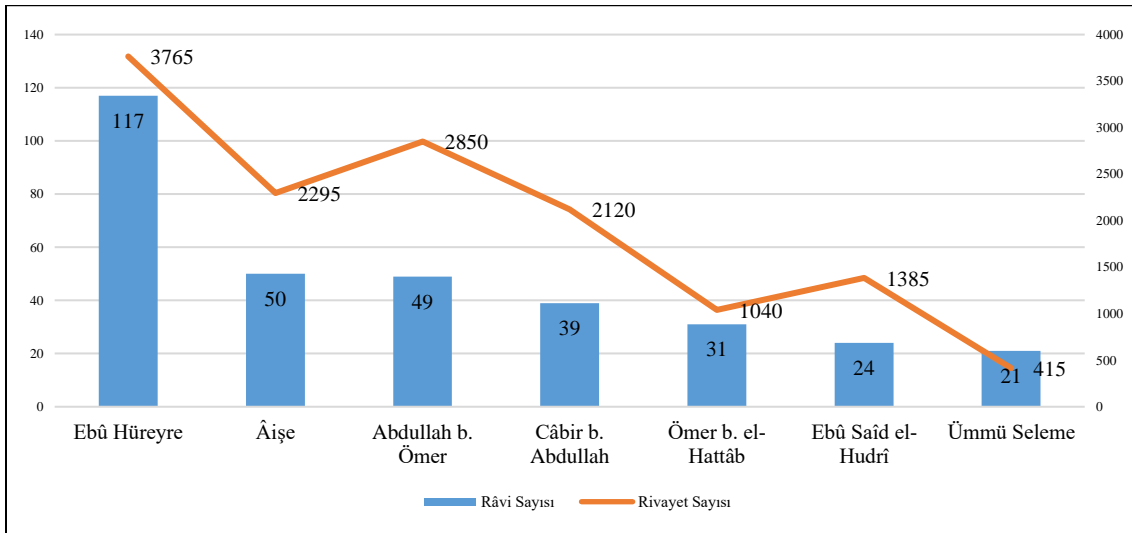
³⁸ İlgili veri tabanının hocalar kısmına râvilerin öne çıkan, yani toplam rivayet sayılarının %10’undan fazla rivayet naklettikleri hocaları kaydedilmiştir. Hangi ismin hangi sıklıkta geçtiğinin analizi için Voyant Tools (voyant-tools.org) kullanılmıştır.

Grafik 1: 1000'den Fazla Rivayeti Olan Sahâbîler

20'den fazla Medineli râvinin kendilerinden hadis naklettiği sahâbîler, onlardan kaç kişinin rivayet aktardığı ve toplam rivayet sayıları da şöyledir:

Grafik 2: Medine'nin Hoca ve Talebe Ağlarında Öne Çıkan Sahâbîler

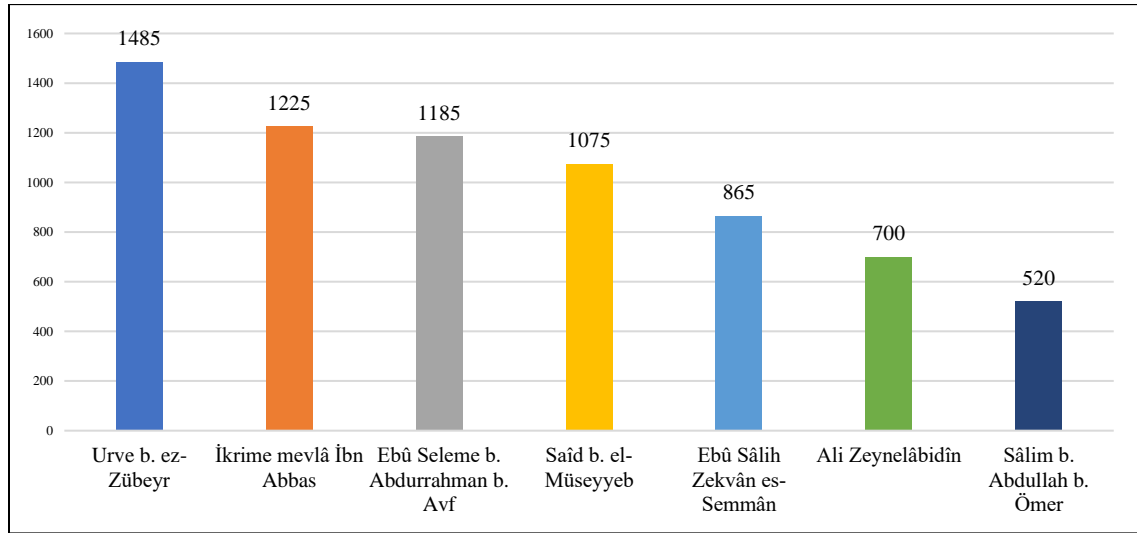
İki grafik büyük oranda benzerdir. İlk grafikteki 11 kişinin altısı ikinci grafikte de mevcuttur. İkinci grafikteki yedi kişiden de altısı ilk grafikte bulunur. Ancak ilk grafikte Medine dışındaki şehirlerin birikimlerinin kaynaklarından sayılan sahâbîler yer alır. Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-8) Mekke, Enes b. Mâlik (ö. 93/711-2) Basra, Ali b. Ebî Tâlib (ö. 40/661) ile Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-3) Kûfe ve Abdullah b. Amr (ö. 65/684-5) Mısır ilim çevreleriyle özdeşleşmiştir. Öngörüldüğü üzere bu sahâbîlerin hiçbiri ikinci grafikte yer almamıştır. Zira hayatlarının bir kısmını Medine'de geçirmiş olsalar da başka yerlere göç ettiklerinden Medineli râvilerin hocaları arasına girememişlerdir. Ümmü Seleme (ö. 62/681) ise 21 Medinelinin öne çıkan kaynakları

arasında yer alsada rivayet sayısı diğerlerine nispeten az olduğundan ilk grafikte yer alamamıştır. Onun Medine birikimi üzerinde büyük bir etki bıraktığını söylemek mümkün değildir.

Bu iki grafiğin incelenmesi sonucunda Medine'nin ilmî birikiminin kaynaklarını oluşturan altı sahâbî hoca ağlarında geçme sıklığına göre şöyle sıralanabilir: Ebû Hüreyre (ö. 58/678), Âişe (ö. 58/678), Abdullah b. Ömer, Câbir b. Abdullah (ö. 78/697), Ömer b. el-Hattâb (ö. 23/644) ve Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693-4).

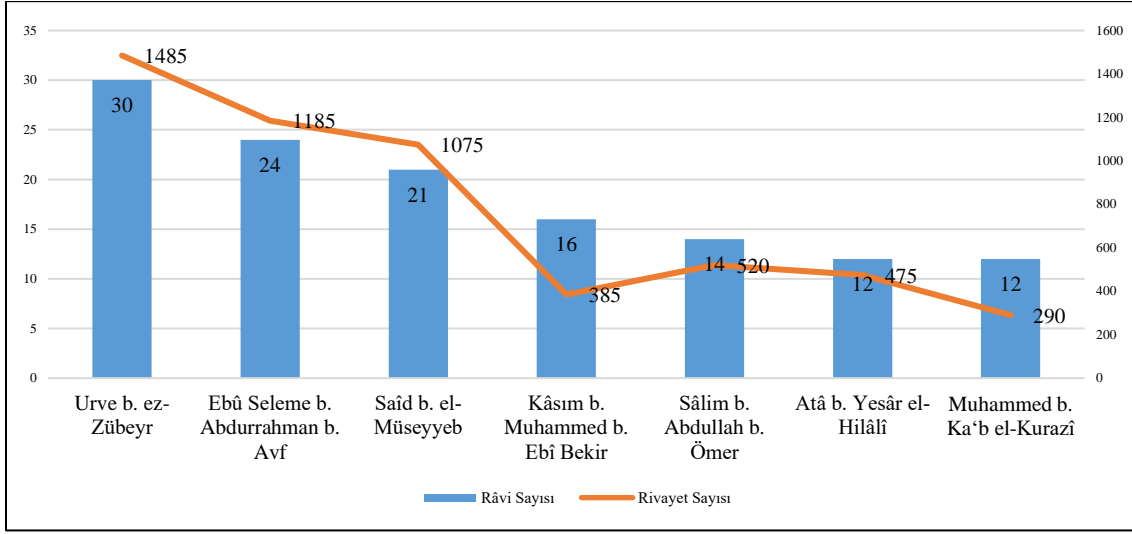
Benzer bir yöntemle 1./7. yüzyılda Medine'de öne çıkan tâbiî râviler de tespit edilebilir. 500'den fazla hadis rivayet eden 1./7. yüzyıl râvileri şöyledir:

Grafik 3: 500'den Fazla Hadis Rivayet Eden Medineli 1./7. Yüzyıl Râvileri

10'dan fazla Medineli râvinin öne çıkan hocaları ve talebeleri arasında yer alanlar ve rivayet sayıları ise şöyledir:

Grafik 4: Medine'nin Hoca ve Talebe Ağlarında Öne Çıkan 1./7. Yüzyıl Râvileri

Bu iki grafik de büyük oranda benzerdir. İlk grafikteki yedi kişiden dördü ikinci grafikte de bulunur. İkinci grafikteki yedi kişiden dördü de ilk grafikte yer almıştır. İlk grafikteki İkrime mevlâ İbn Abbas (ö. 105/723), Ebû Sâlih Zekvân es-Semmân (ö. 101/719-20) ve Ali Zeynelâbidîn'in (ö. 94/712) ikinci tabloda kendilerine yer bulamadıkları görülür. Bunun nedeni İkrime'nin İbn Abbas'a daha çok Mekke'de talebelik yapması ve İslam dünyasının birçok bölgesine yolculuk yapmış olması,³⁹ yani Medine'den uzun bir süre uzak kalması olmalıdır. Semmân'ın ikinci grafiğe girememesi nedeni Kûfe'ye sık sık yaptığı yolculuklardan⁴⁰ dolayı Medinelilerden çok Kûfeli râviler tarafından rağbet görmesi olabilir. Zira Medine'de onun gibi Ebû Hüreyre rivayetlerinin taşıyıcılığını yapan birçok kişi varken böyle bir tâbiî grubuna sahip olmayan Kûfeli râviler ondan bu konuda Medinelilerden daha çok istifade etmiş olmalıydılar. Zeynelâbidîn'in bilgi birikimi ise daha çok Ehl-i beyt arasında dolaşımda olduğundan geniş bir Medineli kitleye ulaşmamış olmalıdır. 16 kişinin ana kaynağı konumunda bulunan Kâsım b. Muhammed (ö. 107/725) ilk grafikte bulunmasa da azımsanamayacak kadar rivayete sahip olduğundan Medine'nin temel kaynakları arasında sayılabilir. 12'şer râvinin yakın hocaları arasında bulunan Atâ b. Yesâr (ö. 103/721) ile Muhammed b. Ka'b el-Kurazî (ö. 108/726) ise rivayet sayısı açısından nispeten geri kaldıklarından ilk grafikte yer almamışlardır. İkinci grafiğin de en sonunda bulduklarından onları Medine birikiminin yapı taşları arasında zikretmek çok doğru olmasa gerektir.

³⁹ Altıkulaç, "İkrime el-Berberî", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ikrime-el-berberi> (19.06.2022).

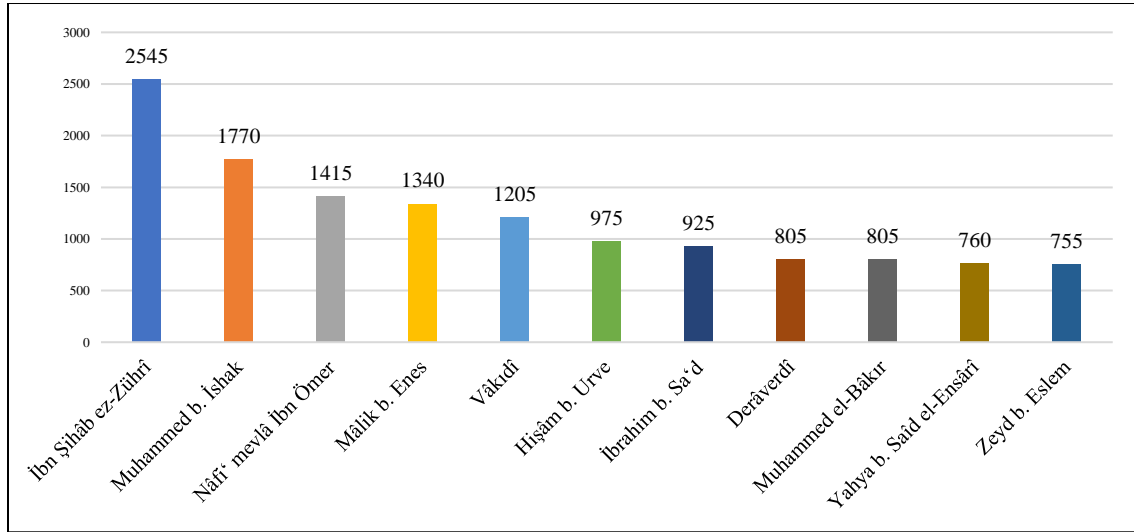
⁴⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 296-7.

Sonuç olarak Medine birikimini taşıyan 1./7. yüzyıl râvilerinin temelde şu beş kişi olduğu söylenebilir: Urve b. ez-Zübeyr, Ebû Seleme b. Abdurrahman (ö. 94/712-3), Saîd b. el-Müseyyeb, Kâsım b. Muhammed ve Sâlim b. Abdullah (ö. 106/725).

Bu beş kişinin aynı zamanda Medine'nin 1./7. yüzyıldaki meşhur fakihleri (*el-fukahâü's-seb'a*) arasında sayılmaları⁴¹ bu şehrin ilmî hayatında önemli bir rol oynadıkları tezini destekler. Ancak bu fakihlerden olduğu kabul edilse de ne rivayet sayısı fazla olan ne de birçok Medineli râviye kaynaklık yapanların⁴² neden diğerleriyle aynı statüde değerlendirildiği ayrıca irdelenmelidir.

2./8. yüzyıl Medine'sinin en öne çıkan râvilerinin, İkinci ve Üçüncü Bölümler'de ele alınacak olan halkaların sahipleri ve mensupları olduğu söylenebilir. Yine de halkaların dışında kalan önemli isimleri tespit amacıyla yukarıdaki yöntem bu yüzyılın râvilerine de uygulanacaktır. 750'den fazla rivayeti bulunan Medineli 2./8. yüzyıl râvileri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Grafik 5: 750'den Fazla Rivayeti Olan Medineli 2./8. Yüzyıl Râvileri

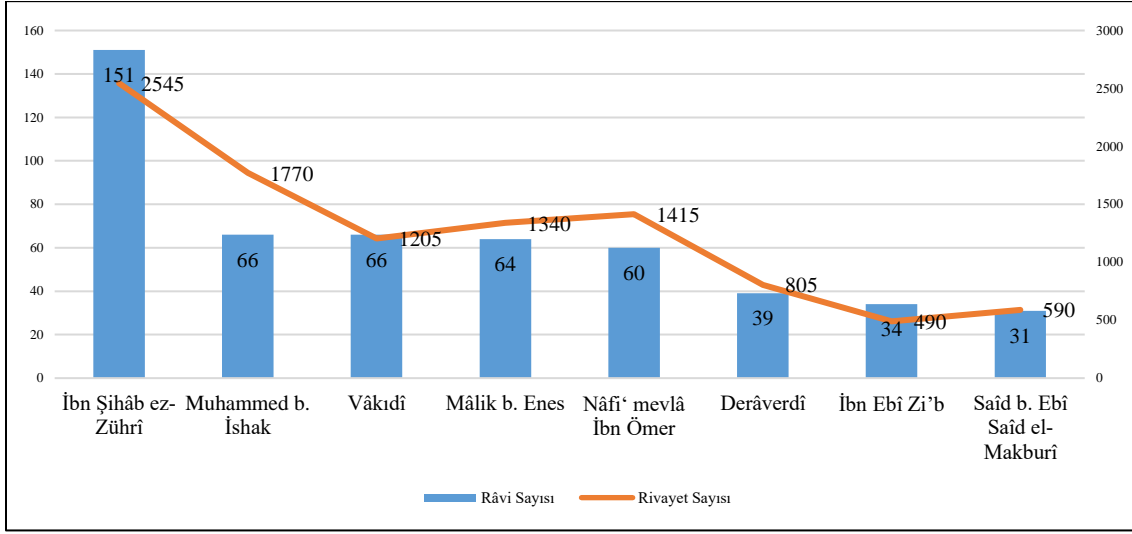

30'dan fazla Medineli râvinin öne çıkan hocaları ve talebeleri arasında yer alanlar ve rivayet sayıları ise şu şekildedir:

⁴¹ Onuk Demirci, *Fukahâ-i Seb'a*, s. 50-79.

⁴² Bunlara Ebû Bekir b. Abdurrahman b. el-Hâris b. Hişâm ve Hârice b. Zeyd b. Sâbit örnek verilebilir. İkisinin de rivayet sayısı oldukça azdır ve hoca-talebe ağlarında isimlerine çok rastlanmaz.

Grafik 6: Medine'nin Hoca ve Talebe Ağlarında Öne Çıkan 2./8. Yüzyıl Râvileri

İki grafikte de ağırlıklı olarak 2./8. yüzyıldaki halkaların sahip ve mensupları bulunur. İlerleyen bölümlerde görüleceği üzere Nâfi' mevlâ İbn Ömer, İbn Şihâb ez-Zührî, Zeyd b. Eslem (ö. 136/754), Yahya b. Saîd el-Ensârî (ö. 143/760), İbn Ebî Zi'b (ö. 159/776) ve Mâlik b. Enes halka sahiplerindedir. Muhammed b. İshak (ö. 151/768) ile İbrahim b. Sa'd (ö. 183/799) Zührî halkasının, Vâkıdî (ö. 207/823) de İbn Ebî Zi'b halkasının mensuplarıdır.

İki grafik birbiriyle büyük oranda uyumludur. Öte yandan ilk grafikte yer alan Hişâm b. Urve (ö. 146/763), İbrahim b. Sa'd, Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733), Yahya b. Saîd el-Ensârî ve Zeyd b. Eslem ikinci grafikte yer almazken ikinci grafikteki İbn Ebî Zi'b ile Saîd b. Ebî Saîd el-Makburî (ö. 125/743) rivayet sayıları 750'nin altında olduğundan ilk grafiğe girememişlerdir. Yahya b. Saîd, Zeyd b. Eslem, İbn Ebî Zi'b ve İbrahim b. Sa'd halka sahibi yahut mensubu olduklarından onların Medine'de etkili olduklarını iddia etmek için iki grafikte de bulunmalarını şart koşturmak gerek yoktur. Hişâm b. Urve, Muhammed b. el-Bâkır ve Saîd b. Ebî Saîd el-Makburî içinse aynı söyleyemez. Bu râvilerin rivayet sayıları fazla olsa veya hoca ve talebe ağlarına girmiş olsalar da Medine'nin ilmî birikimini önemli ölçüde etkiledikleri iddia edilemez. Bu grafiklerde bulunup halkalara dâhil edilmeyen kişilerin durumu halka mahiyeti arz etmeyen bilgi ağlarına dair kısımda daha detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

Sonuç olarak 2./8. yüzyılda Medine'nin rivayet birikimini oluşturan medâr kişiler rivayet sayılarına göre şöyle sıralanabilir: Zührî, Muhammed b. İshak, Nâfi', Mâlik b. Enes, Vâkıdî, Muhammed b. Abdülaziz ed-Derâverdi, Yahya b. Saîd el-Ensârî, Zeyd b. Eslem ve İbn Ebî Zi'b. Bunlardan yalnızca Derâverdi herhangi bir halkanın sahibi veya

mensubu konumunda değildir. Halka sahiplerinden Ebü'z-Zinâd'ın iki grafikte de kendisine yer bulamaması daha çok fakih kimliğiyle öne çıkmasıyla açıklanabilir.

Hadis rivayetiyle dikkat çektiği iddia edilen kişilerin neredeyse tamamı hadis yanında fıkıh alanında da uzmandır. Medine'de hadisle fikhın birbirinden ayrılmalarına imkân vermeyecek kadar yakın olmaları ikisi arasındaki ilişkiyi ele almayı gerektirir.

B. Hadis-Fıkıh İlişkisi

Yukarıda işaret edildiği üzere fıkıh, Medineli râvilerin ilmî mesailerinde önemli bir yere sahiptir. Bu çalışma için oluşturulan Medineli râviler veri tabanındaki 973 râviden 68'inin yani toplam râvi sayısının yaklaşık %7'sinin fıkıh konusunda değişen seviyelerde ilgi ve uzmanlığa sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu 68 râviden 48'i 2./8. yüzyılda yaşamıştır ki bu sayı ilgili yüzyıldaki Medineli râvilerin %7,5'ini oluşturur. Buradan hareketle ilimlerin teşekkül ettiği dönemde Medine'de fıkıh karşı artan bir ilgi olduğu söylenebilir.

Medineli fakih râvilerin isnâdları ve hoca listeleri incelendiğinde Medine fikhının sahâbe dönemindeki en önemli temsilcilerinin Hz. Ömer, Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665), Hz. Âişe ve Abdullah b. Ömer olduğu anlaşılır.⁴³ Mâlik, “Medine'de Ömer'den sonra âlimlerin imamı Zeyd b. Sâbit idi. Zeyd'den sonra ise Abdullah b. Ömer'di” diyerek⁴⁴ bu üç sahâbînin fıkıh dalındaki önemli rollerine işaret eder. Nesâî (ö. 303/915), bunların yanında Hz. Âişe'yi de zikreder.⁴⁵ Hz. Ömer'in halifeyken verdiği hükümler ve yaptığı içtihatlar birçok şehrin fikhını etkilemiş olsa da bu etkinin en çok hissedildiği yerlerden biri Medine'dir. Zeyd b. Sâbit, ricâl kitaplarında Medine'nin 1./7. yüzyıldaki meşhur tâbiîlerinin fıkıh konusundaki kaynağı olarak sunulmuştur:⁴⁶

Zeyd b. Sâbit'ten ders alan ve onun fetvalarıyla fetva veren talebeleri 12 kişiydi: Saîd b. el-Müseyyeb, Urve b. ez-Zübeyr, Kabîsa b. Züeyb [ö. 86/705], Hârice b. Zeyd [ö. 100/718-9], Süleyman b. Yesâr [ö. 107/725], Ebân b. Osman [ö. 105/723], Ubeydullah b.

⁴³ Mezkûr isimler aynı zamanda İbn Kayyimi'l-Cevziyye'nin (ö. 751/1350) çok fetva veren sahâbiler listesindeki yedi kişiden dördünü oluşturur. Söz konusu listedeki diğer üç sahâbî Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ûd ve Abdullah b. Abbas'tır (*İ'lâmü'l-muvakkî'in*, II, 18). Son üç sahâbînin Medine'yle bağları ilk dördü kadar kuvvetli değildir. Özkan da Hz. Ömer, Zeyd b. Sâbit ve Abdullah b. Ömer'i “Medine'deki ilmî faaliyetleri başlatan âlim sahâbiler” arasında zikreder (*Amel Telakkisi*, s. 105-9).

⁴⁴ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 486.

⁴⁵ Nesâî, “Tesmiye”, s. 98-100.

⁴⁶ Ali b. el-Medîni, *el-İlel*, s. 44-5, 46. Ayrıca bk. Yıldız, *Fikhü'l-hadis*, s. 105. Bu rivayetteki bazı problemler ve bunların tartışması için bk. Kuzudişli, *Hadis Rivayetinde Bağlam*, s. 36-7.

Abdullah, Kâsım b. Muhammed, Sâlim b. Abdullah, Ebû Bekir b. Abdurrahman [ö. 94/713], Ebû Seleme b. Abdurrahman, Talha b. Abdullah b. Avf [ö. 97/715] ve Nâfi‘ b. Cübeyr b. Mut‘im [ö. 99/717-8].

Abdullah b. Ömer ise hem babasının birikiminin taşıyıcılığını yapmış hem de kendisi Medine’de çokça fetva vermiştir. Mâlik, kendisine onca sahâbî varken neden İbn Ömer’in fetvalarına itimat ettiğini soran Halife Mansûr’a (hs. 136-58/754-75) “O, Medine’de kalan son sahâbîydi, insanların ona ihtiyacı oldu, ona sorular sordular ve görüşleriyle amel ettiler” cevabını vererek⁴⁷ onun Medine fikhındaki konumunu ifade etmiştir. Hz. Âişe de Medine’nin önemli isimlerinden olan yeğenleri Urve b. ez-Zübeyr ve Kâsım b. Muhammed’in kaynakları arasında yer almıştır.

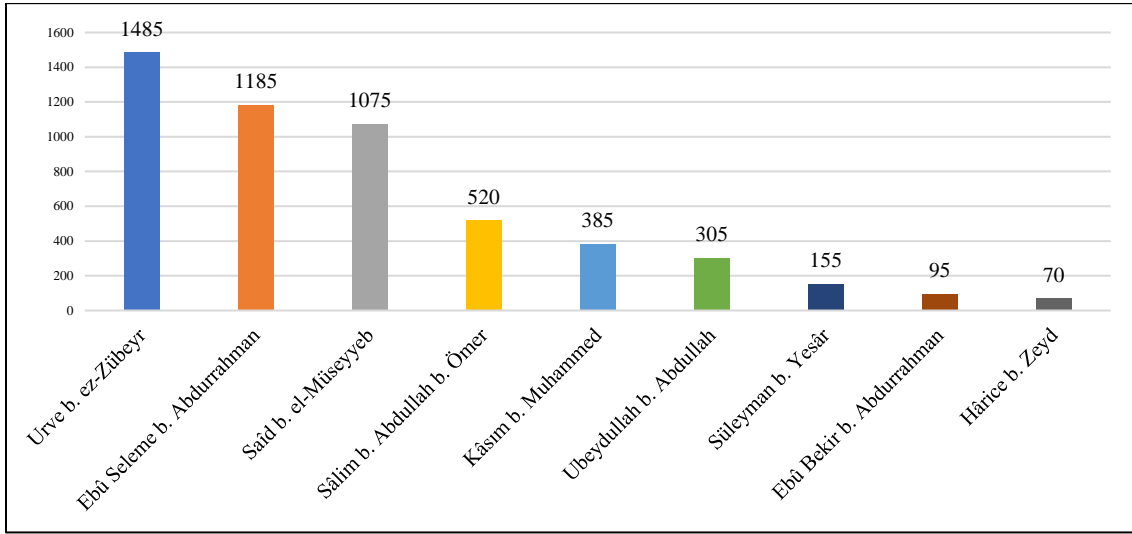
Medineli meşhur tâbiîlerin ise neredeyse hepsinin fakih olarak nitelendiği görülür. Yukarıda Medine birikimini taşıdığı tespit edilen altı 1./7. yüzyıl râvisinden beşi fikhî konusundaki uzmanlıklarıyla öne çıkar. Ricâl kaynaklarında “Medine’nin fakihleri” olarak zikredilen kişilerse Medine’de öne çıkan tâbiîlerin yaklaşık listelerini oluştururlar.⁴⁸ Bu tabakada fakih kişilikleriyle oldukça meşhur olup “el-fukahâü’s-seb‘a” şeklinde özel bir isimle de anılan şahısların⁴⁹ Medine’nin rivayet birikiminde oynadıkları rolü görmek için rivayet sayılarına bakılabilir.

⁴⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, I, 30.

⁴⁸ Ebû’z-Zinâd, Yahya el-Kattân ve Nesâî’nin zikrettiği isimler için sırasıyla bk. İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu’l-kebîr* (es-Sifru’s-sâlis), II, 251, 109; Nesâî, “Tesmiye”, s. 100-6.

⁴⁹ Bunlar “yedi fakih” olarak isimlendirilse de bu gruba dâhil olduğu söylenen dokuz kişi vardır. Urve b. Zübeyr, Saîd b. el-Müseyyeb, Ubeydullah b. Abdullah, Hârice b. Zeyd, Süleyman b. Yesâr ve Kâsım b. Muhammed hakkında görüş birliği olsa da yedinci fakih için Ebû Bekir b. Abdurrahman, Ebû Seleme b. Abdurrahman b. Avf ve Sâlim b. Abdullah b. Ömer olmak üzere üç farklı isim zikredilmektedir. Bu da sayıyı dokuz çıkarmaktadır (Kallek, “Fukahâ-yi Seb‘a”, *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/fukahâ-yi-seba> [25.05.2022]).

Grafik 7: el-Fukahâü's-seb'adan Olduğu Söylenen Kişilerin Rivayet Sayıları

Grafikteki ilk beş kişinin daha önce Medine birikimini taşıyan 1./7. yüzyıl râvileri arasında zikredilmesi bunlara Medine ilim tarihinde özel bir konum atfedilmesini haklı çıkarır. Ancak geriye kalan dört isim onlarla aynı konuma yerleştirilirken ihtiyatlı davranılmalıdır. Zira rivayet sayılarının yanında fetvaları ve 2./8. yüzyıl Medine'sinin en önemli âlimlerinden Mâlik'i,⁵⁰ dolayısıyla bu yüzyılın Medine birikimini etkileme oranları oldukça düşüktür. Ayrıca 3./9. yüzyılın fakih muhaddislerinin eserlerinde de bu kişilerin görüşlerine atıf sayısı yok denecek kadar azdır.⁵¹

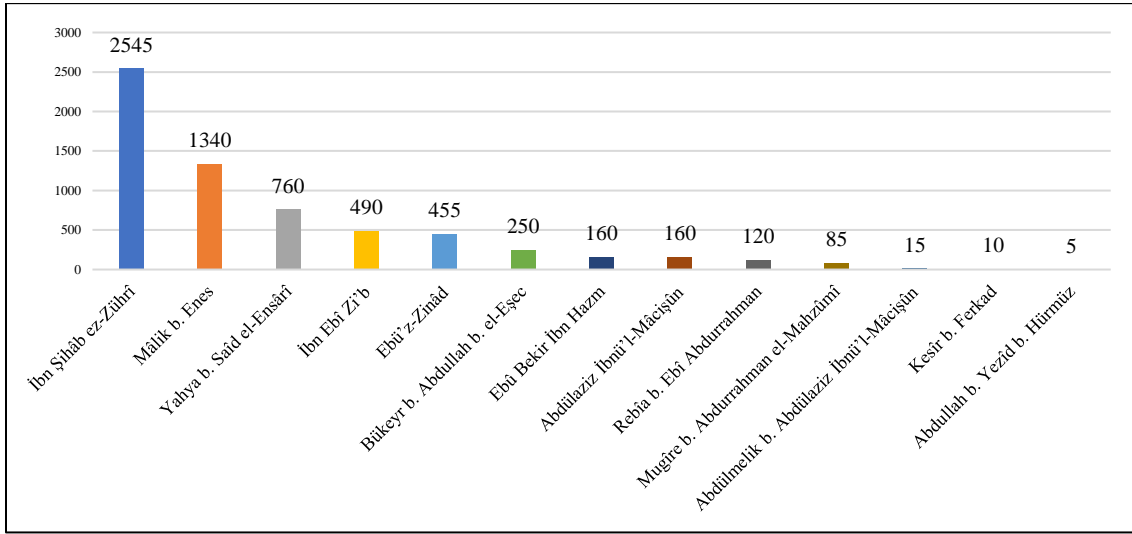
2./8. yüzyılın en önemli fakihlerininse İkinci ve Üçüncü Bölümler'de ele alınacak halkaların sahipleri olduğu söylenebilir. Bu kişilerin neredeyse tamamı hadis yanında fıkıhla da iştigal etmiştir. Bu konuda yedi halka sahibi arasında iki istisna bulunur: Nâfi' ve Zeyd b. Eslem. Ancak Nâfi' ile Zeyd'in de fıkıha tamamen yabancı oldukları söylenemez. Nâfi', İbn Ömer'in en yakın talebesi olduğundan onun rivayet ettiği ahkâm hadislerini, ayrıca hem onun hem babasının fetvalarını en iyi bilen Medinelilerden biridir. Zeyd b. Eslem de Nâfi' gibi Ömer ailesinin bir üyesi olduğundan aynı aşinalık ondan da beklenebilir. Ancak ricâl kaynaklarında, bu çalışmada kendileri için halka vazedilen yahut bu halkalarda yer alan kişiler haricinde de bazı fakihlerin isimleri sayılır.⁵² Bütün bu fakihler ve rivayet sayıları şöyledir:

⁵⁰ Söz konusu kişilerin *el-Muvattâ'*'daki rivayet ve fetva sayıları için bk. Onuk Demirci, *Fukahâ-i Seb'a*, s. 252-62.

⁵¹ Yıldız, "Ehl-i Hadis Fıkımın Tedvini", s. 113-4.

⁵² Bunlar Bükeyr b. Abdullah b. el-Eşec, Ebû Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm, Kesîr b. Ferkad, Mugîre b. Abdurrahman el-Mahzûmî, Abdülaziz İbnü'l-Mâcîşûn (Ali b. el-Medîni, *el-İlel*, s. 45-7), Abdullah b.

Grafik 8: Medinelî 2./8. Yüzyıl Fakihlerinin Rivayet Sayıları

Görüldüğü üzere halka sahipleri ilk beş sıraya yerleşmiştir. Geriye kalan sekiz kişinin rivayet sayıları oldukça azdır. Bu, mesailerinin neredeyse tamamını fıkha verip hadis rivayetiyle meşgul olmadıklarını düşündürdüğü gibi hadis naklettikleri hâlde bunları taşıyacak talebelere mahrum oldukları anlamına da gelebilir. Ancak kimilerinin Mescid-i Nebevî’de halkası olduğu düşünüldüğünde⁵³ hadis rivayet edecek bir ortam buldukları ancak bunu yapmadıkları anlaşılır. Buradan hareketle Medine’de “hadis rivayetiyle uğraşan” ve “hadis rivayetiyle uğraşmayan” iki fakih tipolojisi olduğu söylenebilir. Halka sahipleri doğal olarak “hadis rivayetiyle uğraşan fakih” tipolojisine dâhildirler.

Medine fikhının en önemli özelliği re’y karşıtlığıdır.⁵⁴ Bu karşıtlığın temelleri Medine’nin kaynak sahâbîleri Ebû Hüreyre ve Abdullah b. Ömer’e kadar dayandırılabilir ve izleri canlı bir şekilde Mâlik b. Enes’in talebelerine kadar takip edilebilir. Ebû Hüreyre ve İbn Ömer, Hz. Peygamber’in söz ve davranışlarına zahirî bir şekilde yaklaşan ve re’y ile fetva vermekten çekinen sahâbîler arasında sayılmış,⁵⁵ re’ye karşı bu soğuk tavır

Yezîd b. Hüzmüz, Rebîa b. Ebî Abdurrahman ve Abdülmelik b. Abdülazîz İbnü'l-Mâcişûn’dur (Nesâî, “Tesmiye”, s. 106-10).

⁵³ Hazm ailesinin mescitte bir halkası olduğuna dair bk. İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 491. Rebîa b. Ebî Abdurrahman’ın halkasına dair bk. İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 510. 2./8. yüzyılda halkası olduğu söylenen bu çalışmada kendileri için halka vazedilmeyen kişiler ileride daha detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

⁵⁴ Yıldız bunu “hakkında herhangi bir hüküm bulunmayan hususlarda kıyâsa başvurmama” olarak ifade eder (*Fikhü'l-hadis*, s. 105-6).

⁵⁵ Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, s. 252-3.

özellikle Saîd b. el-Müseyyeb, Zührî ve Mâlik'ten geçerek onun talebeleriyle 3./9. yüzyılın ilk çeyreğine kadar ulaşmıştır.⁵⁶

Re'y karşıtlığı meselesinde Medine'deki en önemli istisna Rebîa b. Ebî Abdurrahman'dır (ö. 136/753). Re'y kullandığından dolayı "Rebîatü'r-re'y" olarak meşhur olan Rebîa, Medine gibi re'y karşıtlığının hâkim olduğu bir şehirde doğal olarak garipsenmiştir. Saîd b. el-Müseyyeb'in verdiği bir fetvaya aklını kullanarak karşı çıkması üzerine İbnü'l-Müseyyeb ona "İraklı mısın sen? Sünnet budur" karşılığını vererek⁵⁷ onun Medine'de alışılmamış bir şey söylediğini ifade etmiştir. Rebîa'nın, mensubu olduğu Kâsım b. Muhammed halkasında halka sahibinden daha çok konuşması ve fetva vermesi Kâsım'ın diğer talebelerinin dikkatini çekmiştir.⁵⁸ Ancak yaptıklarını hoş gören hocası Kâsım, yine Rebîa'nın çok konuştuğu bir dersten sonra en yakın talebelerinden Yahya el-Ensârî'ye dönüp "İnsanlar arkadaşımızın ne dediğini anlamadılar" demiştir.⁵⁹ Bu da onun Medinelî râvilerin alışkın olmadığı görüşleri dillendirdiğini gösterir. Yine de Rebîa'ya Medineliler tarafından düşmanca bir tavır sergilenmemiş, hatta ona çokça rağbet edilmiştir. Nitekim onun Mescid-i Nebevî'de kalabalık bir halkası vardı. Ebü'z-Zinâd'la ortak bir halkaya⁶⁰ sahiplerken araları açılınca Ebü'z-Zinâd'ın 300'e yakın talebesinin çoğu Rebîa'nın yanında kalmayı tercih etmişlerdi.⁶¹ Ayrıca Medine'de re'y karşıtlığının en önemli temsilcilerinden Mâlik, onun en yakın talebelerinden biri ve halkasının mensubuydu. Mâlik, halkada 40 kişiden fazla olduklarını anlatmış ve kendisini Rebîa'nın en yakın talebeleri arasında saymıştır.⁶² Dolayısıyla Rebîa'nın re'yi benimsemesi Medine'de yadırgansa da ilim talipleri ona saygı duymayı ve ilmine itibar etmeyi bırakmamışlardır. Ancak onun geniş bir rivayet birikimi olduğu söylenemez. Zira Mescid-i Nebevî'de içinde Mâlik'in de bulunduğu bir halkası olduğu hâlde Rebîa'nın toplam 120 hadisi mevcuttur ve en yakın talebesi Mâlik, *el-Muvattâ'* da ondan yalnızca 34 rivayet nakletmiştir. Bundan dolayı bu çalışmada Rebîa için bir halka vazedilmemiştir.

⁵⁶ Bk. Değerlendirme ve Sonuç.

⁵⁷ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, IX, 394-5.

⁵⁸ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 671.

⁵⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, VII, 157.

⁶⁰ Ortak halkalar, birden fazla râvinin birlikte yönettikleri halkalardır. Bu halkaların işleyişleri ve normal halkalardan farklarının tespiti için daha detaylı araştırmalara ihtiyaç vardır.

⁶¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, V, 211.

⁶² Kadı İyâz, *Tertîb*, I, 146-7.

Medine’de hadis-fıkıh ilişkisine dair en önemli mesele Medine ehlinin amelinin (*amelü ehli’l-Medîne*) haber-i vâhid karşısındaki konumudur. Medinelilerin bir konuda bir şekilde amel etmelerine büyük, daha da önemlisi, haber-i vâhiden daha büyük bir önem atfetme eğilimi Medine’de 1./7. yüzyıldan itibaren görülebilirse⁶³ de bu görüşün en önemli temsilcisi Mâlik b. Enes’tir. Mâlik, Medinelilerin ittifak ettiği hususlara diğer şehirlerin mensuplarının da uyması gerektiğini söyleyerek⁶⁴ amel-i ehl-i Medine’yi diğer şehirlerin hem amellerinden hem de rivayet birikimlerinden daha üst bir konuma çıkartmış olur. Ayrıca ameli esas kabul ederek kendi rivayet ettiği bazı hadislere aykırı hükümler vermesi,⁶⁵ onun fıkıh düşüncesinde amel-i ehl-i Medine’nin haber-i vâhiden üstün olduğunun en açık delillerindendir. Bu konuda Medineliler arasında önemli bir tartışma yaşandığı söylenemez. İbn Ebî Zi’b’in hadisleri amele öncelediğine dair rivayetler⁶⁶ onun bu konudaki görüşünü gösterse de Mâlik’le amelin hadisler karşısındaki konumunu tartıştığına dair bir veriye rastlanmamıştır. İkisinin “el-beyyi‘âni bi’l-hıyâr” hadisi hakkındaki tartışmaları⁶⁷ haber-i vâhidin amel karşısındaki konumuna dair değil, mezkûr hadisin Medine amelinin yansıtıp yansıtmadığına dair olmalıdır.

Son olarak kısaca Medine’de hadisle fıkıh arasındaki ilişkiyi en iyi yansıtan eserlerden, yani muvatta literatüründen de bahsedilebilir. Bu türde toplam yedi eser verildiği tespit edilmiştir.⁶⁸ Bunların müellifleri arasında yukarıdaki grafikte geçen isimlerden Mâlik, İbn Ebî Zi’b⁶⁹ ve İbnü’l-Mâcişûn (ö. 164/780)⁷⁰ da bulunur. Ayrıca bu literatürün ilk örneğinin İbnü’l-Mâcişûn’a ait olduğu kaydedilir.⁷¹ Mâlik *el-Muvattâ*’sını telif etmeye başladığında İbn Ebî Zi’b’in oldukça hacimli *el-Muvattâ*’sı gösterilerek “Sen niye [yeni bir kitap] tasnif ediyorsun ki?” diye sorulmasına⁷² bakılırsa İbn Ebî Zi’b’in, eserini İbnü’l-Mâcişûn’dan sonra, Mâlik’ten önce tamamladığı söylenebilir. Bu kitapların üç temel özelliğinden bahsedilebilir: 1- Fıkıh ağırlıklı olmaları, 2- Medine amelinin

⁶³ Özkan, *Amel Telakkisi*, s. 137-47.

⁶⁴ Yahya b. Maîn, *et-Târih* (Dûri), IV, 488.

⁶⁵ Özkan, *Amel Telakkisi*, s. 151-3.

⁶⁶ Özkan, *Amel Telakkisi*, s. 127.

⁶⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), I, 539.

⁶⁸ Oral, *Muvatta’ın Oluşum Süreci*, s. 70.

⁶⁹ Zehebî, *Siyer*, VII, 147.

⁷⁰ Hatîb, *Târih*, XII, 198.

⁷¹ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, I, 703.

⁷² Süyûtî, *Tedrib*, II, 271-3.

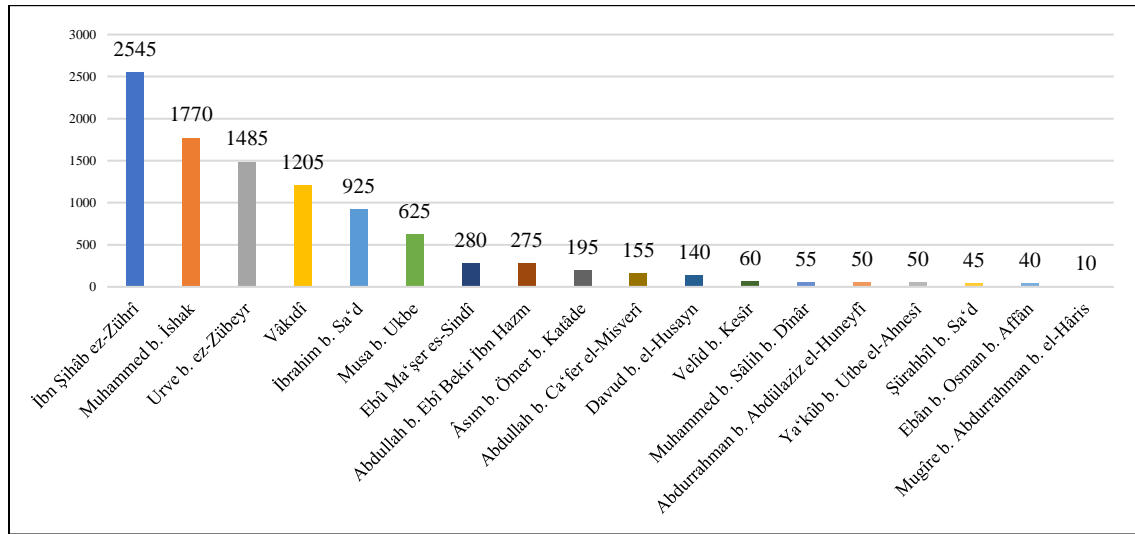
yansıtmaları ve 3- Merfû, mevkûf ve maktû rivayetlere birlikte yer vermeleri.⁷³ Muvatta türü kitapların fıkıh mı yoksa hadis eserleri mi olduğu konusunda tartışma bulunması⁷⁴ da bu eserlerin hadis ile fıkıhın Medine bağlamındaki ilişkisini göstermesi açısından önemlidir.

C. Hadis-Siyer/Megâzî İlişkisi

Medine’de hadis ve fıkıhtan sonra en çok mesainin harcandığı branş siyer/megâzîdir. Bu branşın en önemli isimleri Medineli olduğundan bu şehirle özdeşleştirilen siyer/megâzî geleneği başka çalışmalarda detaylıca ele alınmış olsa da⁷⁵ burada onun hadisle ve hadis râvileriyle ilişkisine dair bir şeyler söylenebilir.

Medineli râviler veri tabanında siyer/megâzî ile ilgilendiği söylenen 18 râvi tespit edilmiştir.⁷⁶ Bu, toplam râvi sayısının yaklaşık %2’sine tekabül eder. Bu 18 râviden 15’i 2./8. yüzyılda yaşamıştır ki bu sayı ilgili yüzyıldaki râvilerin %2,5’ini oluşturur. Buradan hareketle siyer/megâzî ile ilgilenen Medineli râvilerin daha çok 2./8. yüzyılda yoğunlaştığı söylenebilir. Bu râviler ve rivayet sayıları aşağıda gösterilmiştir.

Grafik 9: Siyer/Megâzî ile İlgilenen Medineli Râviler

Grafikte yer alan 18 râviden altısının rivayet sayısı, grubun ortalaması olan 550'nin üzerindedir. Geriye kalan 12 kişinin ise hadis rivayetiyle diğerleri kadar iştiligal

⁷³ Oral, *Muvatta'nın Oluşum Süreci*, s. 65-7.

⁷⁴ Oral, *Muvatta'nın Oluşum Süreci*, s. 66; Kızılkaya Yılmaz, *Çağdaş Hadis Tartışmaları ve Muvatta*, s. 104-5.

⁷⁵ Örneğin bk. Öz, *İlk Siyer Kaynakları*; Anthony, *Muhammad and the Empires of Faith*.

⁷⁶ Bu tespit yapılırken söz konusu râvilerin siyer/megâzî ile ilgilendiklerine dair ifadeler esas alınmıştır.

etmedikleri yahut birikimlerini aktaracak talebeler bulamadıkları söylenebilir. Zaten Medine'nin siyer/megâzî birikiminden bahsedildiğinde akla gelen isimler arasında bu kişiler yer almaz.

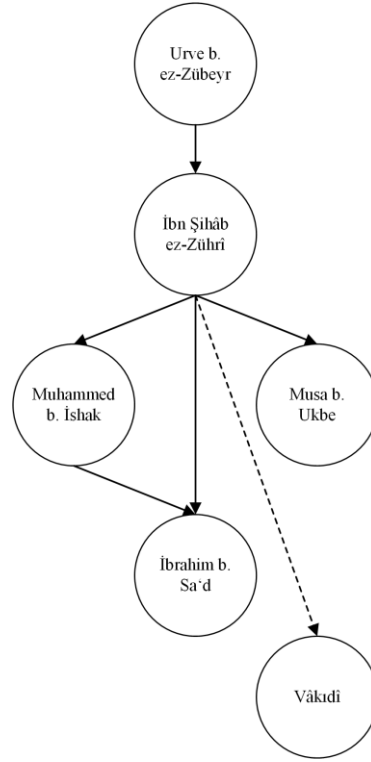
Rivayet sayıları fazla olan ilk altı kişi ise Medine siyer/megâzî geleneğinin en önemli temsilcileridir. Bunların tamamının aynı ilişki ağı içinde yer aldığı söylenebilir. Medine'de siyer/megâzî branşı daha çok Urve b. ez-Zübeyr ile başlatılır.⁷⁷ Ondan sonraki en önemli isim olan Zührî onun talebesidir.⁷⁸ Siyer/megâzî literatürünün en etkili müellifi Muhammed b. İshak, Zührî'nin hadis halkası içinde yer alır. Musa b. Ukbe de İbn İshak kadar yakın olmasa da onun öğrencilerindendir. Bir sonraki tabakada İbrahim b. Sa'd yer alır ki o hem Zührî halkasının bir üyesi hem de İbn İshak'ın en yakın Medineli talebesi ve kitabının râvisidir. 2./8. yüzyılın sonlarına gelindiğinde bu konudaki en önemli kişi şüphesiz Vâkîdî'dir. Onun ilim tahsil ettiği kişiler arasında öne çıkanların (Muhammed b. Abdullah ez-Zührî [ö. 154/770-1], Ma'mer b. Râşid [ö. 153/770], Mâlik b. Enes, İbn Ebî Zi'b) da tamamı Zührî'nin ya Medine ya da Şam'daki halkası içinde yer alır. Sonuçta 2./8. yüzyıl Medine siyer/megâzî birikiminin kaynağının Zührî olduğu söylenebilir.⁷⁹

⁷⁷ Dürî, *Neş'etü ilmi't-târîh*, s. 53.

⁷⁸ Zührî'nin tarih ilmindeki yeri için bk. Özkan, "Zührî'nin Mirasına Bir Örnek", s. 20-1.

⁷⁹ Anthony de megâzî birikiminin en önemli iki isminin Zührî ve İbn İshak olduğu kanaatindedir (*Muhammad and the Empires of Faith*, s. 170-1).

Şekil 1: Siyer/Megâzî ile Uğraşan Medinelî 2./8. Yüzyıl Râvilerinin İlişki Ağı

Hadisle siyer/megâzî arasındaki ilişki bağlamında bu râvilerin tarih yazımı sırasında hadisleri nasıl kullandıkları incelenebilir. Bu konuda akla ilk gelen mesele telifiktir. “Farklı isnâdlardan gelen ve farklı lafızlarla rivayet edilen bir hadisin isnâd ve metinlerinin birleştirilmesi”⁸⁰ anlamındaki telifik, muhaddislerle tarihçiler arasındaki en önemli yöntem farkını oluşturur.⁸¹ Medine siyer/megâzî geleneğinde de çokça kullanılan bu yöneme başvuran ilk kişinin Urve b. ez-Zübeyr olduğu söylenir.⁸² Talebesi Zührî de onun bu tavrını devam ettirmiştir.⁸³ Bununla birlikte Zührî bu konuda talebesi İbn İshak kadar eleştirilmemiştir. Bu geleneğin Zührî’den sonraki halkası İbn İshak’ın telifik kullanımını, ricâl münekkitleri tarafından çokça eleştirilmesine sebep olmuştur. Onun hadislerinin sakıncalı görülmesinin büyük oranda telifik kullanmasından kaynaklandığına şu rivayet delil gösterilebilir:⁸⁴

Merrûzî: Ahmed b. Hanbel’e Muhammed b. İshak’ı sordum. “İki kişinin hadislerini birleştirmedeği sürece hadisleri güzel olan biridir (*hasenü’l-hadis*)” dedi. “Bunu nasıl

⁸⁰ Erul, “Telifik”, *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/telifik--hadis> (23.04.2022).

⁸¹ İstemi, *Tarih ve Hadis Metodolojileri*, s. 133-6.

⁸² Öz, *İlk Siyer Kaynakları*, s. 127.

⁸³ Öz, *İlk Siyer Kaynakları*, s. 181.

⁸⁴ Ahmed b. Hanbel, *Min kelâmi...* (Merrûzî), s. 49.

yapıyor?” diye sordum. “Hem Zührî’den hem de başkasından rivayet ediyor, sonra ikisinin hadislerini birbirine katıyor” dedi.

Görüldüğü gibi İbn Hanbel onun yalnızca telfik yaptığı hadislerini eleştirmiştir. Muhaddisler tarafından tenkit edilse de bu yöntem tarih rivayetleriyle iştil edenler nezdinde her şeyden önce bir ihtiyaç olarak telakki edilmiştir. Medine siyer/megâzî geleneğinin bir sonraki halkası olan Vâkıdî ile talebeleri arasında geçen şu diyalog da bunu ortaya koyar:⁸⁵

Müseyyebî [ö. 236/850-1]: Bir gün Vâkıdî’yi Medine mescidindeki direklerden birine yaslanarak ders verirken gördük. Ona “Ne okutuyorsun?” diye sorduk. “Megâzîye dair cüzümü” dedi. “Sen râvileri toplayıp ‘Bize falanca ve filanca rivayet etti’ deyip tek bir metin veriyorsun. Her bir râvinin hadisini ayrı ayrı rivayet etsen olmaz mı?” diye sorduk. “O zaman çok uzar” dedi. “Uzasın, biz razıyız” dedik. Bunun üzerine bir cuma yanımıza gelmedi. Sonra Uhud Gazvesi’ni yazmış olarak geldi, toplam 20 cüz (*cild*) tutmuştu. Bunu görünce “Tamam, dersleri eskisi gibi yapalım” dedik.

Bu nakil, siyer/megâzî haberlerinin ayrı isnâdlarla verilmesi hâlinde devasa bir yekûn tutacağından ve bu yekûnun rivayet edilmesinin zorluğundan dolayı telfike başvurulduğunu göstermesi bakımından önem arz eder.⁸⁶

“Branşlar” kısmında elde edilen sonuçların klasik kaynaklarda yer alan ve erken dönemde hadis rivayeti ve fıkıh alanındaki birikimiyle öne çıkan kişilere dair tespitlerle mukayesesini de ilgili listelerin sağlamasını yapmaya imkân verecektir. Bu konuda üç önemli liste Ali b. el-Medîni’nin *el-İlel*’i, Nesâî’nin *Tesmiyetü fukahâi’l-emsâr*’ı ve İbn Mende’nin (ö. 395/1005) *Şürûtu’l-eimme*’sinde bulunur. İbnü’l-Medîni, isnâdların altı kişi etrafında döndüğünü (*medâr*) söylemiş ve bunlar arasında Medineli olarak Zührî’yi zikretmiştir.⁸⁷ Daha sonra bu altı kişinin hadislerinin 12 musannif râviye intikal ettiğini söyleyip Medineli musannifler arasında Mâlik ile İbn İshak’ı saymıştır.⁸⁸ Bu 12 râvinin hadislerini tevarüs edenler arasında ise Medineli kimseden bahsetmemiştir. Bu çalışmada da Zührî, Mâlik ve İbn İshak’ın hem rivayet sayılarıyla hem de hoca ve talebe ağlarında bulunmalarıyla öne çıkan râviler listelerinde yer almaları İbnü’l-Medîni’nin tespitleriyle uyumludur. Nesâî, râvilerin fıkıh bilgisini merkeze alarak yaptığı listede Hz. Ömer’den

⁸⁵ Zehebî, *Siyer*, IX, 460.

⁸⁶ Ayrıca bk. Öz, *İlk Siyer Kaynakları*, s. 78.

⁸⁷ Ali b. el-Medîni, *el-İlel*, s. 36.

⁸⁸ Ali b. el-Medîni, *el-İlel*, s. 37.

Mâlik'in talebesi Abdülmelik b. Abdülaziz İbnü'l-Mâcişûn'a (ö. 212/827) kadar 24 Medineli zikretmiştir⁸⁹ ve "Hadis-Fıkıh İlişkisi" başlığında incelenen râvilerin tamamı burada bulunur. İbn Mende'nin listesi ise İbnü'l-Medîni'nin ve Nesâî'ninkilerden daha uzundur. Zührî'den İsmail b. Ebî Üveys'e (ö. 226/841) uzanan 43 râvilik listede⁹⁰ bu araştırmada öne çıktığı söylenen isimlerden Vâkıdî hariç tamamı vardır. Vâkıdî'nin bu listedeki yokluğu da Ehl-i hadîs tarafından güvenilmez kabul edilip dışlanmasıyla açıklanabilir. Dolayısıyla bu araştırmada varılan sonuçların İbnü'l-Medîni, Nesâî ve İbn Mende'nin listeleriyle uyumlu olduğu söylenebilir.

⁸⁹ Nesâî, "Tesmiye", s. 98-110.

⁹⁰ İbn Mende, *Şürûtu'l-eimme*, s. 44-9.

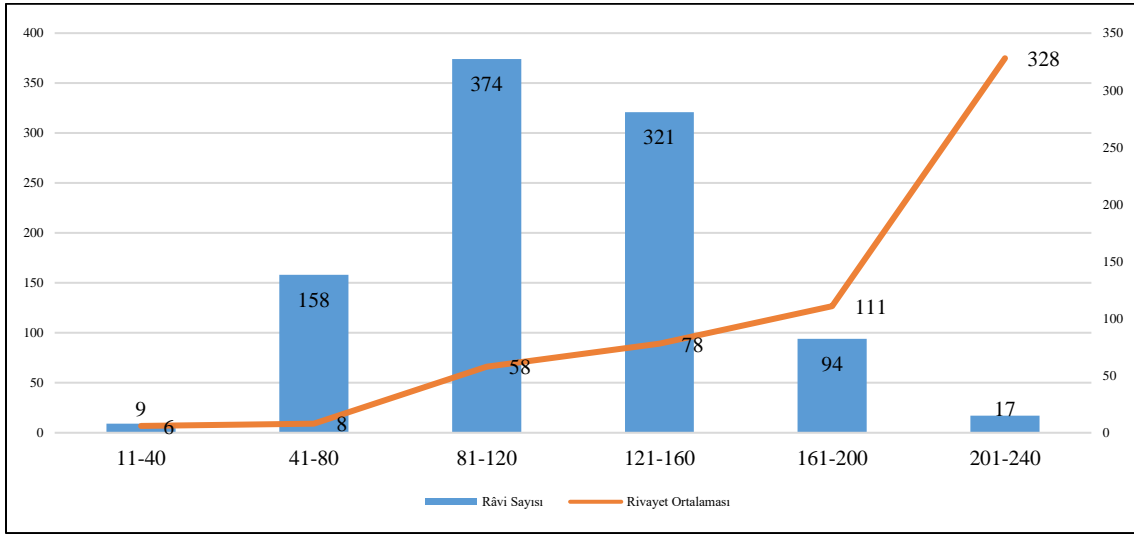
II. Râviler: Bilginin Taşıyıcıları

1./7. ve 2./8. yüzyıl Medine'sindeki branşlar ve bu branşlarla ilgilenen isimler belirlendiğine göre bu bilgi dallarının rivayet formlarının taşıyıcılığını yapan ve sonraki nesillere aktarılmasını sağlayan râviler farklı açılardan daha detaylı olarak incelenebilir. Bu kısımda râviler yaşadıkları zaman aralıkları, rivayet sayıları, güvenilirlik durumları, cinsiyetleri ve etnik kökenleri, mezhebî mensubiyetleri ve geçim vasıtaları açısından incelenecektir.

A. Yaşadıkları Zaman Aralıkları

Bu çalışma için oluşturulan ve 1./7. ve 2./8. asırda yaşayan Medinelî râvileri içeren veri tabanında toplam 973 râvi bulunmaktadır.⁹¹ Bunlardan 2./8. yüzyıl râvileri olarak nitelenebileceklerin sayısı ise 644'tür. Bu râvilerin vefat tarihlerine göre dağılımı ve her bir zaman aralığındaki râvilerin rivayet sayılarının ortalamaları ise şöyledir:

Grafik 10: Medinelî 1./7. ve 2./8. Yüzyıl Râvilerinin Vefat Tarihlerine Göre Dağılımı

Buna göre hicri 11-120 arasında Medinelî râvilerin sayısında düzenli bir artış gözlemlenirken hicri 121-240 arasında bir azalış söz konusudur.

Rivayet sayılarının ortalamalarında yüzyıl sonuna kadar düzenli bir yükseliş görülür. Hicri 11-120 arasındaki râvi sayılarının düzenli artışında, özellikle de hicri 81-160 arasında vefat edenlerin diğer dönemlere göre çokluğunda tedvin faaliyetlerinin

⁹¹ Birinci kısımda ifade edilen, Medine'de kısa bir süre kalıp ilmî birikimine katkısı olmayan sahâbîlerin bile Medinelî sayılması ve dolayısıyla Medinelî sahâbî sayısının çok artmasından dolayı toplam râvi sayısına sahâbîler dâhil edilmemiştir. Onların da hesaba katılması durumunda sayının yaklaşık iki katına çıkması mümkündür.

başlayıp yaygınlaşması ve dolayısıyla hadis rivayetinin sistemli hâle gelmesi etkili olmuş olmalıdır.⁹² Özellikle hicri 2. yüzyılın ilk yarısından itibaren hadis rivayeti bizzat bu iş için kurulan halkalarda düzenli olarak icra edilmiştir. Bundan dolayı hem bu dönemde hadis nakliyle uğraşan kişi sayısı hem de bu kişilerin rivayet sayıları artmıştır. Râvi sayılarının hicri 121-240 arasındaki azalışında ise Medineli râvilerin başka şehirlere göç etmelerinin rolü büyük olmalıdır. 2./8. yüzyılın ikinci yarısında vefat eden birçok Medinelinin Irak Bölgesi'ne, özellikle de yeni kurulan ve Abbâsîler tarafından devletin siyasi olduğu kadar ilmî merkezi hâline de gelmesi hedeflenen Bağdat'a göç ettiği görülür. Bu ve araştırılması gereken daha başka sebeplerden dolayı hicri 121-160 ile 161-200 arasında vefat eden râvi sayıları arasında çok ciddi bir fark görülür.

201-240 arasında vefat eden râviler ise daha çok 130-160 arasında doğup 2./8. yüzyılda uzun bir süre yaşadıkları için kümeye dâhil edilmişlerdir ve sayılarının az olmasının sebebi de budur. 3./9. yüzyıl Medine râvilerinin ayrıca araştırılması durumunda bu aralıkta vefat eden râvi sayısının artacağına şüphe yoktur. Bu grubun rivayet ortalamasının fazla olmasının sebebiyse sayılarının az olmasının yanında Mâlik b. Enes'in çok hadis rivayet eden talebelerinin burada bulunmasıdır.

Basra, Kûfe, Mekke, Mısır, Şam ve Yemen hadis halkalarına dair yapılan çalışmalarda verilen râvi sayılarıyla yapılacak bir kıyaslama Medine'nin bu dört şehir/bölge arasındaki konumunu açığa çıkaracaktır. Bu çalışmalara göre 1./7. ve 2./8. asırlarda Basra ve Kûfe'de yaklaşık 1500'er,⁹³ Mısır Bölgesi'nde yaklaşık 600,⁹⁴ Şam Bölgesi'nde 446,⁹⁵ Mekke ve Mısır'da yaklaşık 400'er,⁹⁶ Yemen Bölgesi'nde ise 227⁹⁷ râvinin yaşadığı tespit edilmiştir. Buna göre 973 râviye sahip Medine, Basra ve Kûfe'den

⁹² Kuzudişli, *Hadis Rivayetinde Bağlam*, s. 31.

⁹³ Ömer Faruk Maden ve Muhammet İkbâl Aslan'ın Basra ve Kûfe hadis halkalarına dair doktora çalışmaları devam etmektedir, bundan dolayı bu şehirlerin râvi sayıları henüz kesinleşmemiştir. Güncel verilerini benimle paylaşan Maden ve Aslan'a teşekkür ederim. Burada Maden'in *Hicrî II. Asır Ehl-i Hadîs Halkaları (Basra Örneği)* isimli yüksek lisans tezine atıf yapılmamasının sebebi yazarın doktora çalışması kapsamında yaptığı araştırmalar sonucunda yüksek lisans tezindeki ilgili verilerin güncellenmiş olmasıdır.

94

⁹⁵ Sari, *Şam Bölgesinde Ehl-i Hadîs Halkaları*, s. 24.

⁹⁶ Enes Tarhan ve Baki Gönüllü'ye Mekke ve Mısır halkalarına dair devam etmekte olan yüksek lisans çalışmalarının güncel verilerini benimle paylaştıkları için teşekkür ederim. Bu çalışmalar henüz tamamlanmadığından verilen rakamlar nihai değildir.

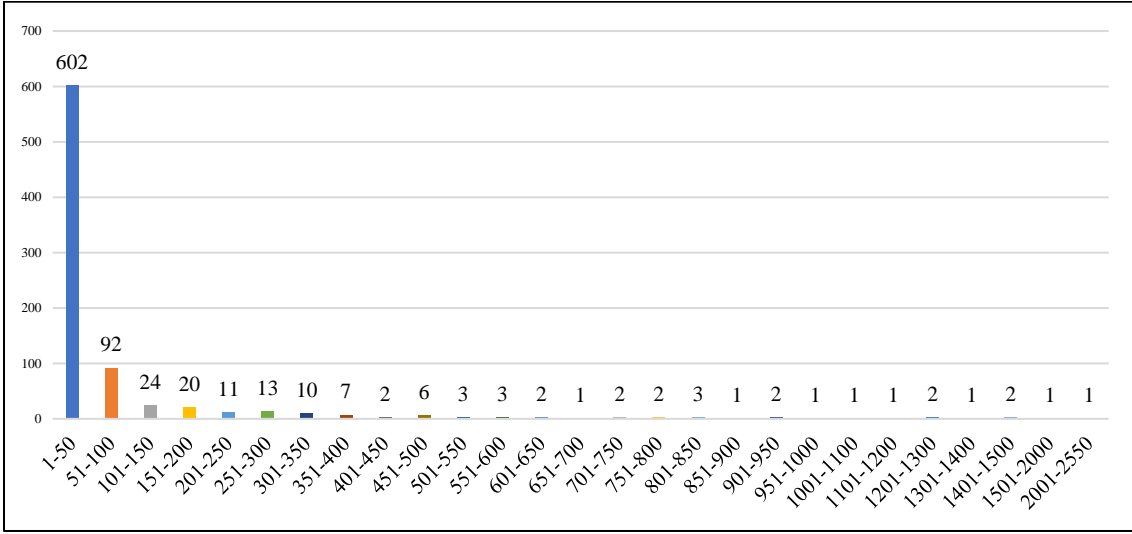
⁹⁷ Demirci, *Yemen'de Hadis*, s. 28.

sonra üçüncü sırada yer alır. Şam, Mekke, Mısır ve Yemen’de ise bu üç şehirdeki gibi bir ilmî canlılıktan bahsedilemez.

B. Rivayet Sayıları

Veri tabanındaki Medineli 973 râvinin rivayet sayılarına göre dağılımı aşağıdaki grafikte gösterilmiştir. 1000’e kadarki rivayet sayıları 50’şer, 1000-1500 arası 100’er, 1500-2550 arası ise 500’er aralıklara bölünmüştür. 157 râvininse hiçbir rivayeti tespit edilememiş ve dolayısıyla grafiğe yansıtılmamıştır.⁹⁸

Grafik 11: Medineli 1./7. ve 2./8. Yüzyıl Râvilerinin Rivayet Sayıları

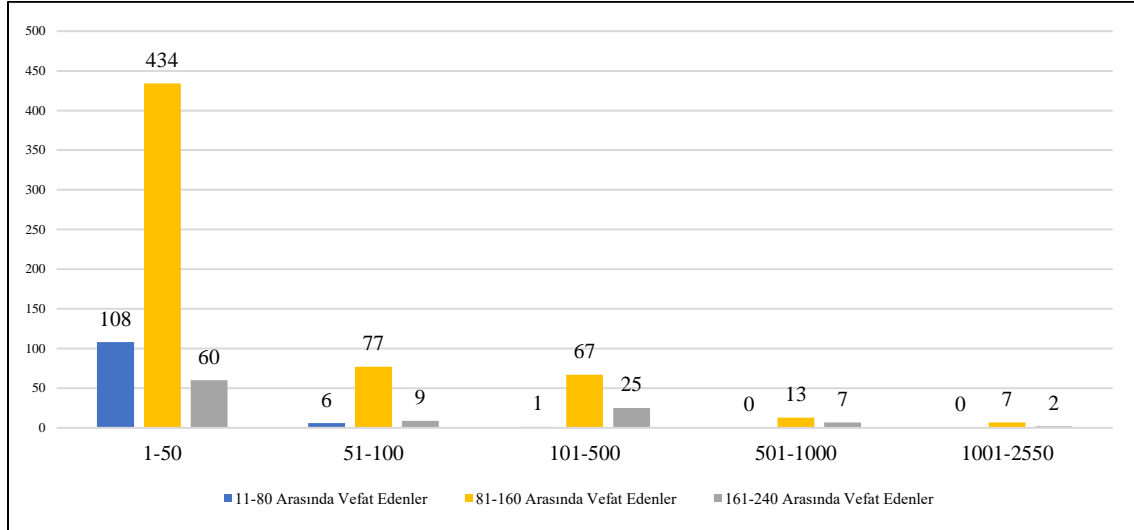

Görüldüğü üzere, 816 kişiden 602’si (%74) 1-50 arasında hadis rivayet etmiştir. 51-100 arası hadis rivayet edenlerin sayısı ise sert bir düşüşle 92’ye (%11) gerilemiştir. Bu da Medineli râvilerin %85’inin 100 veya daha az hadis aktardığı anlamına gelir. 100’den daha fazla hadisi olan râvilerin sayısı git gide düşer ve 850’den itibaren nadiren birin üzerine çıkar. Rivayet sayısı 101-500 arasında olanların sayısı 93, 501-1000 arasındakilerin sayısı 20, 1001-2550 arasında olanları dokuzdur. Bütün râvilerin rivayet sayılarının ortalaması ise 81’dir. Bütün bu verilerden hareketle Medine’nin rivayet yükünü çeken 694 kişi olduğu söylenebilir. Bu da toplam râvi sayısının yaklaşık %71’ine denk gelir.

⁹⁸ Cevâmi’u’l-Kelim ve Câmi’u Hâdimi’l-Haremeyn programlarında rivayet sayılarına rastlanmayan isimlerin veri tabanından çıkartılmamasının sebebi İbn Sa’d ve Halife b. Hayyât’ın *et-Tabakât*’larında isimlerinin bulunması, dolayısıyla hadis râvisi olma ihtimalleri bulunmasıdır.

Farklı rivayet sayılarına sahip râvilerin hangi dönemlerde yoğunlaştığını görmek daha detaylı analizlere kapı aralayabilir. Aşağıdaki grafikte râvilerin hadis sayılarıyla vefat tarihleri karşılaştırmalı olarak gösterilmiştir.

Grafik 12: Medineli 1./7. ve 2./8. Yüzyıl Râvilerinin Vefat Tarihleri ve Rivayet Sayıları

Rivayet sayısı 1-50 arasında olan râvilerin çoğunun vefatları hicri 11-80 ile 81-160 arasında yoğunlaşırken rivayeti 50'den fazla olanların daha çok hicri 81-160 arasında vefat ettiği görülür. 11-80 yılları arasında vefat edip de hadis sayısı 500'den fazla olan kimse yoktur. Bu grafik yorumlanırken yukarıda da bahsi geçen, hicri ikinci yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren hadis rivayetinin sistemleşmesi olgusu hatırlanmalıdır. Hicri 81-160 yılları arasında, yani tedvin ve tasnif faaliyetlerinin başlayıp yaygınlaşmaya başladığı ve hadis rivayetinin halkalara taşındığı dönemde vefat eden râvilerin hadis sayısının fazla olması normaldir. Hicri 11-80 arasında ise böyle sistemli bir rivayet faaliyeti söz konusu olmadığından o dönemde vefat eden râvilerin hadis sayıları daha azdır.

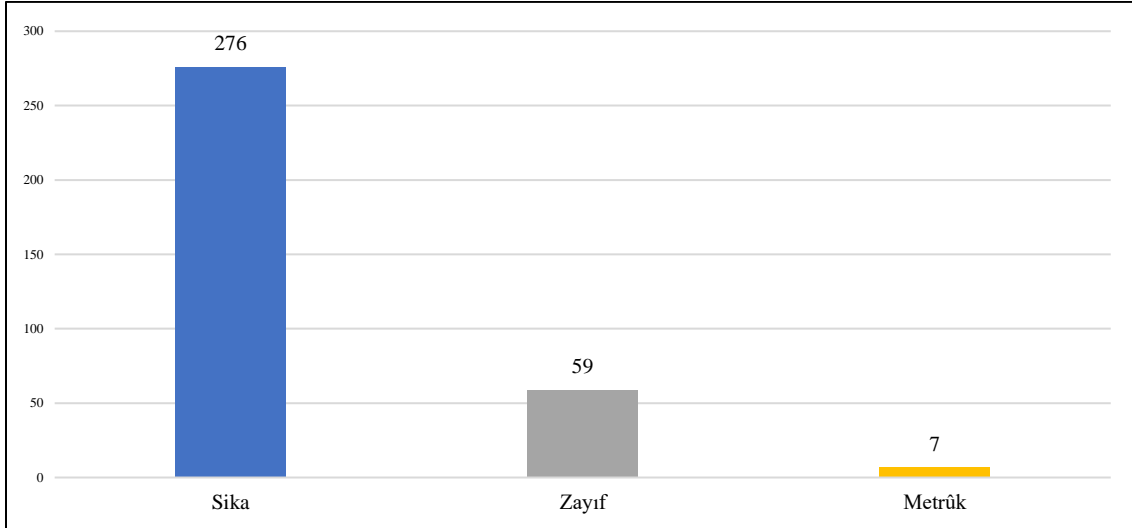
Şam Bölgesi'ndeki râviler arasında ise 1-10 adet rivayeti bulunan 368, 11-50 adet rivayeti bulunan 60, 51-100 adet rivayeti bulunan 8, 101-200 adet rivayeti bulunan 6, 201-300 adet rivayeti bulunan 4 ve 301-400 adet rivayeti bulunan 3 kişi tespit edilmiştir.⁹⁹ Bu sayıların Medine'ye kıyasla çok az olduğu açıktır. Anlaşılan o ki Şam'daki hadis rivayeti, Medine'deki kadar yaygın bir pratik değildi.

⁹⁹ Sari, *Şam Bölgesinde Ehl-i Hadîs Halkaları*, s. 28.

C. Güvenilirlik Durumları

1./7. ve 2./8. asırlarda yaşayan Medineli râvilerin güvenilirlik durumlarının tespiti, şehrin ilmî yapısını anlamaya yardımcı olacaktır. Bu tespit yapılırken üç âlimin görüşü esas alınmıştır: İbn Sa'd (ö. 230/845),¹⁰⁰ Yahya b. Maîn (ö. 233/848) ve Ahmed b. Hanbel.¹⁰¹ Bunların yanında tespit edilebildiği ölçüde Mâlik b. Enes, Buhârî (ö. 256/870), Ebû Zûr'a (ö. 264/878) ve Ebû Hâtım er-Râzî'nin (ö. 277/890) değerlendirmeleri de dikkate alınmıştır. Bilindiği gibi cerh-ta'dîl âlimleri, râvileri değerlendirirken çok çeşitli lafızlar kullanmışlardır. Değerlendirmelerin daha rahat anlaşılabilmesi ve istatistiklerinin çıkarılıp grafiğe dökülmeye uygun hâle getirilmesi amacıyla bu lafızlar üç kategori altına yerleştirilmiştir: Sika, zayıf ve metrûk. Hakkında değerlendirme bulunan 342 râvinin bu üç kategoriye dağılımları şöyle olmuştur:

Grafik 13: Medineli 1./7. ve 2./8. Yüzyıl Râvilerinin Güvenilirlik Durumları

Görüldüğü gibi hakkında değerlendirme bulunan Medineli râvilerin çoğunluğu güvenilir kabul edilmiştir. 276'sı ta'dîl edilerek 342 râvinin %81'i, toplam râvi sayısının %28'i makbul sayılmış olur. 59 zayıf ve 7 metrûk râvi bulunması ise 342 râvinin geriye kalan %19'unun, toplam râvilerinse %7'sinin güvenilmez olduğunu gösterir. Medineli toplam râvi sayısının yaklaşık üçte birini (%35) oluşturan bu küme,

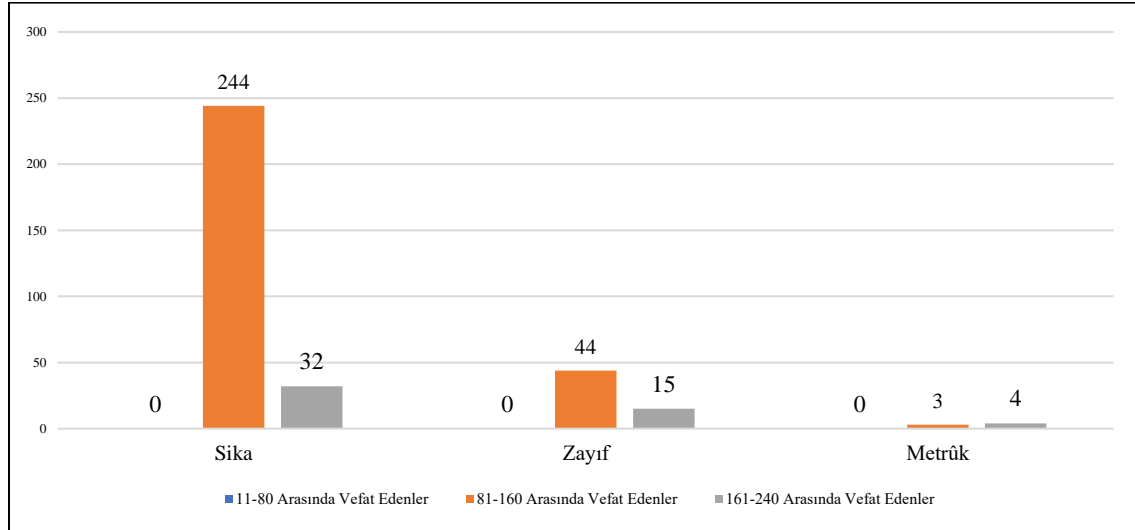
¹⁰⁰ İbn Sa'd, Yahya b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel seviyesinde bir ricâl münekkidi olmasa da *et-Tabakât*'ındaki ricâl değerlendirmeleri büyük oranda bu iki âlimle uyduğundan onların hüküm vermeyip yalnızca İbn Sa'd'ın değerlendirdiği râvilerde onun görüşleri dikkate alınmıştır.

¹⁰¹ Yahya b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel'in ricâl değerlendirmelerine dair notlarını benimle paylaşma nezaketi gösteren Muhammed Sadık Özbek'e teşekkür ederim.

veri tabanının tamamı hakkında fikir verecek ölçüdedir. Buradan hareketle Medineli râvilerin çoğunluğunun güvenilir kabul edildiği söylenebilir.

Râviler hakkındaki değerlendirmelerin vefat tarihlerine göre kategorize edilmesi daha çok hangi dönemdeki râvilerin değerlendirmeye tabi tutulduğunu ve farklı değerlendirmelerin hangi dönemlerde yoğunlaştığını gösterebilir.

Grafik 14: Medineli 1./7. ve 2./8. Yüzyıl Râvilerinin Güvenilirlik Durumlarının Dönemlere Dağılımı

Görüldüğü gibi hicri 11-80 arasında vefat eden Medineli râvilerle dair hiçbir değerlendirme bulunmamıştır. Neredeyse bütün değerlendirmeler hicri 81-160 arasında yoğunlaşmıştır. Hakkında değerlendirme bulunan 342 râvinin 291'i (%85) bu aralıkta vefat etmiştir. Geriye kalan 51 (%15) değerlendirme ise hicri 161-240 arasında vefat edenler hakkındadır. Ricâl değerlendirmelerinin hicri 81-160 arasına yayılmasının bu dönemin tedvin ve tasnifin başlayıp yaygınlaştığı, dolayısıyla hadis rivayetinin sistemleştiği ve halkalara taşındığı dönem olmasından kaynaklandığı söylenebilir. Anlaşıldığı kadarıyla ricâl münekkitleri daha çok bu dönemde yaşayan râvilerin hadislerini incelemiş ve onlar hakkında kanaat belirtme ihtiyacı hissetmiş yahut onlara daha çok bu dönemdeki râviler hakkında soru yöneltilmiştir. İlgili zaman aralığında vefat eden râvilerin rivayet sayılarının diğerlerine göre çok daha fazla olduğu hatırlanırsa bunun makul olduğu anlaşılır. Zira münekkitler râvileri rivayetlerinden yola çıkarak değerlendiriyorlardı.¹⁰² Onların birkaç yüz rivayeti bulunan râvileri değerlendirmeleri, yalnızca birkaç rivayeti bulunan râvileri değerlendirmelerinden çok daha anlaşılırdır.

¹⁰² Topgül, *Rivayetten Râviye*, s. 64

Yukarıdaki değerlendirme yelpazesine meçhul kategorisi eklenmemiştir. Bunun sebebi bu çalışmada bir râvinin meçhul olmasının bir cerh sebebi olarak değil, hadis ilminin gelişim seyri dikkate alınarak râviye dair yapılan bir durum tespiti olarak değerlendirilmesidir. 10'dan az rivayete sahip râvilerin, haklarında ta'dîl değerlendirmesi bulunsa bile rivayet sayıları ile hoca ve talebelerinin azlığından dolayı rivayet pratiği açısından aktif olmadığı söylenmesi gerektiği düşünülmüştür.¹⁰³ 973 kişilik Medineli râvi kümesinde bu kritere uyan 454 râvi bulunmaktadır ki bu, toplam sayının %47'sine tekabül eder. Dolayısıyla Medineli râvilerin yarısına yakınının meslek olarak rivayet naklinde bulunmayan ve ilim ehli arasında meşhur olmayan kimselerden oluştuğu söylenebilir.

Şam Bölgesi'ne göz atıldığında 446 râviden 154'ünün ta'dîl, 54'ünün cerh edildiği görülür. Râvi kümesinin büyük bir kısmı ise meçhuldür.¹⁰⁴ Toplam 227 Yemenli râvininse 99'u ta'dîl, 72'si cerh edilmiş, 92'si ise meçhul kabul edilmiştir.¹⁰⁵ Medine gibi bu iki bölgede de ta'dîl edilenlerin sayısı cerh edilenlerden fazladır ve meçhul râvilerin sayısı yarıya yakındır. Buradan yola çıkarak Medine'deki güvenilir râvi sayısının diğer bölgelere oranla daha fazla olduğu söylenebilir.

D. Cinsiyet ve Etnik Kökenleri

Medineli râvilerin cinsiyetlerinin ve etnik kökenlerinin, yani kabilelerinin dağılımı da incelenmelidir. Burada ilk olarak veri tabanındaki kadın ve erkek râvi sayıları verilecek, ardından bu râvilerin kabilevi bağlarıyla yakından ilişkili olan hürlük/mevlâlık durumları ele alınacak ve hangi kabilelere mensup oldukları gösterilecektir.

Veri tabanındaki 973 râvinin yalnızca üçü kadındır: Âişe bint Sa'd b. Ebî Vakkâs (ö. 101-10/719-29 arası), Âişe bint Talha b. Ubeydullah (ö. 101/719) ve Amre bint Abdurrahman (ö. 106/724). Bu kadın râvilerin üçü de hür olup ilk ikisi Kureyş, sonuncusu ise Hazrec kabilesine mensuptur. Amre bint Abdurrahman'ın 215, Âişe bint Sa'd'ın 40, Âişe bint Talha'nın ise 35 rivayeti mevcuttur. Üç râvi de Hz. Âişe'nin talebeleri arasındadır ve hadis rivayetinin sistemleşmesinden önceki bir dönemde yaşayıp ilim tahsil etmişlerdir. Hz. Âişe'nin himayesinde yetişen¹⁰⁶ Amre, en meşhur Medineli kadın

¹⁰³ Bu tarz bir uygulama için bk. Topgül, *İsnâdı Okumak*, s. 120.

¹⁰⁴ Sari, *Şam Bölgesinde Ehl-i Hadîs Halkaları*, s. 33-4.

¹⁰⁵ Demirci, *Yemen'de Hadis*, s. 36.

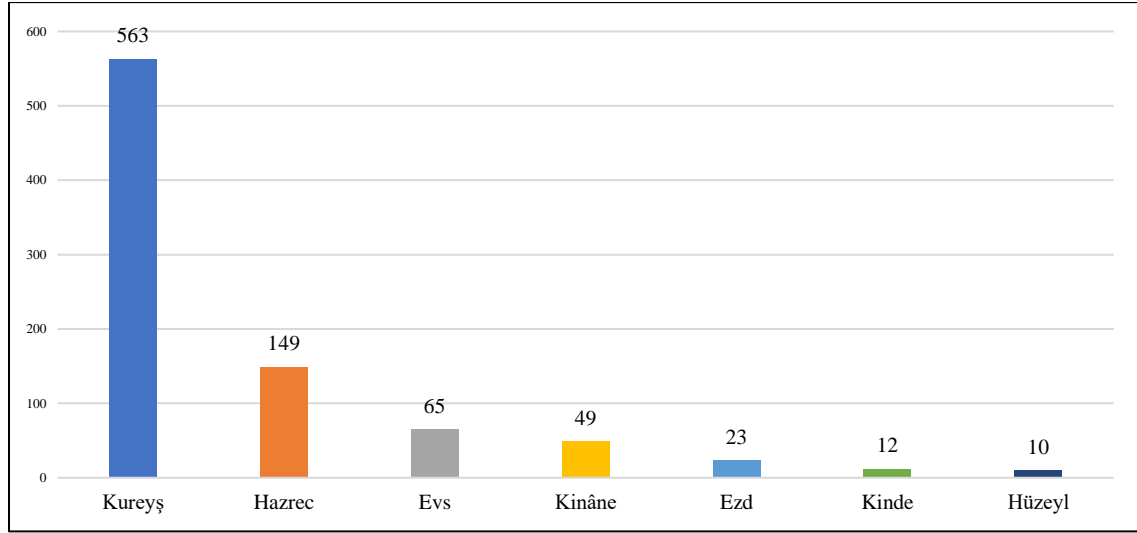
¹⁰⁶ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 559.

tâbiî sayılabilir.¹⁰⁷ Ömer b. Abdülaziz'in Medine valisi Ebû Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm'a (ö. 120/738) gönderdiği tedvin emrinde onun hadislerini hususi olarak toplamasını istemesi,¹⁰⁸ birikiminin günümüze ulaşmasına yardımcı olmuş olmalıdır.

Medineli râvilerin hürlük durumlarına bakıldığında 679'unun hür, 286'sının mevlâ olduğu görülür.¹⁰⁹ Bu, râvilerin %70'inin hür, %29'unun mevlâ olduğu anlamına gelir. Geriye kalan 8 râvininse (%1) hürlük durumlarıyla kabileleri tespit edilememiştir.

Medineli râvilerin kabilelerinin de incelenmesi 1./7. ve 2./8. yüzyıl Medine'sinin sosyal durumuyla ilgili ipuçları verebilir. Aşağıda, Medine'de 10 ve daha fazla mensubu bulunan kabilelerle bu kabilelere mensup râvi sayıları gösterilmiştir.

Grafik 15: Medineli 1./7. ve 2./8. Yüzyıl Râvilerinin Kabileleri

Medineli râvilerin 563'ü Kureys (%58), 149'u Hazrec (%15) ve 65'i Evs (%7) kabilesine mensuptur. Bu, toplam 973 râvinin 777'sinin, yani %80'inin bu üç kabileden olduğu anlamına gelir. "Ensâr" çatısı altında birleşecek Evs ve Hazrec kabilelerinin Medine'nin yerlileri, Kureys'in ise Mekke'den Medine'ye göç eden muhacirlerin mensup oldukları en temel kabile olduğu hatırlanırsa Medineli râvilerin daha çok bu üç kabileye mensup olmaları beklenen bir durumdur. Buradan Medine'nin Hz. Peygamber

¹⁰⁷ Amre hakkında detaylı bilgi için bk. Sayeed, *Women and the Transmission*, s. 63-9.

¹⁰⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 332-3. Bu rivayetle ilgili detaylı bir inceleme için bk. Albayrak, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 33-40.

¹⁰⁹ Öztürk, İbn Sa'd'ın *et-Tabakât*'ında yer alıp sahâbi sonrası nesilden olan ve 200/815'ten önce vefat eden râviler özelinde yaptığı sayımda toplam 120 mevlâ râvi tespit etmiştir ("Mevâlî Râviler", s. 17). Öztürk'ün tespit ettiği sayının bu kadar az olmasının sebebi yalnızca hakkında "kesîru'l-hadîs" gibi çok hadis rivayet ettiğini belirten ifadelerin kullanıldığı kişileri sayıma dâhil etmesidir. Bu kriter ortadan kaldırıldığında sayının çok artacağına şüphe yoktur.

zamanındaki sosyal durumunun onun vefatından sonraki iki yüzyıl boyunca büyük oranda korunduğu anlaşılır. Ancak bu üç kabile arasındaki denge yerli Evs ve Hazrec aleyhine kaymış gibidir. Zira Medine'ye sonradan yerleşen Kureyş kabilesinin mensupları sayısal olarak diğer iki kabilenin mensuplarını çok geride bırakmıştır. Bu durumun sebebi olarak Kureyşlilerin Hz. Peygamber'in vefatından sonra Medine'nin merkez olduğu devletin yönetimini üstlenmiş ve dolayısıyla burada kalarak nesillerini burada devam ettirmiş olmaları gösterilebilir. Medine'de Ebû Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm dışında ensârdan kimsenin vali olamaması¹¹⁰ da Kureyş'in şehirdeki baskın konumunu destekler.

2./8. yüzyılın diğer ilim merkezlerinde ise bu üç kabile o kadar yaygın değildir. Basra'da Kureyş ve ensâr kabileleri Ezd, Temîm ve Bekir b. Vâil kabilelerinin ardından gelir ve râvi sayıları onlara göre oldukça azdır.¹¹¹ Şamlı râviler Ezd, Himyer ve Kinde gibi Yemenli kabilelere mensupken¹¹² Yemen'de Ebnâ, Mezhic, Hemdân ve Himyer kabileleri öne çıkar.¹¹³

E. İtikadi Mezhepleri

Medineli râvilerin o dönemde henüz mezhepleşmemiş itikadi fırkalardan daha çok hangilerine meylettiklerini görmek 2./8. yüzyıl Medine'sinde hangi konularda tartışmalar yaşandığını göstermesi açısından önemlidir. Ancak Medine'nin Basra, Kûfe ve Şam gibi İslam dışı kültürlerle yakın olan şehir/bölgelerin aksine İslam dünyasının merkezinde bulunması ve Müslümanların kutsal kabul ettiği iki şehirden biri olması burada ana akım inancın dışındaki görüşlerin yayılmasını engellediği öne sürülebilir. Dolayısıyla Medine'nin ağırlıklı olarak Sünni olduğu ve mübtedi' râvilerin Medine'deki nüfusunun son derece az olduğu tahmin edilebilir. Bu konuda yapılacak bir istatistik bu tahminin ne derece doğru olduğunu gösterecektir.

Medineli râviler veri tabanındaki 973 kişiden yalnızca 23'ünün (%2) ana akım inanç dışında bir itikadi görüş benimsediğine dair kayıt bulunabilmiştir. Bu 23 kişinin fırkalara göre dağılımı şöyledir:

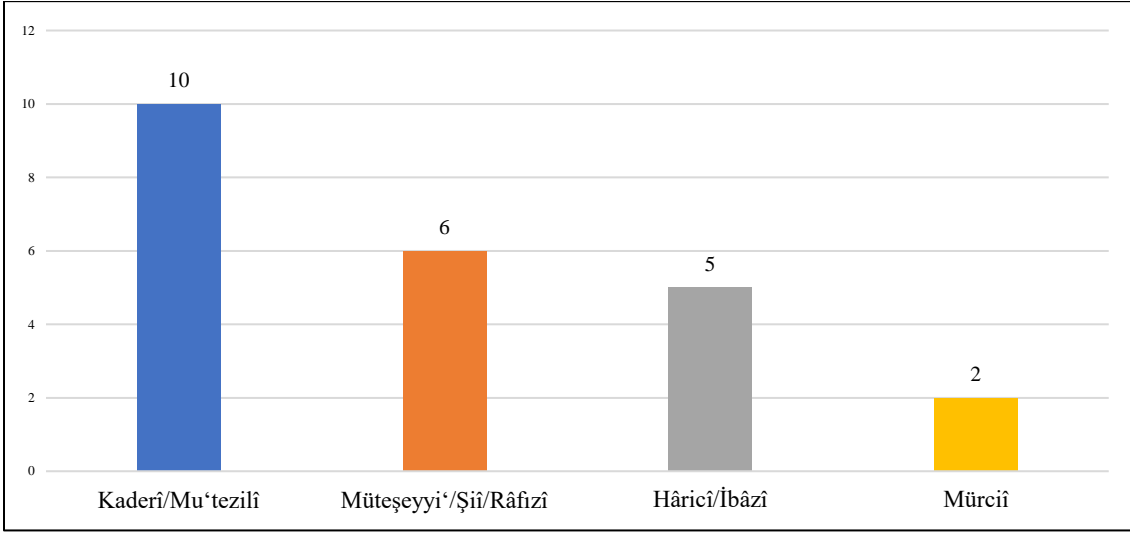
¹¹⁰ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 644-5. Ebû Bekir, Hazrec kabilesine mensuptur ve 96-101/715-20 tarihleri arasında valilik yapmıştır.

¹¹¹ Maden, *Ehl-i Hadîs Halkaları*, s. 26.

¹¹² Sari, *Şam Bölgesinde Ehl-i Hadîs Halkaları*, s. 29-30.

¹¹³ Demirci, *Yemen'de Hadîs*, s. 33-4.

Grafik 16: Medinelî 1./7. ve 2./8. Yüzyıl Râvilerinin İtikadi Eğilimleri

Medine'deki en yaygın itikadi fırkanın 10 mensupla Kaderîlik/Mu'tezilîlik olduğu görülür. Onu altı mensupla Şîiler ve Şîî eğilimi taşıyan râviler takip eder. Hâricî veya İbâzî olduğu söylenen râvi sayısı beş, Mürciîlikle itham edilenler ise yalnızca iki kişidir. Bu tabloya bakarak Medine'de merkez dinî inancı ifade eden Ehl-i hadîs dışında herhangi bir fırkanın çok yaygın olmadığı söylenebilir. Zira en yaygın olan Kaderîlik bile yalnızca 10 râvi için söz konusudur.¹¹⁴

Tabloda dört farklı fırkaya yer verilse de Medine tarihi okunup bu dönemdeki Medinelî râvilerin hayatları ve sözleri incelendiğinde onların gündemini daha çok tek bir fırkanın işgal ettiği görülür: Kaderîler. Özellikle bid'at ehline hadis rivayet etme ve onlarla ilişki kurma meselesi gündeme geldiğinde bu fırkanın adı mutlaka anılır. Medine'de Kaderî karşıtlığı erken bir dönemde başlamıştır. Örneğin Abdullah b. Ömer'e Basra'da kaderi inkâr eden insanlar olduğu söylendiğinde kendisinin onlardan uzak olduğunu söylemiş ve meşhur Cibrîl Hadisi'ni rivayet etmiştir.¹¹⁵ Medinelî büyük tâbiîlerden Kâsım b. Muhammed ile Sâlim b. Abdullah'ın da Kaderîleri lanetledikleri, ayrıca Kâsım'ın kader hakkında konuşan bir topluluğa "Allah'ın konuşmadığı konularda siz de konuşmayın" dediği nakledilmiştir.¹¹⁶ Rebîa b. Ebî Abdurrahman, Kaderîlerin

¹¹⁴ Ess, konuya dair *Theology and Society* isimli kapsamlı çalışmasında benzer sonuçlara ulaşmıştır. O, Medineliler arasında 11 Kaderî (II, 750-9), üç Hâricî (II, 746-8) ve iki Mürciî (II, 749) tespit etmiştir. Öztürk ise Kaderî râvileri tespit etmeyi amaçlayan çalışmasında Medinelî 13 Kaderî râviden bahseder ("Kaderî Olmakla İtham Edilen Hadis Râvileri", s. 85-90). İki yazar da Kaderî olmakla itham edilen ancak böyle olmadığı anlaşılan râvileri de hesaplarına dâhil etmişlerdir.

¹¹⁵ Müslim, "el-Îmân", 1.

¹¹⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 187.

öncülerinden Gaylân ed-Dımaşkî (ö. 120/738 civarı) ile Allah'ın kötülükleri dilemesi hakkında bir münazara yapmıştır.¹¹⁷ Zeyd b. Eslem, Kaderî karşıtı görüşler serdetmiştir.¹¹⁸ İbn Ebî Zi'b, –büyük ihtimalle Halife Mehdî (hs. 158-69/775-85) dönemindeki Kaderî kovuşturmasında– kendisine sığınan Kaderîleri kovmadığından dolayı, kader görüşünü ayıplasa da onların görüşlerini benimsemekle itham edilmiştir.¹¹⁹ Abdülaziz İbnü'l-Mâcişûn, kader meselesine dair iki metin telif etmiştir.¹²⁰ Mâlik de Kaderî görüşleri çürütmek amacıyla bir risale kaleme almıştır.¹²¹ Görüldüğü gibi Medine'deki Kaderî karşıtlığı 1./7. yüzyılın ortalarından başlayıp 2./8. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir.

Medine'nin 2./8. yüzyılın ikinci yarısına kadar Ali Zeynelâbidîn, Muhammed el-Bâkır ve Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765) gibi Ehl-i beyt imamlarını barındırdığı düşünüldüğünde buradaki Şiî ve müteşeyyi' râvilerin azlığı şaşkıncı kabul edilebilirse de bu bulgular konuyla ilgili daha önce yapılan çalışmalarla örtüşür.¹²² Hâricî râvi sayısının bu kadar düşük olmasında ise Hâricî/İbâzî lider Abdullah b. Yahya el-Kindî el-İbâzî'nin (ö. 130/748) komutanı Ebû Hamza eş-Şârî'nin (ö. 130/748) Kudeyd Savaşı'nda (130/747) birçok Medinelinin ölümüne yol açması, Medine'yi işgal etmesi ve Yemenli takipçilerinin Medine eşrafı tarafından kaba saba bedeviler olarak görülmesinin¹²³ etkisi olmalıdır. Mâlik'in tövbe etmesi istenip de etmeyen İbâzîlerin öldürülmesi gerektiğine dair fetvası,¹²⁴ Hâricîlere karşı takınılan bu düşmanca tavrın bir göstergesidir.

Dönemin diğer ilim merkezlerinde de benzer bir durum söz konusudur. Basra'da en çok mensubu bulunan grup 45 râviyle Kaderîlerdir. Onları 12 râviyle Şiîler, altı râviyle Hâricîler ve dört râviyle Mürciîler takip eder. Medine'de hiç bulunmayan Osmânî râvilerin Basra'daki sayısı ise beştir.¹²⁵ Şam Bölgesi'nde 13 Kaderî ve dört Mürciî râvi

¹¹⁷ Sehâvî, *et-Tuhfe*, II, 59.

¹¹⁸ İbn Asâkir, *Târîh*, XIX, 286-7.

¹¹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 558-9.

¹²⁰ Ess, *Theology and Society*, II, 777.

¹²¹ Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 90.

¹²² Topgöl, konuyla ilgili çalışmasında hicri ilk üç asırda Şiîlikle itham edilen 12 Medineli râvi tespit etmiştir. Bunlardan hicri 50-200 yılları arasında vefat edenlerin sayısı ise dördtür ("Şiîlik İthamları", s. 63-4).

¹²³ Ess, *Theology and Society*, II, 746.

¹²⁴ Sahnûn, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, I, 529-30.

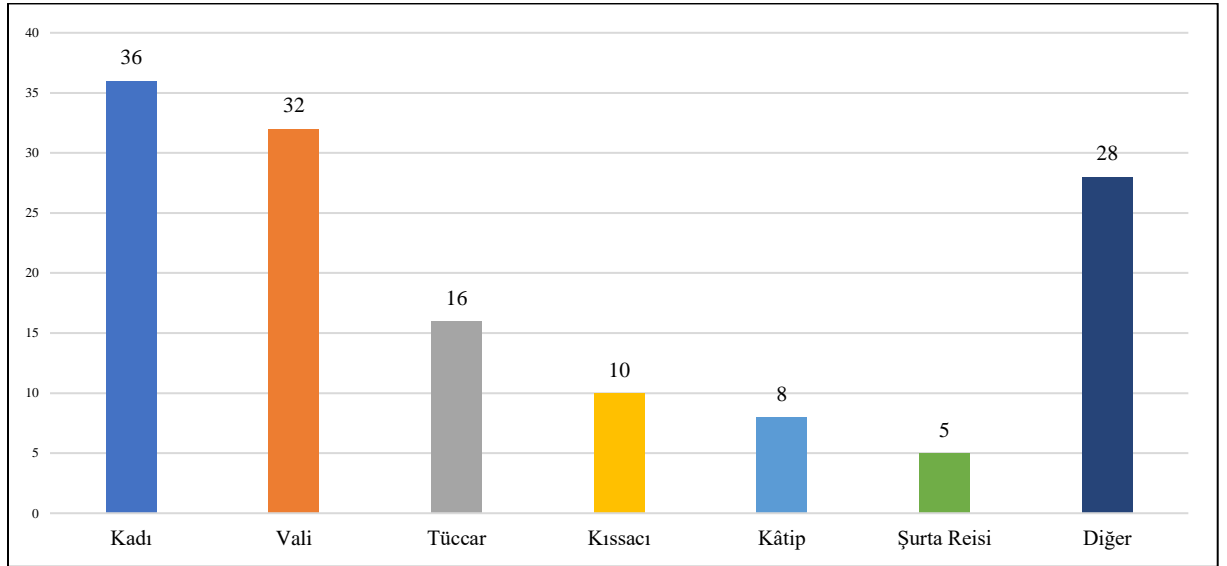
¹²⁵ Maden, *Ehl-i Hadîs Halkaları*, s. 33.

tespit edilmiştir.¹²⁶ Yemen’de ise iki Kaderî ve iki Şîî râvi mevcuttur.¹²⁷ Bu verilerden yola çıkarak Kaderîlik ve Şîîliğin 2./8. yüzyıl İslam dünyasındaki çoğu ilim merkezinde bulunan en yaygın merkez inaniş dışı itikadi fırkalar olduğu söylenebilir.

F. Geçim Vasıtaları

Medineli râvilerin daha çok hangi meslekleri tercih ettiklerinin belirlenmesi hadislerle uğraşan kişilerin sosyal yapısını ortaya koymaya yardımcı olacaktır. Toplam 973 Medineli râvi içerisinde mesleği tespit edilebilen 127 kişi bulunmaktadır. İlgili dönemde Medine’de beş ya da daha fazla kişinin icra ettiği meslekler aşağıdaki grafiğe yansıtılmıştır.

Grafik 17: Medineli 1./7. ve 2./8. Yüzyıl Râvilerinin Meslekleri

En fazla Medineli râvinin icra ettiği meslek kadılıktır (36 râvi).¹²⁸ Onu az bir farkla valilik (32 râvi) izler. Grafikteki diğer dört meslekten üçü olan kıssacılık,¹²⁹ kâtiplik ve şurta reisliğinin de kadılık ve valilik gibi devlet tarafından verilen resmî görevler olduğu düşünüldüğünde Medineli hadis râvilerinin siyasetle ve siyasetlerle yakın

¹²⁶ Sari, *Şam Bölgesinde Ehl-i Hadis Halkaları*, s. 32-3.

¹²⁷ Demirci, *Yemen’de Hadis*, s. 30.

¹²⁸ Vekî, *Ahbâru’l-kudât* isimli eserinde 1./7. ve 2./8. yüzyıllarda Medine’de kadılık yapan 43 isim sayar (I, 111-254). İki sayı arasındaki farkın sebebi kadılık yapan isimlerden kimilerinin hadis rivayetiyle meşgul olmaması, dolayısıyla bu çalışma için hazırlanan veri tabanına girmemesi olabilir.

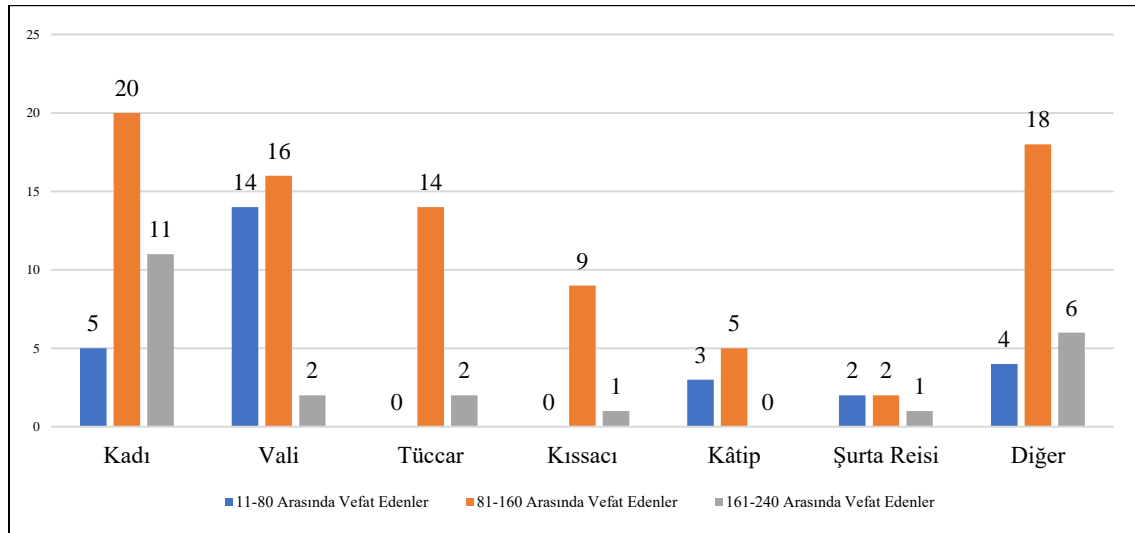
¹²⁹ Kıssacılığın tarihsel gelişimi için bk. Cirit, *Halkın İslâm Anlayışının Kaynakları*, s. 91-128. Kıssacılığın 1./7. yüzyılda devlet tarafından verilen bir görev olmasına rağmen 2./8. yüzyılda mahiyetinin değişip sivil bir uğraş hâline gelmiş olma ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır. Grafiğe kıssacı olarak yansıtılan 10 kişiden dördü 1./7. yüzyıl, altısı 2./8. yüzyıl râvisidir.

ilişkiler kurdukları anlaşılır. Yahut başka bir açıdan bakıldığında Medineli devlet ricalinin de hadis rivayetine meraklı olduğu, dolayısıyla Medine’de rivayet pratiğinin toplumun yönetici kesimlerine de sirayet ettiği söylenebilir. Bu bağlamda meşhur Emevî halifeleri Mervân b. el-Hakem (hs. 64-5/684-5), Abdülmelik b. Mervân (hs. 65-86/685-705) ve Ömer b. Abdülaziz’in Medineli birer râvi oldukları da unutulmamalıdır. Grafiğe “Diğer” olarak yansıtılanlar arasında ise şu resmî görevler bulunur: Mescid-i Nebevî imamlığı ve müezzinliği (dörder râvi), Medine çarşısının muhtesibliği (üç râvi), beytül mâl sorumluluğu (iki râvi) ve muallim/müeddiblik (iki râvi).

Tek başlarına grafiğe girmesini sağlayacak kadar çok kişi tarafından icra edilmeyen sivil geçim vasıtalarından ticaret türleri “Tüccar” başlığı altında toplanarak grafiğe eklenmiştir. Bunlar arasında öne çıkanlar yağ (*semmân/zeyyât*) (dört râvi), hurma (*temmâr*) (üç râvi) ve ipek (*kazzâz*) (iki râvi) tüccarlığıdır. Bu mesleklerin tek bir başlık altında toplandığında bile bazı resmî mesleklerin önüne geçememeleri Medineli hadis râvilerinin siyasetle ilişkilerini göstermesi açısından önemlidir.

Meslek sahibi râvilerin yaşadıkları dönemlere göre tasnifi meslek sahibi olma olgusunun hangi dönemde yaygınlaştığını ve meslek sahiplerinin hangi zaman aralığında hadis rivayetine eğildiğini gösterebilir.

Grafik 18: Medineli 1./7. ve 2./8. Yüzyıl Râvilerinin Mesleklerinin Dönemlere Dağılımı

Grafik incelendiğinde en fazla meslek sahibinin hicri 81-160 arasında bulunduğu görülür. Hicri 11-80 arasında da bazı mesleklere mensup azımsanmayacak sayıda râvi varken 161-240 arasında bu sayı iyice azalmıştır. Hicri 81-160 arasındaki kadı râvilerinin sayısında bir önceki döneme göre ciddi bir artış görülse de bunun sebebi bu dönemde

kadınların hadis rivayetine dâhil olması değildir. Bu olgu daha çok 11-80 arasında Medine’de çok fazla kadının görev yapmamış olmasına bağlanmalıdır. Zira ilk üç halife döneminde Medine’de resmî kadınlardan bahsetmek mümkün değildir. Bu dönemde hüküm verme işini halifeler gerçekleştiriyor, ancak ahkâm konusunda bilgili kimi şahıslardan bu konuda kendilerine yardımcı olmalarını isteyebiliyorlardı. Fakat hadis rivayet eden kadı sayısının hicri 161-240 arasında azalmış olması anlamlıdır ve bu tarihlerde hadisle fıkıh disiplinlerinin ayrılmaya başladığına işaret eder. Bu dönemden itibaren hadis rivayet etmeyen fakihlere daha sık rastlamak mümkün olacaktır. Benzer bir yargı valiler için de serdedilebilir. Hicri 161-240 arasında hadis rivayet eden vali sayısındaki ani düşüş, siyasilerin artık hadisle ilgilenmeyi bırakıp tamamen devlet yönetimine yöneldiklerini söylemeye imkân verir. Ayrıca ilgili zaman aralığında hadis rivayetinin müstakil meclislerde yürütülmesinin hadis elde etmek için bu meslek gruplarının da bizatihi bu meclislere katılmalarını gerektirmesi, onlarınsa bundan imtina etmeleri, bu sayıdaki düşüşün muhtemel sebepleri arasında sayılabilir.

Hicri 11-80 arasında ticaretle uğraşan hiçbir râvinin bulunmayıp bu sayının 81-160 arasında yoğunlaşması (14 râvi) ilginçtir. Hâlbuki hadis rivayetinin sistemleştiği bir dönemde sivil mesleklerle uğraşan râvilerin sayılarının azalması beklenirdi. Ancak bu dönemde hadis rivayeti sistemli de olsa maddi kazanç getirmediğinden râvilerin meslek edinme istekleri makul karşılanabilir.

Dikkatler dönemin diğer ilim merkezlerine çevrilirse Basra’da Medine’dekinin tam aksi bir durumun söz konusu olduğu görülür. Mesleği tespit edilebilen 146 râviden 62’si ticaretle iştigal ederken kadınların sayısı 20, muallimlerin ve kıssacıların sayısı 12, imam ve müezzinlerin sayısı ise yedidir.¹³⁰ Yani Basra’da resmî görevlerden çok sivil meslekler öne çıkmıştır. Şamlı ve Yemenli râviler ise aynı Medineliler gibi resmî görevleri tercih etmişlerdir. Emevî Devleti’nin merkezi olan Şam’da mesleği hakkında bilgi sahibi olunan 64 râviden 25’i kadı, 14’ü kâtip, 10’u validir.¹³¹ Yemen’de meslek bilgisine ulaşılan râvi sayısı 12 olup bunlardan altısı kadı, dördü kıssacı, ikisi ise müezzindir.¹³²

¹³⁰ Maden, *Ehl-i Hadîs Halkaları*, s. 38.

¹³¹ Sari, *Şam Bölgesinde Ehl-i Hadîs Halkaları*, s. 31-2.

¹³² Demirci, *Yemen’de Hadis*, s. 30.

III. Mekânlar: Bilginin Bağlamı

Hicretten sonraki ilk iki asırda Medine’de öne çıkan bilgi dallarının nasıl bir ortamda var olduğu ve bu bilgileri taşıyan râvilerin ilmî mesailerini hangi bağlam içinde harcadıkları, Medine’deki ilmî hayatı anlamlandırmak için gerekli son unsuru ve dolayısıyla bu bölümün son konusunu teşkil eder.

Mezkûr zaman aralığında yaşayan Medineli râvilerin temel olarak iki farklı mekânda hadis naklettikleri görülür: Mescid-i Nebevî ve râvilerin evleri. Bu iki mekân müstakil başlıklarda incelenecek, nadiren de olsa bu iki mekân dışında gerçekleşen rivayet pratikleriye üçüncü bir başlık altında ele alınacaktır.

A. Mescid-i Nebevî

Hiz. Peygamber’in Medine’ye hicretinden hemen sonra temellerini attığı Mescid-i Nebevî, inşasından itibaren Medine’de yaşanan birçok olaya sahne olmuştur. Zira Mescid-i Nebevî, Medine’nin en temel ibadet ve eğitim mekânı olmasının yanında özellikle ilk üç halifenin hükümrancılığı gibi erken dönemlerde yönetim merkezi,¹³³ mahkeme¹³⁴ ve misafirhane¹³⁵ fonksiyonu da görmekteydi. Yönetimin sistemleşmesi ve hilafet merkezinin Medine’den başka şehirlere taşınmasıyla mescit bu işlevlerinden bazılarını kaybetmişse de hadis rivayetinin merkezi olma konumunu çok daha uzun süre korumuştur.

Medine’de sahâbîlerin faal olduğu dönemden itibaren hadis rivayet etmek ve fetva vermek, daha sonra da bu faaliyetler için düzenli halka oluşturmak isteyen kişilerin ilk tercihi Mescid-i Nebevî idi. Nitekim “yarı sistemli” hadis rivayetiyle bilinen sahâbîlerden Ebû Hüreyre’nin¹³⁶ cuma namazlarından önce mescitte hadis rivayet ettiği nakledilir.¹³⁷ Şu hadis de Medine’nin en önemli bilgi kaynaklarından üçünün Mescid-i Nebevî’deki bu iş için bir araya gelişine güzel bir örnektir:¹³⁸

Urve b. ez-Zübeyr şöyle dedi: İbn Ömer’le birlikte Âişe’nin hüccresinin duvarına sırtımızı vermiş oturuyorduk, onun misvak kullanma sesi bize geliyordu. Ben, “Ebû Abdurrahman,

¹³³ Köse, *Medine’de Sosyal Hayat*, s. 76.

¹³⁴ Köse, *Medine’de Sosyal Hayat*, s. 79.

¹³⁵ Köse, *Medine’de Sosyal Hayat*, s. 83.

¹³⁶ Kuzudişli, *Hadis Rivayetinde Bağlam*, s. 44-7.

¹³⁷ Zehebî, *Siyer*, II, 623.

¹³⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XL, 324.

H. Peygamber recep ayında umre yaptı mı?” diye sordum. O, “Evet” cevabını verdi. Ben [Âişe’ye] “Anneciğim! Ebû Abdurrahman’ın dediğini duyuyor musun?” diye seslendim. O, “Ne diyor?” diye sordu. Ben, “H. Peygamber’in recep ayında umre yaptığıı söylüyor” diye cevaplayınca “Allah, Ebû Abdurrahman’ı bağışlasın, hata etmiş (*nesiye*). H. Peygamber recep ayında hiç umre yapmadı” dedi. İbn Ömer onun dediklerini duydu ama ne tasdik ne de itiraz etti, öylece suskun kaldı.

H. Âişe’nin hücresinin, dolayısıyla H. Peygamber’in kabrinin hemen yanında gerçekleşen bu olay sahâbîlerin Mescid-i Nebevî’de otururken kendilerine yöneltilen sorulara cevap verdiklerini göstermesi açısından önemlidir. Örnek olarak zikredilen iki rivayet sahâbîlerin farklı rivayet alışkanlıklarını da güzel bir şekilde temsil eder. Ebû Hüreyre kendisinden böyle bir şey istenmemesine rağmen mescitte kendiliğinden hadis rivayet ederken, yani “yarı sistemli” rivayette bulunurken İbn Ömer böyle yapmamış, kendisine bir soru yöneltildiği için hadis rivayet etmek durumunda kalmış, yani “ihtiyaca binaen” hadis rivayet etmiştir.¹³⁹ H. Âişe de her ne kadar mescitte kendiliğinden hadis rivayet etmemiş olsa bile hücresinin mescidin hemen bitişiğinde bulunması burada gerçekleşen müzakerelere katılarak rivayet pratiğinde rol almasına imkân tanımıştır.

Medineli büyük tâbîler de hadis nakli için Mescid-i Nebevî’yi tercih etmişlerdir. Hatta kimileri mescitte düzenli rivayet ve fetva meclisleri kurmuştur. Örneğin Saîd b. el-Müseyyeb Mescid-i Nebevî’de kılınan cuma namazlarından sonra düzenli olarak öğrencilerini toplayıp onların sorularını cevaplamıştır.¹⁴⁰ Siyasilerle arası iyi olmayan İbnü’l-Müseyyeb’in bir süre mescitte halka kurmasının yasaklandığı anlaşılır. Mescid-i Nebevî’ye girdiğinde onun tek başına oturduğunu gören biri bunu garipsemiş, çevresindekilere bunun sebebini sorunca “İnsanların onun etrafına oturmaları yasaklandı” cevabını almıştır.¹⁴¹ Bu haberin râvisinin İbnü’l-Müseyyeb’in tek başına oturmasını garipsemesi onun Mescid-i Nebevî’de rağbet gören bir halkası olduğunu ortaya koyar. Kâsım b. Muhammed ve Sâlim b. Abdullah da Mescid-i Nebevî’de, H. Peygamber’in kabriyle minberi arasında, yani Ravza’da bir meclis kurmuştur.¹⁴²

¹³⁹ Bu kavramlar hakkında bk. Kuzudişli, *Hadis Rivayetinde Bağlam*, s. 43.

¹⁴⁰ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 132.

¹⁴¹ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 129.

¹⁴² İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 187.

2./8. yüzyıldaki halka sahiplerinin de neredeyse tamamı halkalarını Mescid-i Nebevî’de kurmuştur. Nâfi‘ mevlâ İbn Ömer,¹⁴³ Ebü’z-Zinâd,¹⁴⁴ Zeyd b. Eslem¹⁴⁵ ve Mâlik b. Enes’in¹⁴⁶ mescitte halka kurdukları açıkça kaydedilmiştir. Zührî, Yahya el-Ensârî ve İbn Ebî Zi’b’in halkalarının mescitte kurulduğu net değilse de onların da en azından hayatlarının belli dönemlerinde burada hadis rivayet ettikleri tahmin edilebilir.

Medineli râvilerin hadis nakli için Mescid-i Nebevî’yi seçmelerinin sebebinin onun Medine’deki en büyük mescit olmasının yanında Hz. Peygamber’in kabrini barındırması olduğu da söylenebilir. Söz ve fiillerini aktarmayı kendileri için görev edindikleri kişinin kabrinin yalnızca birkaç metre yakınında bulunmak onlar için büyük bir manevi motivasyon kaynağı teşkil etmiş olmalıdır. Mescid-i Nebevî’de kurulan halkalar için en çok tercih edilen mekânın Hz. Peygamber’in kabriyle minberi arasındaki, “Ravza-i Mutahhara” olarak nitelenen kısım olması da bunu destekler. Râviler hem Hz. Peygamber’in kabrine yakın olmak için hem de bu bölgenin faziletine dair rivayetleri düşünerek öğrencileriyle burada toplanmayı seçmiş olmalıdır. Nitekim Hz. Peygamber’in meşhur “Evimle minberim arasındaki bölge, cennet bahçelerinden bir bahçedir (*ravza*)” hadisinin isnâdında Medine’nin en önemli sahâbîlerinden Ebû Hüreyre ve Ebû Saîd el-Hudrî bulunur.¹⁴⁷

Birçok sütunu bulunan Mescid-i Nebevî’de halkalar genellikle sütunların altında kurulmuştur. Büyük ihtimalle halka sahipleri sırtlarını sütunlardan birine yaslıyor, talebeleri de o sütun etrafında oturuyorlardı. Mâlik’in Mescid-i Nebevî’ye işaret etmek için “şu sütunlar” demesi bu sütunların, mescidin alametifarikalarından olduğunu gösterir: “Şu sütunların altında ‘Hz. Peygamber şöyle buyurdu...’ diyen 70 kişiyle karşılaştım...”¹⁴⁸ Onun bu sözü Mescid-i Nebevî’de birçok halkanın bulunduğunu göstermesinin yanında bu halkaların sütunların etrafında şekillendiğine de delil kabul edilebilir. Halkaların sütunlar etrafında şekillenmesi büyük ihtimalle bu sütunların Hz.

¹⁴³ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu ’l-kebîr* (es-Sifru’s-sânî), II, 889.

¹⁴⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve ’t-ta’dîl*, V, 50.

¹⁴⁵ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 507.

¹⁴⁶ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 187.

¹⁴⁷ Mâlik b. Enes, “es-Salât”, 214. Ravza’nın faziletleriyle ilgili hadisleri toplu bir şekilde görmek için bk. Semhûdî, *Vefâü ’l-vefâ*, II, 156-73.

¹⁴⁸ Kadı İyâz, *Tertîb*, I, 136.

Peygamber zamanındaki önemli olayların yaşandığı yerlere dikilmiş olmalarından kaynaklanmıştır.¹⁴⁹

Peki, Mescid-i Nebevî gibi kutsal ve saygı duyulan bir mekânda halka kurmak isteyen herkes bunu yapabiliyor muydu, yoksa bir kontrol mekanizması var mıydı? Burada halka kurmak isteyen kişiler hangi süreçlerden geçiyordu? Bu sorular da kısaca cevaplanmalıdır. Bir râvinin halka sahibi olma sürecinin üç farklı şekilde gerçekleştiği söylenebilir. Bunlardan birincisi ve en tabii olanı râvinin mensup olduğu halkanın sahibinin vefatı üzerine halkanın başına geçmesi, böylece kendi halkasının sahibi olmasıdır. Kaynaklarda halka mensuplarının, hocalarının ölümünün ardından o halkayı devam ettirdiklerine dair anlatılar mevcuttur. Örneğin Nâfi‘ vefat edince halkasının başına Ubeydullah b. Ömer el-Ömerî'nin (ö. 147/764) geçtiği söylenir.¹⁵⁰ Böylece Ubeydullah doğrudan bir halka sahibi olmuştur. Halka sahibi olmanın ikinci yolu, dönemin önemli isimlerinden izin almaktan geçiyordu. Buna göre kendisini halka kurmaya ehil gören kişi önemli hocalarına gidip onlardan hadis rivayet etme ve fetva verme konusunda izin istiyor, onların uygun görmeleri durumunda halkasını kuruyordu. Nitekim Mâlik “Her hadis rivayet etmek ve fetva vermek isteyen Mescid-i Nebevî’de bir halka kuramazdı. Önce salahiyet ve fazilet sahibi kimselerle istişare etmek gerekirdi, onlar bunu uygun görürlerse kişi o zaman halkasını kurardı” demiş ve ardından kendi halka kurma sürecine dair şu ayrıntıyı eklemiştir: “İlim ehlinden 70 kişi benim halka kurmamı onaylayana kadar halka kurmadım.”¹⁵¹ Mescid-i Nebevî’de halka kurmanın üçüncü bir yolu başka bir halkadan kopmaktır. Bazen aynı halkanın iki sahibi yahut halka sahibiyle halka mensuplarından biri arasında anlaşmazlıklar çıkabiliyor, böyle bir durumda ortak halka sahiplerinden biri ya da tartışmanın tarafı olan halka mensubu ayrılabilir, böylece iki taraf da müstakil birer halka sahibi oluyordu. İlk duruma Ebü’z-Zinâd ile Rebîa b. Ebî Abdurrahman’ın halkası örnek verilebilir. İlk başta aynı halkanın ortak sahipleri olan Ebü’z-Zinâd ve Rebîa, yaşadıkları bir tartışmadan dolayı birbirlerinden ayrılarak müstakil birer halka kurmuşlardır.¹⁵² İkinci duruma ise Mâlik ile Rebîa’nın halkası örnek verilebilir. Rebîa’nın halkasının mensuplarından olan Mâlik,

¹⁴⁹ Mescid-i Nebevî’deki önemli sütunlar için bk. Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ*, II, 174-90.

¹⁵⁰ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 682.

¹⁵¹ Kadı İyâz, *Tertîb*, I, 142.

¹⁵² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 510. Ayrıca bk. Üçüncü Bölüm, I, A.

hocasıyla derste yaşadıkları bir tartışmanın ardından halkadan ayrılıp kendi halkasını kurmuş, yanına halka arkadaşlarından bazılarını da almıştır.¹⁵³

Sonuç olarak Mescid-i Nebevî'nin Medine'de hadis rivayetinin ve sistemli halkaların en önemli bağlamını oluşturduğu söylenebilir. Halkalara ev sahipliği yapan bir diğer önemli mekân ise râvilerin evleridir.

B. Râvi Evleri

Medine'de en çok hadis rivayet edilen ikinci mekân râvilerin evleridir. Buralarda da ancak günlük hayatın akışı içinde, Mescid-i Nebevî'de toplanmak istenmediğinde yahut öyle bir imkân bulunmadığında hadis rivayet edildiği anlaşılır.

Sahâbe tabakasında hadis rivayeti için evini kullanan en önemli isim Hz. Âişe'dir. Kadın olmasından dolayı diğer kimi sahâbîler gibi toplu mekânlarda hadis nakletmeyen Hz. Âişe'nin evi, ondan hadis dinlemek isteyen birçok tâbiînin sıkça uğradığı mekânlardan biri hâline gelmiştir. Öte yandan o dönemde hüccesinin Mescid-i Nebevî'ye bitişik olmasından dolayı mescitte hadis rivayet ettiği de söylenebilir. Yukarıda nakledilen ve İbn Ömer ve Urve'yle yaşadığı bir olayı anlatan rivayet onun evinin mescitten tamamen ayrı kabul edilemeyeceğini düşündürür.

Medineli tâbiîlerin evlerinde hadis rivayet ettiklerine dair anlatılar fazla değildir. Mevcut olanlar da daha çok ihtiyaca binaen rivayete dairedir. Örneğin Ebû Seleme b. Abdurrahman evinde bir öğrencisiyle yemek yerken tabağa sinek düşmüş, Ebû Seleme de sineğin tamamını yemeğin içine batırmıştır. Talebesi neden böyle yaptığını merak edince Ebû Seleme meşhur sinek hadisini rivayet etmiştir.¹⁵⁴

2./8. yüzyılın öne çıkan râvilerinden kimileri halka şeklindeki sistemli hadis rivayetini evlerine taşımayı seçmişlerdir. Bunlardan en önemlileri Zührî ve Mâlik'tir. Zührî'nin Mescid-i Nebevî'de hadis rivayet ettiğine dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Hatta hayatının sonlarında kendisinden insanların faydalanması için Mescid-i Nebevî'de bir halka kurması istendiğinde “O zaman insanlar peşimi bırakmaz. Ben dünyadan uzaklaşıp

¹⁵³ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebir* (es-Sifru's-sâlis), II, 342. Mâlik'in halka kurmak için 70 kişiden izin istemesine dair rivayete Rebîa'nın halkasından koştığına dair nakil çelişkili olmak zorunda değildir. O, Rebîa'nın halkasından ayrılmaya karar verdiğinde önemli hocalarına gidip halka kurmak için izin istemiş olabilir.

¹⁵⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XVIII, 186.

ahirete hazırlanmak istiyorum” diyerek bu isteği reddeder.¹⁵⁵ Bundan dolayı olsa gerek o, halkasını Medine’nin Benü’-d-Dil Mahallesi’nde yaşayan dayılarının evinde kurmuştur.¹⁵⁶ Mâlik de ilk başta halkasını Medine’deki geleneğe uygun olarak Mescid-i Nebevî’nin Ravza bölümünde kurmuş olsa¹⁵⁷ da daha sonra evine taşımıştır. Bunun sebebinin, onun bütün hayatına sirayet eden bir inziva, siyasi bir anlaşmazlık veya halka düzenini daha rahat kontrol etme arzusu olduğu söylenebilir.¹⁵⁸

Evlerde tertip edilen halkalar da mescittekiler gibi belli bir düzene sahiptir. Öğrenciler ders vakti yaklaşınca evin kapısının önünde sıra oluyorlardı. Zührî’nin talebelerinin ders vakti gelince içeriye girmek için birbirleriyle yarıştıklarını anlatan¹⁵⁹ Mâlik, kendi evinde böyle bir düzensizliğe izin vermemiştir. Onun kapıda bekleyen talebeleri kapıcıları tarafından memleketlerine göre sırayla içeri alınırdu.¹⁶⁰ Mâlik hadis rivayet edeceği zaman kendisi için hazırlanan kürsüye oturur,¹⁶¹ iki tarafında kendisini kızdıranları dersten kovmak için hazır bekleyen siyahi köleler bulunurdu.¹⁶²

Halka kurulan evlerin mimarisi hakkında da rivayetlerden hareketle bazı çıkarımlarda bulunulabilir. İlk olarak talebelerin dersten önce bekleme noktaları olan eşiklerin nispeten geniş mekânlar oldukları söylenebilir. Mâlik, Zührî’nin dersini bekledikleri eşiklerinin güzel olduğunu özellikle vurgulamıştır.¹⁶³ Yani bu eşikler dar değil, onlarca kişinin rahatça bekleyebileceği rahat ve geniş alanlar, bir nevi dış avlu benzeri bölgelerdir. Dersin yapıldığı iç mekânlar ise üstü açık geniş bir avlunun üç tarafını sarmalayan kapalı odalardan oluşmalıdır. Mâlik’in kâtibi Habîb b. Ebî Habîb’in (ö.

¹⁵⁵ Fesevî, *el-Ma’rife*, I, 635.

¹⁵⁶ Fesevî, *el-Ma’rife*, I, 633-4; III, 447.

¹⁵⁷ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 187.

¹⁵⁸ Vâkîdî şöyle der: Mâlik en başta mescide gelip namazları cemaatle kılardı, cuma namazlarına gelirdi, cenazelere katılırdı, hastaları ziyaret ederdi, davalara bakardı, mecliste oturup talebelerini etrafında toplardı. Sonra mescitte oturmayı bıraktı, namazlarını kılıp hemen evine gitmeye başladı. Cenazelere katılmayı da bıraktı, sadece cenaze sahiplerine başsağlığı dilerdi. Sonra bunların hepsini bıraktı, mescide vakit namazları için de cuma namazı için de gelmezdi, kimseye başsağlığına gitmezdi, hiçbir davaya bakmazdı. Ancak insanlar ona bundan dolayı alınmadılar, aksine onu hoşgörüyü karşıladılar. Hatta ona daha çok saygı duydular. O bu hâl üzere vefat etti. Kendisine neden böyle yaptığı sorulduğunda “Herkes mazeretini açıkça söyleyemez” derdi (İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 574).

¹⁵⁹ Kadı İyâz, *Tertîb*, I, 132.

¹⁶⁰ Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 30.

¹⁶¹ Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 16.

¹⁶² Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 31.

¹⁶³ Kadı İyâz, *Tertîb*, I, 132.

218/833-4) ona *el-Muvattâ*'yı arz ederken diğer talebelerin onları duyamayacak ve kitaplarını göremeyecek kadar uzakta durduklarının söylenmesi,¹⁶⁴ derse onlarca kişinin katıldığı düşünülürse, avluların çok geniş mekânlar oldukları izlenimini uyandırır.

Sonuç olarak râvi evlerinin Mescid-i Nebevî kadar tercih edilmediği söylenebilir. Bu evlerde hadis rivayeti sistemli olarak değil, hayatın günlük akışı içinde gerçekleşmiş gibidir. Mescid-i Nebevî ve râvi evleri dışında bazı dağınık mekânlarda da hadis aktarıldığına dair verilere rastlanır. Bu mekânlar arasında çarşı,¹⁶⁵ bahçeler¹⁶⁶ ve sokaklar¹⁶⁷ bulunur. Ancak buralardaki hadis nakli daha çok 1./7. yüzyılda, yani hadis rivayetinin henüz sistemleşmediği bir dönemde meydana gelmiştir. Mescid-i Nebevî ve râvi evleri dışındaki mekânlarda gerçekleşen rivayetlerin 1./7. yüzyıla ait olması, o dönemde hadis naklinin sistemli olmamasıyla açıklanabilir. Hadis rivayeti için özel mekânlar tahsis edilmeyen bu dönemde nakil pratiği hayatın normal akışı içinde, dolayısıyla herhangi bir mekânda gerçekleşebiliyordu. 2./8. yüzyıla gelindiğindeyse hadisler spesifik yer ve zamanlarda sistemli bir şekilde aktarılmaya başladığından rivayet pratiği belirli mekânlarda yoğunlaştı. Medine'de sistemli rivayet döneminde öne çıkan mekânlar ise Mescid-i Nebevî ile râvi evleri oldu.

¹⁶⁴ İbn Ebî Hayseme, *et-Târihu 'l-kebir* (es-Sifru's-sâlis), II, 366.

¹⁶⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XIII, 256-7.

¹⁶⁶ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, IV, 248.

¹⁶⁷ Yahya b. Maîn, *Ma 'rifetü'r-ricâl* (İbn Muhriz), II, 199-200.

İKİNCİ BÖLÜM

MERKEZÎ HADİS HALKALARI

2./8. yüzyıl Medine'sinde Giriş'te zikredilen merkezî halka kriterlerine uyan üç halka tespit edilmiştir: Nâfi' mevlâ İbn Ömer, İbn Şihâb ez-Zührî ve Mâlik b. Enes halkaları. Bunlardan Nâfi' ve Zührî halkaları "Tedvin Dönemi Halkaları", Mâlik halkası ise "Tasnif Dönemi Halkaları" başlığı altında ele alınmıştır. Bu başlıklandırma dönemsel ayrılıklara işaret etmek için konmuş olup tedvin ve tasnif dönemlerine has özellikler halkaların muhtevasını şekillendirici bir etkiye sahip değildir. Bu kısımlarda ilk önce halka sahiplerinin kısa biyografileri verilecek, ardından "Bilgi Kaynakları" ya da "Hocaları"¹⁶⁸ başlığı altında kendilerinden en çok hadis naklettikleri kişiler tespit edilecek, son olarak da "Halka Mensupları" başlığı altında halkaları tasvir edildikten sonra halkalarının mensuplarıyla ilişkileri ele alınacaktır. Halka mensuplarına dair başlıklarda önce isnâd verileri, sonra ricâl verileri, en son da tematik veriler (hadis usulü verileri) zikredilecek, ardından ilgili halka mensubunun talebelerine göz atılacaktır.

I. Tedvin Dönemi Halkaları

A. Nâfi' mevlâ İbn Ömer Halkası

Ebû Abdullah Nâfi' mevlâ İbn Ömer¹⁶⁹ el-Kureşî el-Adevî el-Medenî'nin¹⁷⁰ erken hayatı hakkında net bilgiler yoktur. Ne zaman doğduğu kesin olarak bilinmediği gibi¹⁷¹ nerede doğduğu hakkında da farklı görüşler zikredilmektedir. Kâbil'in Müslümanlar tarafından fethi sırasında tutsak edildiği,¹⁷² Ebreşehrli,¹⁷³ Deylemlî¹⁷⁴ veya Mağribli¹⁷⁵ olduğu rivayet edildiği gibi bizzat kendisinden Tâlekân'ın dağlarındaki bir köyde doğduğu da aktarılır.¹⁷⁶ Nesebi de aynı şekilde tartışmalıdır. Babasının isminin Hürmüz

¹⁶⁸ 150/768 yılından önce vefat eden râvilerin hadis aldığı kişiler için "bilgi kaynakları", bu tarihten sonra vefat edenler içinse "hocaları" ifadesinin kullanılması uygun görülmüştür. Bunun sebebi 150/768'den önce kurulan rivayet ilişkilerinin birçoğu için "hoca-talebe ilişkisi" tanımlaması yapılamamasıdır. Zira ilgili dönemde hadis rivayeti sistemli bir hâl almamıştı ve bir râvinin diğerinden hadis alması her zaman onun hocası olmasını gerektirmiyordu. Bundan dolayı "bilgi kaynağı" gibi daha genel bir ifade kullanıldı.

¹⁶⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 423.

¹⁷⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, VIII, 84-5.

¹⁷¹ 30 (650-1) yılı civarında doğduğu tahmin edilir (Hatiboğlu, "Nâfi'", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nafi--tabiin-alimi> [10.02.2022]).

¹⁷² Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 206.

¹⁷³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 423.

¹⁷⁴ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebir* (es-Sifru's-sâlis), II, 215.

¹⁷⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 451.

¹⁷⁶ İbn Asâkir, *Târîh*, LXI, 426.

ya da Kâvüs olduğu söylene¹⁷⁷ de tabakât yazarları bunlardan birini tercih edememişlerdir.¹⁷⁸ Nâfi‘in, kendisinden hadis rivayet eden Ebû Bekir, Ömer ve Abdullah adında üç oğlu vardır.¹⁷⁹ Erken hayatını sarmalayan bütün belirsizliklere rağmen, katıldığı bir savaştan sonra Abdullah b. Ömer’e (ö. 73/693) ganimet olarak verildiği bilinmektedir.¹⁸⁰

Nâfi‘in Medine’ye tam olarak ne zaman geldiği bilinmese de bunun küçük bir yaşta gerçekleştiği anlaşılır.¹⁸¹ Ömrünün büyük bir kısmını İbn Ömer ile Medine’de geçiren Nâfi‘, Ömer b. Abdülaziz’i (hs. 99-101/717-20) halife olduktan sonra ziyaret etmek için Dımaşk’a,¹⁸² yine Ömer b. Abdülaziz tarafından görevlendirilmesi üzerine “sünneti öğretmek için” Mısır’a,¹⁸³ zekât âmili olarak Yemen’e,¹⁸⁴ hac ve umre için de pek çok kez Mekke’ye gitmiştir.¹⁸⁵ Birçok âlim tarafından güvenilir olduğu söylenmekle birlikte¹⁸⁶ Arap olmadığı için hadis rivayet ederken dil hataları (*lahn*) yaptığı da nakledilmiştir.¹⁸⁷ Yaşlandığında görme yetisini kaybeden¹⁸⁸ Nâfi‘in vefatı hakkında farklı tarihler zikredilse de¹⁸⁹ kaynakların çoğuna göre 117/735 senesinde vefat etmiştir.¹⁹⁰

¹⁷⁷ Mizzî, *Tehzîb*, XXIX, 298.

¹⁷⁸ İbn Hibbân, Nâfi‘in nesebi hakkındaki rivayetlerden hiçbirinin kendisine sahih gözükmeyeceğini belirtir (*es-Sikât*, V, 467).

¹⁷⁹ İbn Kuteybe, *el-Me‘ârif*, I, 460.

¹⁸⁰ İbn Sa‘d, *et-Tabakât*, VII, 423.

¹⁸¹ İbn Asâkir, *Târîh*, LXI, 427.

¹⁸² İbn Asâkir, *Târîh*, LXI, 422-3. Ömer b. Abdülaziz halife olduğunda İslam dünyasının farklı bölgelerinden birçok kişi ziyaret ve tebrik için onun yanına gitmiştir. Ancak o, gelen herkesten orada ikamet etmeyip memleketlerine dönmelerini istemiştir (Fesevî, *el-Ma‘rife*, I, 574).

¹⁸³ İbn Sa‘d, *et-Tabakât*, VII, 423. Nâfi‘, Mısır’a özellikle sünneti öğretmek için gönderildiğine göre orada bir halka kurup birçok ahkâm hadisi rivayet etmiş ve Ömer b. el-Hattâb ailesinin fikhi birikimini oraya aktarmış olmalıdır. Ancak Cevâmî‘u’l-Kelim verilerine göre ondan çok hadis rivayet eden talebeleri arasında o dönemde oldukça genç olan Leys b. Sa‘d’dan (ö. 175/791) başka Mısırlı bulunmaz. Bunun sebepleri ayrı bir çalışmada ele alınmalıdır.

¹⁸⁴ Ebû Zür‘a ed-Dımaşkî, *Târîh*, II, 628.

¹⁸⁵ Zehebî, *Târîh*, VII, 489.

¹⁸⁶ İbn Sa‘d, *et-Tabakât*, VII, 424; İclî, *Ma‘rife*, II, 310; İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu’l-kebir* (es-Sifru’s-sâlis), II, 215; Mizzî, *Tehzîb*, XXIX, 304.

¹⁸⁷ İbn Sa‘d, *et-Tabakât*, VII, 423; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), III, 83.

¹⁸⁸ Kadı İyâz, *Tertîb*, I, 132.

¹⁸⁹ Nâfi‘in vefat tarihi olarak 116, 117, 118, 119 ve 120 seneleri zikredilmiştir. Konuyla ilgili farklı görüşleri bir arada görmek için bk. İbn Asâkir, *Târîh*, LXI, 440-3.

¹⁹⁰ İbn Sa‘d, *et-Tabakât*, VII, 424; Ahmed b. Hanbel, *Suâlât* (Ebû Davud), s. 169; İbn Kuteybe, *el-Me‘ârif*, I, 460.

1. Bilgi Kaynakları

Toplam 1415 rivayeti bulunan Nâfi‘in bilgi kaynakları, kimlerden çokça hadis rivayet ettiğine bakılarak tespit edilebilir. Ancak onun toplam rivayet sayısının %10‘u olan 140‘tan fazla rivayet naklettiği tek kişi Abdullah b. Ömer‘dir (1345 rivayet). Nâfi‘in İbn Ömer‘den 1345 hadis aktarması, hocasıyla arasında yoğun ve uzun soluklu bir bilgi akışı gerçekleştiğini, İbn Ömer‘in, Nâfi‘in en yakın, belki de tek yakın hocası olduğunu gösterir. Zira o, en çok hadis rivayet ettiği ikinci kişi olan Sâlim b. Abdullah‘tan (ö. 106/725) yalnızca 20 hadis nakletmiştir. Nâfi‘ ile Sâlim arasında çok fazla yaş farkı bulunmadığı ve ikisinin de Abdullah b. Ömer‘in en yakın talebeleri sayıldığı dikkate alınırca onun Sâlim‘den aldığı bu 20 rivayetin aslında İbn Ömer hayattayken ondan duyamadığı az sayıdaki hadis olduğu düşünülebilir. Zira Abdullah‘ın kölesi olan Nâfi‘ ile oğlu olan Sâlim aynı ortamda yetişmişlerdir. Yani Sâlim, Nâfi‘e hocalık yapmamış, sadece ortak hocalarının hadislerinden bazılarını ona aktarmıştır. Ayrıca Nâfi‘in İbn Ömer‘den aktardığı haberlerin onun toplam rivayetlerinin %95‘ini teşkil etmesi ilmî birikiminin tamamına yakınının İbn Ömer‘in hadislerinden oluştuğunu gösterir. Abdullah b. Ömer‘in rivayet sayılarına bakıldığında da Nâfi‘ ile ilişkisi ön plana çıkar. Onun 2850 rivayetinin 1345‘i Nâfi‘, 470‘i oğlu Sâlim ve 240‘ı diğer bir kölesi Abdullah b. Dînâr (ö. 127/744-5) aracılığıyla gelmiştir. Bu, İbn Ömer‘in rivayet birikiminin %47‘sinin, yani neredeyse yarısının Nâfi‘ tarafından aktarıldığı ve ikisi arasında “çift taraflı yakınlık” bulunduğu anlamına gelir.¹⁹¹

Nâfi‘in kendilerinden hadis naklettiği diğer sahâbîler arasında 15 rivayetle Ebû Hüreyre ve 10‘ar rivayetle Ömer b. el-Hattâb, Abdullah b. Abbas ve Abdullah b. Mes‘ûd bulunur. Nâfi‘ ayrıca Abdullah b. Ömer‘in hanımı Safiyye bint Ebî Ubeyd‘den (ö. ?) de 10 hadis rivayet etmiştir. Bu sayılar oldukça azdır ve yakın hoca-talebe ilişkisine işaret etmez. Ayrıca Nâfi‘in Hz. Ömer ve İbn Mes‘ûd‘dan nakilde bulunması tarihen mümkün olmadığı için o, İbn Ömer‘in bu sahâbîlerden aktardığı bazı hadisleri, hocasını atlayarak doğrudan onlardan rivayet etmiş olmalıdır.

Nâfi‘ ile Abdullah b. Ömer arasındaki sıkı irtibatı ricâl kaynaklarındaki bilgiler de destekler. Öncelikle, İbn Ömer ile Nâfi‘ arasındaki ilişkinin yalnızca bir hoca-talebe ilişkisi değil, aynı zamanda bir aile ilişkisi olduğu hatırlanmalıdır. Nâfi‘, İbn Ömer‘in

¹⁹¹ Tatlı da Sâlim ile Nâfi‘i “Abdullah b. Ömer‘in ilmîni taşıyan müksirûn râviler” arasında zikreder (*Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti*, s. 49-53).

mevlâsı, dolayısıyla ailesinin bir üyesidir¹⁹² ve uzun süre onun yanında bulunmuştur. Kendisinden aktarılan bir habere göre o, İbn Ömer'e tam 30 sene hizmet edip¹⁹³ onunla 30 kez hac veya umre yapmıştır.¹⁹⁴ Yani 30 sene boyunca devamlı onun yanında bulunmuştur. Sistemli olarak hadis rivayet etmeyen, yani hadis rivayetine tahsis edilmiş bir halkası bulunmayan İbn Ömer'in¹⁹⁵ bu kadar çok hadisini de bu birliktelikle elde edebilmiştir. İbn Ömer de onun ilmî potansiyelinin farkındadır. Nitekim bir gün Mücâhid'e (ö. 103/721) Nâfi'in de onun kadar çok hadis ezberlemesinin kendisini çok mutlu edeceğini söyler.¹⁹⁶ Ayrıca kendisine Nâfi'i satması için yüklü bir miktar para teklif edilince bunu reddedip böyle bir teklifle bir daha karşılaşmamak için para teklif eden kişilerin yanına giderken onu götürmez.¹⁹⁷ En sonunda nefesine yenilip para karşılığında Nâfi'i başkasına vermekten korkan İbn Ömer onu azat eder.¹⁹⁸

Nâfi', ricâl kaynaklarında Abdullah b. Ömer'in hadislerini en iyi bilen talebesinin kim olduğuna dair tartışmalarda sıklıkla gündeme gelir. Yahya b. Maîn'e İbn Ömer'in hadislerini Sâlim'in mi yoksa Nâfi'in mi daha iyi bildiği sorulduğunda net bir şey söylemeyip Nâfi'in, Sâlim vefat edene kadar hadis rivayet etmediğini aktarır.¹⁹⁹ Ona aynı soru bir kez daha sorulduğunda da bir isim zikretmez, bu çekimserliği üzerine kendisine "Peki, Nâfi' mi daha iyidir, Abdullah b. Dînâr mı?" sorusu yöneltildiğinde "Hepsi sikadır" diyerek tercihte bulunmayı yine reddeder.²⁰⁰ Yahya b. Maîn bir tercihte bulunmasa da bu kişilerin kıyaslanmasından İbn Ömer'in en yakın talebelerinin onlar olduğu anlaşılabilir. Ayrıca Sâlim ile Nâfi'in Abdullah b. Ömer'den rivayet ettikleri hadislerden yalnızca üçünde çelişkiye düştükleri tespit edilmiştir²⁰¹ ve münekkitlere bu hadislerde kimin rivayetinin esas alınacağı sorulmuştur. Bu konuda Ahmed b. Hanbel'den

¹⁹² Kuzudişli, *Aile İsnâdları*, s. 40-1.

¹⁹³ Zehebî, *Tezkire*, I, 100.

¹⁹⁴ Zehebî, *Târîh*, VII, 489.

¹⁹⁵ Kuzudişli, *Hadis Rivayetinde Bağlam*, s. 91-9.

¹⁹⁶ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî), III, 224.

¹⁹⁷ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 646.

¹⁹⁸ İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, I, 461.

¹⁹⁹ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî), III, 249.

²⁰⁰ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dârimî), s. 151.

²⁰¹ Mizzî, *Tehzîb*, XXIX, 305.

gelen bir rivayet, hadis talebelerinin Sâlim ile Nâfi‘den hangisinin hadislerinin tercih edileceğinin netliğe kavuşturulması konusundaki ısrarlarını gösterir.²⁰²

Merrûzî: Ahmed b. Hanbel, “Sâlim → İbn Ömer → Hz. Peygamber” ve “Nâfi‘ → İbn Ömer” isnâdlarıyla [Sâlim tarafından merfû, Nâfi‘ tarafından mevkûf olarak] rivayet edilen bir hadis zikretti. “Hangisi daha doğru?” diye sordum. Gülümseyip “Allah en iyisini bilir” dedi. “Senin kalbin hangisine meylediyor?” diye sordum. “Sanırım Nâfi‘inkine” cevabını verdi. Bu sefer “Sâlim ile Nâfi‘ ihtilaf ettiğinde hangisinin hadisini alırsın?” diye sordum. “Bizzat Nâfi‘, Sâlim’i önceleyip ondan hadis rivayet etti. O, işini sağlam yapan biriydi” dedi. Ben, “Fazilet konusundaki üstünlükten bahsetmiyorum, aynı hadisi farklı şekillerde rivayet ettiklerinde kalbin hangisine daha çok meyleder?” dedim. “Bence ikisi de güvenilirdir” dedi ve bir tercih yapmadı.

Ahmed b. Hanbel’in çekimserliğine rağmen Nesâî ile Dârekutnî (ö. 385/995), Nâfi‘in hadislerini tercih ederler.²⁰³ Ebû Ya‘lâ el-Halîlî (ö. 446/1055) bu konudaki tartışmaları “Kimileri Nâfi‘i Sâlim’in önüne geçirir, kimileri de onunla eşit tutar”²⁰⁴ diyerek özetler. Ancak Ahmed ve Yahya’nın sözlerindeki “Nâfi‘in kendisi, Sâlim’i önceledi” vurgusuna rağmen Sâlim’in Nâfi‘i kendisine tercih ettiği de nakledilir. Müslim’in *et-Temyîz*’inde geçen bir rivayet, bunu göstermesinin yanında Nâfi‘in İbn Ömer’in devamlı yanında bulunduğunu ve yaptıklarını dikkatli bir şekilde gözlemlediğini de teyit eder.²⁰⁵

Ebû Bekir b. Hafs b. Ömer b. Sa‘d b. Ebî Vakkâs şöyle dedi: Sâlim b. Abdullah’a “İbn Ömer, kurbanlığının hangi tarafını işaretlerdi?” diye sordum. “Sağ tarafını” dedi. Sonra Nâfi‘in yanına gidip “İbn Ömer, kurbanlığının hangi tarafını işaretlerdi?” diye sordum. “Sol tarafını” dedi. “Sâlim bana sağ tarafını işaretlediğini söyledi” deyince “Sâlim karıştırmış. İbn Ömer bir hac mevsiminde birbirine benzeyen iki kurbanlık getirmiş, karışmasınlar diye birini sağ tarafından, diğerini sol tarafından işaretlemişti” dedi. Bunu duyunca Sâlim’in yanına dönüp ona Nâfi‘in dediklerini haber verdim. “Nâfi‘ doğru söylemiş. Siz Nâfi‘in dediğini esas alın; çünkü o, Abdullah’ın hadislerini daha iyi bilir” dedi.

²⁰² Ahmed b. Hanbel, *Min kelâmi...* (Merrûzî), s. 37-8.

²⁰³ İbn Receb, *Şerh*, II, 665-6.

²⁰⁴ Halîlî, *el-İrşâd*, I, 205.

²⁰⁵ Müslim, *et-Temyîz*, s. 176.

Neticede Nâfi‘in, İbn Ömer‘in en sağlam talebesi olup olmadığı tartışmalı olsa bile en yakın iki talebesinden biri olduğu kesindir.

Nâfi‘, Abdullah b. Ömer‘in hadislerini ezberlemekle yetinmemiş, onları aynı zamanda bir sahifede toplayıp öğrencilerine düzenli olarak okutmuştur.²⁰⁶ Ayrıca Hz. Peygamber‘in yazdırdığı, zekât hükümlerini içeren ve onun vefatıyla Hz. Ebû Bekir‘e (ö. 13/634), ondan da Hz. Ömer‘e intikal eden sahife de Abdullah b. Ömer vasıtasıyla Nâfi‘e ulaşmış,²⁰⁷ o da öğrencilerine ilgili hadisleri okuturken elindeki sahifeyi göstermiştir.²⁰⁸ Hocasının hadislerini hem ezberleyerek hem yazarak koruyan Nâfi‘, talebeleri tarafından hocasından rivayet ettiği hadislerin sağlamlığı hususunda övülmüştür. Mâlik b. Enes, “Nâfi‘in İbn Ömer‘den naklettiği bir hadisi duyduğumda o hadisi başkasından duymamış olmak beni rahatsız etmez”²⁰⁹ diyerek hocasının İbn Ömer‘den rivayetlerine olan güvenini dile getirmiştir. Bununla birlikte onun bazı hadislerinde hata yaptığı da tespit edilmiştir. Zührî, Nâfi‘in, İbn Ömer‘in kadınlarla ilgili hadisinde hata yaptığını söyler.²¹⁰ Halîlî ise onun hata yaptığı tek hadisin bu olduğunu iddia eder.²¹¹

2. Halka Mensupları

Nâfi‘, Abdullah b. Ömer‘den elde ettiği ilmî birikimi sonraki nesillere aktarmak için Mescid-i Nebevî‘de bir halka kurmuş, halkasının yeri olarak Hz. Peygamber‘in kabri ile minberi arasındaki bölgeyi, yani Ravza-i Mutahhara‘yı seçmiştir.²¹² Halkası için burayı seçmesinde Hz. Peygamber‘in “Evimle minberim arasındaki bölge, cennet bahçelerinden bir bahçedir (*ravza*)” hadisi²¹³ etkili olsa gerektir. Bu özel bölgede kurulan halkanın şöhreti zamanla artmış, Medine dışından gelen âlimler tarafından da ziyaret edilmiştir.²¹⁴ Mezkûr halkanın devamlı katılımcıları kaynaklarda açıkça zikredilmemişse de bunlar Nâfi‘ ile uzun süre birlikte olan kişiler olmalıdır. Yani Nâfi‘in yakın talebeleri

²⁰⁶ İbn Sa‘d, *et-Tabakât*, VII, 423.

²⁰⁷ Kuzudîşli, *Aile İsnâdları*, s. 61-2.

²⁰⁸ Buhârî, *et-Târîhu‘l-kebîr*, I, 218.

²⁰⁹ Buhârî, *et-Târîhu‘l-kebîr*, VIII, 85.

²¹⁰ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu‘l-kebîr* (es-Sifru‘s-sâlis), II, 215-6.

²¹¹ Halîlî, *el-İrşâd*, I, 205.

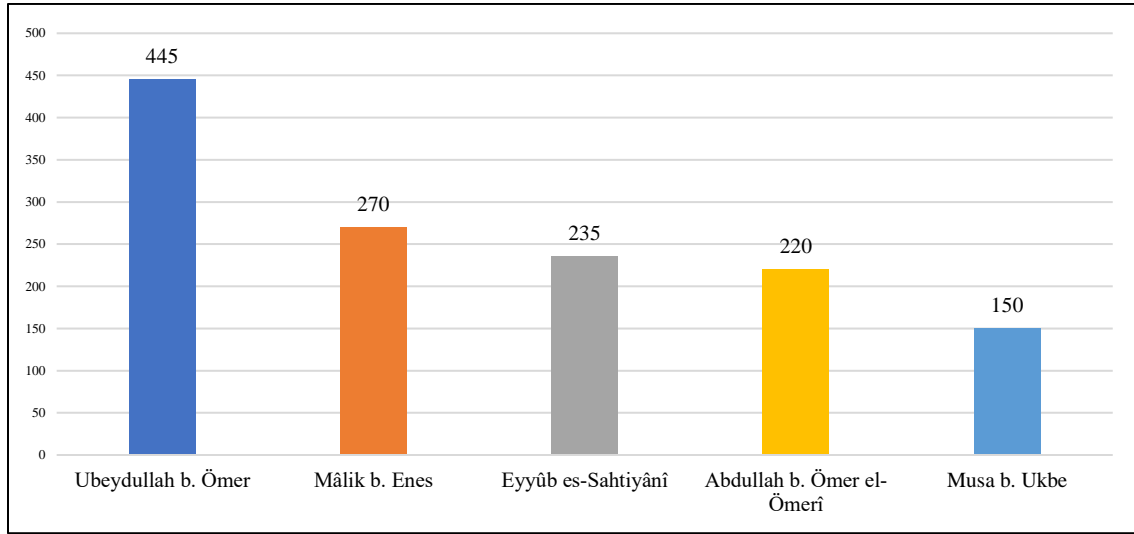
²¹² İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu‘l-kebîr* (es-Sifru‘s-sâni), II, 889; a.mlf., (es-Sifru‘s-sâlis), II, 348.

²¹³ Mâlik b. Enes, “es-Salât”, 214. Ravza‘nın faziletleriyle ilgili hadisleri toplu bir şekilde görmek için bk. Semhûdî, *Vefâü‘l-vefâ*, II, 156-73.

²¹⁴ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu‘l-kebîr* (es-Sifru‘s-sâlis), II, 341.

tespit edildiğinde halkasının mensupları da tespit edilebilecektir. Nâfi'den 140'tan fazla rivayet nakleden talebeleri aşağıda gösterilmiştir.

Grafik 19: Öne Çıkan Talebelerinin Nâfi'den Rivayetlerinin Sayıları

Grafikteki sayılardan ve ricâl ile hadis usulü kaynaklarındaki verilerden hareketle Nâfi'in en yakın talebelerinin ve halkasının mensuplarının Ubeydullah b. Ömer (ö. 147/764), Mâlik b. Enes, Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749) ve Abdullah b. Ömer el-Ömerî (ö. 171/787-8) olduğu tespit edilmiştir.²¹⁵ Rivayet sayısı açısından öne çıkan Musa b. Ukbe (ö. 141/758) ise ricâl ve hadis usulü verilerinin yokluğundan dolayı dışarıda bırakılmıştır.

Ricâl münekkitleri, Nâfi'in hadislerini hangi öğrencisinin daha iyi bildiği konusunda mukayeseler yapmışlardır. Söz konusu tartışmalar ileride detaylıca ele alınacaktır. Ayrıca Ali b. el-Medîni, Nâfi'in talebelerini dokuz tabakaya,²¹⁶ Nesâî ise 10 tabakaya ayırmıştır.²¹⁷ Bu tabakalar Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1: Nâfi'in Talebelerinin Tabakaları

Tabaka	Ali b. el-Medîni	Nesâî
Birinci Tabaka	1. Eyyûb es-Sahtiyânî	1. Mâlik b. Enes

²¹⁵ Aydemir de *Kütüb-i Tis'a* bağlamında yaptığı araştırmada Nâfi'in "etkin" yani yakın altı öğrencisi olduğunu tespit eder (*Nâfi'*, s. 359). İlk üç sırada Mâlik b. Enes, Ubeydullah b. Ömer ve Eyyûb es-Sahtiyânî bulunurken Abdullah b. Ömer el-Ömerî altıncı sıradadır.

²¹⁶ İbn Receb, *Şerh*, II, 615-8.

²¹⁷ Nesâî, "et-Tabakât", s. 53-77.

	<ol style="list-style-type: none"> 2. Ubeydullah b. Ömer 3. Mâlik b. Enes 4. Ömer b. Nâfi' mevlâ İbn Ömer 	<ol style="list-style-type: none"> 2. Eyyûb es-Sahtiyânî 3. Ubeydullah b. Ömer 4. Ömer b. Nâfi' mevlâ İbn Ömer
İkinci Tabaka	<ol style="list-style-type: none"> 1. Abdullah b. Avn 2. Yahya b. Saïd el-Ensârî 3. İbn Cüreyc 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Sâlih b. Keysân 2. Abdullah b. Avn 3. Yahya b. Saïd el-Ensârî 4. İbn Cüreyc
Üçüncü Tabaka	<ol style="list-style-type: none"> 1. Eyyûb b. Musa 2. İsmail b. Ümeyye 3. Süleyman b. Musa 4. Sa'd b. İbrahim 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Eyyûb b. Musa 2. İsmail b. Ümeyye 3. Musa b. Ukbe 4. Kesîr b. Ferkad
Dördüncü Tabaka	<ol style="list-style-type: none"> 1. Musa b. Ukbe 2. Muhammed b. İshak 3. Davud b. el-Husayn 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Leys b. Sa'd 2. Cüveyriye b. Esmâ 3. İsmail b. İbrahim b. Ukbe 4. Yunus b. Yezîd el-Eylî
Beşinci Tabaka	<ol style="list-style-type: none"> 1. Muhammed b. Aclân 2. Dahhâk b. Osman 3. Üsâme b. Zeyd el-Leysî 4. Mâlik b. Miğvel 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Muhammed b. Aclân 2. İbn Ebî Zi'b 3. Dahhâk b. Osman 4. Muhammed b. Abdurrahman b. Ganec 5. Hanzale b. Ebî Süfyân
Altıncı Tabaka	<ol style="list-style-type: none"> 1. Leys b. Sa'd 2. İsmail b. İbrahim b. Ukbe 3. Süleyman b. Mûsâhik 4. Muhammed b. Abdurrahman b. Ganec 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Süleyman b. Musa 2. Bürd b. Sinan 3. Hişâm b. el-Gâz 4. Abdülaziz b. Ebî Ravvâd
Yedinci Tabaka	<ol style="list-style-type: none"> 1. Abdurrahman b. Abdullah es-Serrâc 2. Saïd b. Abdullah b. Harb 3. Seleme b. Alkame 4. Ali b. el-Hakem 5. Velîd b. Ebî Hişâm 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Abdurrahman b. Abdullah es-Serrâc 2. Seleme b. Alkame 3. Velîd b. Ebî Hişâm 4. Ubeydullah b. el-Ahnes
Sekizinci Tabaka	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ebû Bekir b. Nâfi' mevlâ İbn Ömer 2. Halîfe b. Gâlib el-Leysî 3. Yunus b. Yezîd el-Eylî 4. Cüveyriye b. Esmâ 5. Abdülaziz b. Ebî Ravvâd 6. Muhammed b. Sâbit el-Abdî 7. Ebû Alkame el-Fervî 8. Attâf b. Hâlid el-Mahzûmî 9. Abdullah b. Ömer el-Ömerî 10. Haccâc b. Ertât 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ömer b. Muhammed b. Zeyd 2. Üsâme b. Zeyd el-Leysî 3. Muhammed b. İshak 4. Sahr b. Cüveyriye 5. Hemmâm b. Yahya 6. Hişâm b. Sa'd

	11. Eş'as b. Sevvâr 12. Sevr b. Yezîd er-Rahbî	
Dokuzuncu Tabaka	1. Abdullah b. Nâfi' mevlâ İbn Ömer 2. Ebû Ümeyye İsmail b. Ya'îlâ 3. Osman el-Bürri 4. Ömer b. Kays el-Mekkî	1. Abdülkerim b. Ebi'l-Muhânk 2. Leys b. Ebî Süleyym 3. Haccâc b. Ertât 4. Eş'as b. Sevvâr 5. Abdullah b. Ömer el-Ömerî
Onuncu Tabaka	—	1. İshak b. Abdullah b. Ebî Ferve 2. Abdullah b. Nâfi' mevlâ İbn Ömer 3. Ömer b. Kays el-Mekkî 4. Ebû Maşer Necîh b. Abdurrahman 5. Osman el-Bürri 6. Ebû Ümeyye İsmail b. Ya'îlâ 7. Muhammed b. Abdurrahman b. el-Mücebber 8. Abdülaziz b. Ubeydullah el-Himsî

Ali b. el-Medîni, birinci tabakaya yerleştirdiği isimler için “Nâfi’in öğrencilerinin en sağlamlarıdır (*esbet*)”,²¹⁸ dokuzuncu tabakaya yerleştirdiği isimler için “Bu tabakadakilerden hadis yazılmaz”²¹⁹ derken Nesâî, birinci tabaka hakkında bir açıklama yapmamış, dokuzuncu tabakanın zayıf râvilerden oluştuğunu,²²⁰ 10. tabakadakilerin hadislerinin ise terk edildiğini söylemiştir.²²¹

Nâfi’in halkasına dâhil edilen talebelerinden üçü hem İbnü'l-Medîni'nin hem Nesâî'nin tabakalandırmalarında birinci tabakadadır, yani bu münekkitler tarafından Nâfi'in en sağlam talebeleri sayılırlar. Abdullah b. Ömer el-Ömerî ise İbnü'l-Medîni'ye göre sekizinci, Nesâî'ye göre dokuzuncu tabakadadır. Onun tabakası halkanın diğer mensuplarına göre düşük olsa da bu düşüklüğü telafi edecek veriler bulunmaktadır. Burada iki âlimin de ilk tabakada zikrettiği Ömer b. Nâfi' mevlâ İbn Ömer'in neden halkaya dâhil edilmediği sorulabilir. Bunun sebebi hem isnâd hem ricâl hem de usul verilerinin eksikliğidir. Ömer b. Nâfi' ilk tabakaya yerleştirilmesine rağmen Nâfi'den 25

²¹⁸ İbn Receb, *Şerh*, II, 615.

²¹⁹ İbn Receb, *Şerh*, II, 618.

²²⁰ Nesâî, “et-Tabakât”, s. 70.

²²¹ Nesâî, “et-Tabakât”, s. 73.

gibi az bir sayıda hadis nakletmiştir ve ricâl kaynaklarında babasıyla ilişkisine dair neredeyse hiçbir bilgi yoktur, bundan dolayı halkanın dışında bırakılmıştır.²²²

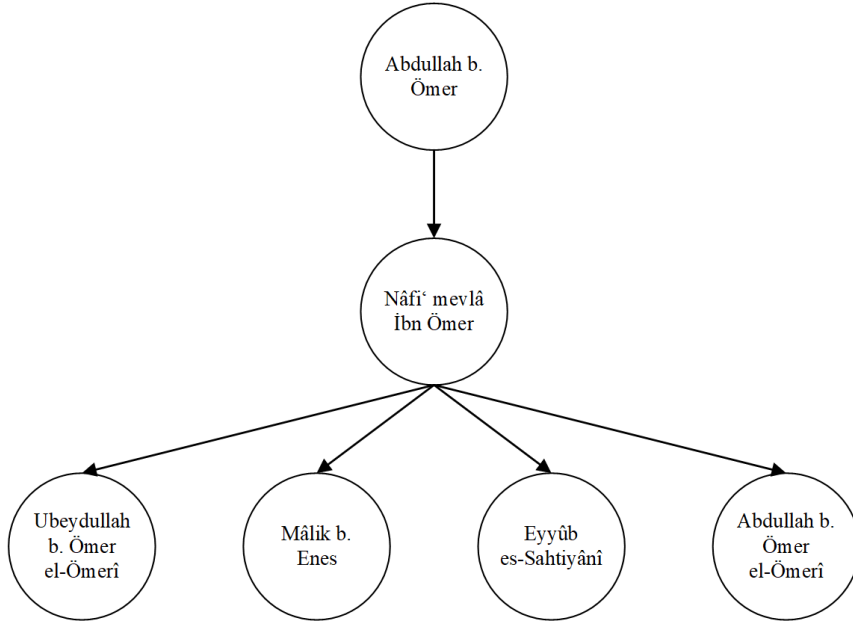
Burada halkaya dâhil edilmeyen, ancak Nâfi‘in talebeleri arasında zikredilmesi gereken İbn Cüreyc‘den (ö. 150/767) de bahsedilmelidir. İbn Cüreyc, 55 rivayetle Nâfi‘den en çok hadis rivayet eden talebeleri arasında 11. sırada yer alırken Nâfi‘, onun hocaları arasında sekizinci sıradadır. İbn Cüreyc‘in Nâfi‘ ile rivayet bağları o kadar kuvvetli olmasa da kimi münekkitler onu Nâfi‘in en sağlam (*esbet*) talebesi kabul ederler.²²³ Ancak bu tür veriler ikisinin uzun süre birlikte bulunduğunu söylemeye yetmez. Zira bir râvi, hocasının yanında az bir süre kalıp ondan çok az sayıda hadis alsa da aldığı hadisleri gerektiği gibi koruyup rivayet ettiği takdirde onun en sağlam talebeleri arasında sayılabilir. Dolayısıyla “esbet” olmak mutlak olarak yakın talebe olmak anlamına gelmez. İbn Cüreyc‘in Nâfi‘ yanındaki konumu da böyledir. O, Medine‘ye yolculuk yaptığı bir dönemde Nâfi‘in yanına da uğramış ve ondan 50 kadar hadis almış olmalıdır, ancak onunla uzun süre birlikte bulunup yakın talebeleri arasına girememiştir. Dolayısıyla İbn Cüreyc‘i Nâfi‘in halkasının bir mensubu olarak değil, onun birikimini Mekke‘ye taşıyan râvilerinden biri olarak görmek daha makuldür.

Sonuç olarak Nâfi‘in halkasının mensubu olarak seçilen kişilerin onun en yakın talebeleri olduğu söylenebilir. Ubeydullah b. Ömer el-Ömerî, Mâlik b. Enes, Eyyûb es-Sahtiyânî ve Abdullah b. Ömer el-Ömerî‘den oluşan halkanın her bir üyesinin Nâfi‘ ile ilişkisi müstakil başlıklar altında ele alınacaktır.

²²² Burada Ömer‘in, Nâfi‘in oğlu olması hasebiyle ikisi arasındaki yakın ilişkiyi kanıtlayacak ricâl verilerine ihtiyaç bulunmadığı ve ikisinin doğal olarak sürekli birlikte oldukları söylenerek bu tercihe itiraz edilebilir. Bu itiraz, baba-oğul arasındaki rivayet bağlarının çok kuvvetli olması durumunda makuldür, ancak ne rivayet akışının ne de sarîh ricâl verilerinin bulunduğu bu durumda yalnızca aile ilişkisi, iki kişi arasında halka seviyesinde bir yakınlık vazetmek için yeterli değildir.

²²³ İbn Ebî Hayseme, *et-Târihu‘l-kebîr* (es-Sifru‘s-sâlis), I, 249-50; II, 217, 346; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve‘t-ta‘dîl*, V, 357.

Şekil 2: Nâfi' mevlâ İbn Ömer'in İlişki Ağı

a. Ubeydullah b. Ömer el-Ömerî

Ebû Ömer Ubeydullah b. Ömer b. Hafs b. Âsım b. Ömer b. el-Hattâb²²⁴ el-Kureşî el-Adevî el-Ömerî el-Medenî,²²⁵ Hz. Ömer'in torununun torunu ve Abdullah b. Ömer'in yeğenin torunudur. Hem anne hem baba tarafından Hz. Ömer'in soyuna mensuptur.²²⁶ 70/690 yılından sonra Medine'de doğmuştur.²²⁷ Ricâl münekkitleri tarafından güvenilir kabul edilmiştir.²²⁸ Ashâbü'l-hadîs'in önde gelen simalarından kabul edilen²²⁹ Ubeydullah fikhi meselelerde de üst düzey bilgi sahibidir.²³⁰ Kûfe'de bulunmuş,²³¹ resmî görev almayı istememesine rağmen Medine valisi Ziyâd b. Ubeydullah el-Hârisî'nin (hs.

²²⁴ Halife b. Hayyât, *et-Tabakât*, s. 268–9.

²²⁵ Sehâvî, *et-Tuhfe*, III, 127.

²²⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 531.

²²⁷ Zehebî, *Siyer*, VI, 304.

²²⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), II, 605; Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târîh*, II, 460-1; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 327.

²²⁹ Ubeydullah, Ashâbü'l-hadîs'in Medine'deki mihenk taşlarından (*mevâzîn*) biri olarak tanıtılır (Hatîb, *Târîh*, XVI, 160).

²³⁰ Mervân b. Muhammed (hs. 127-132/744-750) dönemindeki bir hac mevsiminde Mescid-i Harâm'da yalnızca Yahya b. Saîd el-Ensârî, Ubeydullah b. Ömer ve Mâlik'in fetva vermesine izin verilmiştir (Zehebî, *Siyer*, V, 474).

²³¹ Hatîb, *el-Câmi'*, I, 405. Kûfelilerin Ubeydullah'tan rivayet ettiği hadislerde bazı problemler olduğu söylenir (İbn Receb, *Şerh*, I, 129).

133-141/750-758) zorlamasıyla Medine'nin zekâtlarını toplama görevini üstlenmiştir.²³² İnsan içine çıkmayı çok sevmeyen ve münzevi bir hayat yaşayan²³³ Ubeydullah, hayatının sonlarına doğru gözlerini kaybettiğinden hadis rivayetini bırakmış²³⁴ ve 147/764 yılında Medine'de vefat etmiştir.²³⁵

Ubeydullah b. Ömer, 445 rivayet ile Nâfi'den en çok hadis aktaran kişidir. Nâfi'de Ubeydullah'ın rivayet naklettiği kişiler arasında birinci sıradadır. Bu, ikisi arasında “çift taraflı yakınlık” olduğunu gösterir. Ubeydullah'ın toplam rivayetinin (700) %63'ü Nâfi'den aktardığı hadislerden oluşur. Bu tür çift taraflı bir yakınlık, Ubeydullah'ın öğrencilik hayatının çoğunu Nâfi'in hadislerini öğrenmeye, hocalık kariyerinin çoğunu da onun ilmî birikimini sonraki nesle aktarmaya adanmış olduğunu gösterir. Bu, en yakın hocatalebe ilişkilerinden biridir.

Ubeydullah ile Nâfi' arasındaki ilişkiyi ricâl kaynaklarındaki bilgiler de destekler. Nitekim Ubeydullah b. Ömer'in, Nâfi'in Mescid-i Nebevî'deki halkasına katıldığını (*kâne yeclisü ilâ*) açıkça ifade eden rivayetler bulunur.²³⁶ Kendisi, Nâfi'in derslerine ilk katılımını şöyle anlatır:²³⁷

İlim öğrenecek yaşa geldiğimde Ömer ailesinin büyüklerine gidip tek tek “Sâlim'den neler işittin?” diye sormaya başladım. Ne zaman birine bu soruyu sorsam “İbn Şihâb'a git, İbn Şihâb onun yanından ayrılmazdı (*kâne yelzemühû*)” cevabı verilirdi. Ama İbn Şihâb o zaman Şam'daydı. Ben de Nâfi'in derslerine katılmaya başladım (*lezimtü Nâfi'an*). Allah da bunu benim hakkımda hayırlı kıldı.

Bu rivayet, Ubeydullah'ın daha öğrencilik hayatının başlarında kendi ailesinin rivayetlerini toplama amacı güttüğünü gösterir. Bu ailenin ilmî birikiminin en önemli taşıyıcısı Abdullah b. Ömer olduğundan²³⁸ onun talebelerinden birinin hadislerini almak bu amacı gerçekleştirmek için yapılacak ilk iştir. Ubeydullah da bu birikime önce ailesinin büyükleri aracılığıyla ulaşmak istemiş, bunu yapamayınca –Zührî'nin de Medine'de olmaması sebebiyle– Nâfi'in halkasına katılmıştır. Ubeydullah'ın Ömer

²³² Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 650.

²³³ Sehâvî, *et-Tuhfe*, III, 127.

²³⁴ Hatîb, *el-Câmi'*, II, 306.

²³⁵ Zehebî, *Tezkire*, I, 161.

²³⁶ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebir* (es-Sifru's-sânî), II, 889; a.mlf., (es-Sifru's-sâlis), II, 348.

²³⁷ İbn Asâkir, *Târîh*, LXI, 431.

²³⁸ Kuzudişli, *Aile İsnâdları*, s. 231-4.

ailesinin rivayetlerini almaya verdiği öncelik onun neden en yakın hocasının Nâfi‘ olduğunu da açıklığa kavuşturur. Nâfi‘den bu ailenin birikimini alan Ubeydullah, başka hocalara uzun süre talebelik yapma ihtiyacı hissetmemiş olmalıdır. Nitekim o, Nâfi‘in öğrencisi olmaktan duyduğu memnuniyeti ve onun kendisine yettiğini “Allah, bize Nâfi‘i vererek büyük bir lütufta bulundu”²³⁹ sözleriyle ifade eder.

Nâfi‘-Ubeydullah ilişkisini gösteren diğer bir delil de münekkitlerin Ubeydullah’ı Nâfi‘in yakın talebeleri (*ashâb*) bağlamında zikretmeleri, onlar arasında yapılan kıyaslamalarda Ubeydullah’ın en çok anılan isimlerden olması ve kimileri tarafından Nâfi‘in en sağlam ve ondan en çok hadis aktaran öğrencisi sayılmasıdır. Örneğin Ubeydullah’ın halka arkadaşı Mâlik b. Enes, kendisine “Nâfi‘den, Ubeydullah b. Ömer’den daha çok hadis rivayet eden kimse görmedim” dediğinde bunun doğru olduğunu söyler.²⁴⁰ Ali b. el-Medîni, Yahya b. Saïd el-Kattân’a (ö. 198/813) Nâfi‘in talebelerinin en sağlamının (*esbetü ashâbi Nâfi‘*) kim olduğunu sorduğunda “Eyyûb, Ubeydullah ve Mâlik” cevabını alır.²⁴¹ Başka bir rivayette ise onun Ubeydullah’ı tercih ettiği söylenir.²⁴² Tablo 1’de gösterildiği üzere İbnü’l-Medîni, Ubeydullah’ı Nâfi‘in öğrencilerinin ilk tabakasına yerleştirir. Onun ayrıca “Nâfi‘in hadislerinde en sağlam kişi Eyyûb’dur, sonra Ubeydullah’tır” dediği de nakledilir.²⁴³ Yahya b. Maîn’den ise bu konuda iki farklı görüş aktarılır. Dârimî ondan Ubeydullah, Mâlik ve Eyyûb arasında bir tercih yapmasını istediğinde bunu yapmayı reddedip hepsinin sika olduğunu söyler.²⁴⁴ Ancak onun Mâlik’in, Ubeydullah ve Eyyûb’dan daha sağlam olduğunu söylediği de nakledilmiştir.²⁴⁵ Her hâlükârda İbn Maîn’in Ubeydullah’ı Nâfi‘in en sağlam talebeleri arasında gördüğü açıktır.

Ahmed b. Hanbel’in bu meseleye dair görüşü ise daha nettir. Ona göre Nâfi‘in en sağlam talebesi Ubeydullah’tır. Nitekim Ebû Davud es-Sicistânî’nin (ö. 275/889) Nâfi‘in talebelerini sorması üzerine “Nâfi‘in hadislerini en iyi bilen ve ondan en çok rivayet eden

²³⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, VIII, 452.

²⁴⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, I, 19; II, 255-6.

²⁴¹ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu’l-kebîr* (es-Sifru’s-sâlis), II, 217, 346.

²⁴² Fesevî, *el-Ma’rifê*, II, 138.

²⁴³ Fesevî, *el-Ma’rifê*, II, 142.

²⁴⁴ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dârimî), s. 68, 152.

²⁴⁵ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu’l-kebîr* (es-Sifru’s-sâlis), II, 217, 344.

kişi Ubeydullah'tır" cevabını verir.²⁴⁶ Merrûzî, Ubeydullah'ın mı Mâlik'in mi daha sağlam olduğunu sorduğunda "Nâfi'in hadisleri konusunda kimse Ubeydullah'tan daha sağlam değildi" şeklinde kesin bir cevap verir.²⁴⁷ Ebû Zür'a ed-Dımaşkî (ö. 281/894) ondan Ubeydullah, Mâlik ve Eyyûb'u kıyaslamasını istediğinde ise Ubeydullah b. Ömer'i önceler, tercihinin gerekçesi olarak ise onun büyük hocalardan hadis almış ve Nâfi' ile aynı şehirde yaşamış olmasını gösterir.²⁴⁸

Tablo 1'de Nesâî'nin Nâfi'in talebelerine dair tabakalandırması da verilmişti. İbnü'l-Medîni gibi o da Ubeydullah'ı ilk tabakaya yerleştirir. Kendisinden aktarılan daha detaylı bir tasnifte ise Ubeydullah'ı Mâlik ve Eyyûb'un ardından üçüncü sırada zikreder.²⁴⁹ Özetle Mâlik b. Enes ve Ahmed b. Hanbel'e göre Ubeydullah, Nâfi'den en çok hadis rivayet eden kişidir; Yahya el-Kattân ve Ahmed b. Hanbel'e göre Nâfi'in en sağlam talebesidir; Ali b. el-Medîni, Yahya b. Maîn ve Nesâî'ye göreyse ilk sırada olmasa bile en sağlam talebelerinden biridir.

Ubeydullah, Nâfi'den çok hadis rivayet etmesine karşın bu rivayetlerinde neredeyse hiç hata yapmamıştır. Yahya el-Kattân, Ubeydullah'ın tek bir münker hadisini bulduğunu söyler. Bu hadisteki nekâretin sebebi de Nâfi'in diğer talebelerinin Abdullah b. Ömer'e nispetle aktardığı bir sözü Ubeydullah'ın Hz. Peygamber'e nispet etmesidir.²⁵⁰ Yaklaşık 450 hadis arasından yalnızca bir hadisin münekkitler tarafından eleştirilmiş olması, Ubeydullah'ın Nâfi'in hadislerini sağlam bir şekilde alıp rivayet edene kadar da muhafaza ettiğini gösterir.

Ubeydullah'ın, hocasının hayatına dair ayrıntıları ve bazı meselelerdeki görüşlerini aktarması da ikisi arasındaki irtibatın sıklığına işaret eder. Örneğin Nâfi'in Mısır'a²⁵¹ ve Yemen'e²⁵² gidişine dair rivayetler Ubeydullah tarafından aktarılır. Nâfi'in tefsiri zor bir iş olarak gördüğünü ve bu konuda konuşmaktan çekindiğini,²⁵³ hatta

²⁴⁶ Ahmed b. Hanbel, *Suâlât* (Ebû Davud), s. 213.

²⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, *Min kelâmi...* (Merrûzî), s. 46.

²⁴⁸ Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târîh*, I, 438.

²⁴⁹ İbn Asâkir, *Târîh*, LXI, 434.

²⁵⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), II, 203.

²⁵¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 423.

²⁵² Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târîh*, II, 628.

²⁵³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), II, 374.

kendisine tefsir hakkında soran bir misafirini evinden kovduğunu²⁵⁴ söylemesi de hocasının tavır ve tutumlarına aşına olduğu gösterir.

Hadis usulü eserleri de Nâfi‘-Ubeydullah ilişkisini teyit eder. Örneğin Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), “Ubeydullah b. Ömer → Nâfi‘ → İbn Ömer” isnâdını “bütün râvileri son derece güvenilir, adalet sahibi ve hadisleri sağlam bir şekilde koruyup aktardığı herkes tarafından bilinen” kimselerden oluşan isnâdlara örnek verir.²⁵⁵ Bu, “Ubeydullah → Nâfi‘” bilgi kanalının örnek verilecek kadar güvenilir ve yaygın olduğuna delildir.

Ubeydullah’ın hadis rivayet etme usulü konusunda hocasından etkilenmiş olması da son derece muhtemeldir. Nâfi‘in, halkasında hadisleri okutarak rivayet ettiği aktarılır.²⁵⁶ Ubeydullah’ın da halkasında hadis rivayet etmek için kıraat/arz yöntemini kullanması,²⁵⁷ hocasının ders usulünü sürdürme isteğinin bir tezahürü olmalıdır.

Ubeydullah, Nâfi‘ vefat ettikten sonra halkanın başına geçer. Şu‘be b. el-Haccâc (ö. 160/776), Nâfi‘in vefatından bir yıl sonra Medine’ye geldiğinde onun halkasının başında Mâlik’i gördüğünü söyler. Ancak bu, Medineli âlimler tarafından hatalı görülür, halkanın başına önce Ubeydullah’ın, onun ardından Mâlik’in geçtiği dile getirilir.²⁵⁸ Ubeydullah’ın halkası da Nâfi‘inki gibi Ravza’dadır.²⁵⁹ Bu halkaya Nâfi‘in talebeleri de gelir ve özellikle Nâfi‘den kendilerinin alamayıp Ubeydullah’ın aldığı hadisleri okumak isterler.²⁶⁰ Nâfi‘ vefat ettikten sonra halkanın başına Ubeydullah’ın geçmesi, onun Nâfi‘in en önemli halefi olduğunu gösterir.

Toplam 700 rivayeti bulunan Ubeydullah b. Ömer’in, Nâfi‘den edindiği hadis birikimini halkasında kimlere aktardığını ve Medine’de halefleri olup olmadığını görmek için ondan en çok hadis rivayet eden talebelerine bakılmalıdır. Ubeydullah’tan 70’ten daha fazla hadis rivayet eden talebeleri aşağıda gösterilmiştir.

²⁵⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), III, 240.

²⁵⁵ Hatîb, *el-Câmi*, II, 122.

²⁵⁶ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 423.

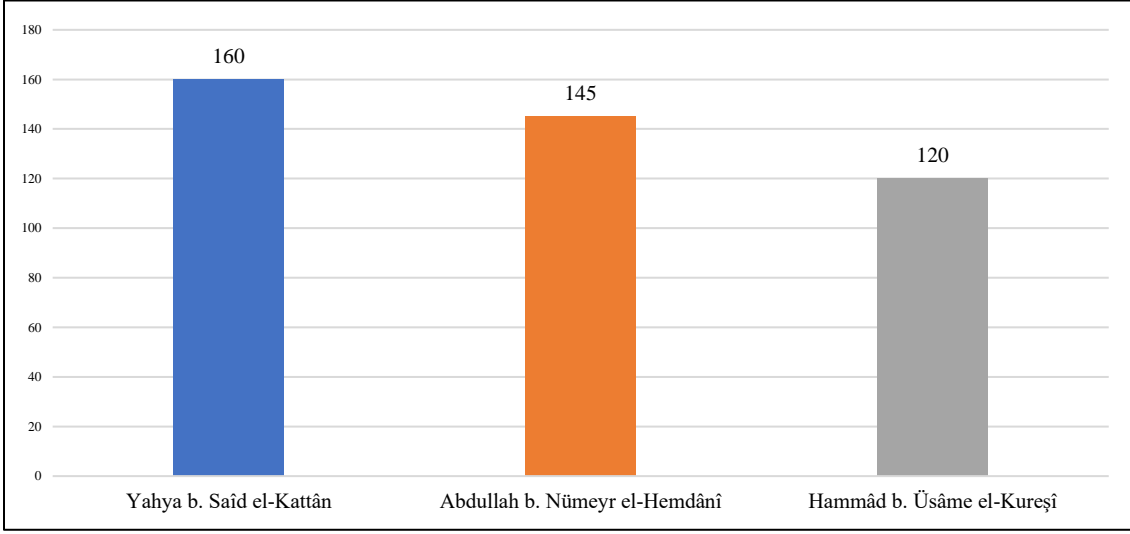
²⁵⁷ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 267.

²⁵⁸ Fesevî, *el-Ma‘rifê*, I, 682.

²⁵⁹ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 187.

²⁶⁰ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 267.

Grafik 20: Öne Çıkan Talebelerinin Ubeydullah b. Ömer'den Rivayetlerinin Sayıları

Görüldüğü üzere Ubeydullah'ın öne çıkan talebeleri arasında Medineli biri yoktur. Yahya b. Saïd el-Kattân Basralı, Abdullah b. Nümeyr (ö. 199/814-5) ile Hammâd b. Üsâme (ö. 201/817) ise Kûfelidir. Bu, onun Nâfi'den elde ettiği birikimin Medine'de yayılmadığı, daha 2./8. yüzyılın ilk yarısında Irak'a intikal edip orada aktarıldığını gösterir.

Ubeydullah'ın Nâfi' birikiminin neden Medine'de dolaşıma giremediği, başka bir deyişle öne çıkan öğrencileri arasında neden Medinelilerin bulunmadığı, cevaplanması gereken önemli bir sorudur. O, Medine'de halka kurmuştur. Kûfe'de ne kadar süre bulunduğu bilinmemekle birlikte uzun yıllar orada kalmış olsa bile Kûfeli öğrencilerinin yanında Medine'deki halkasının katılımcılarının da kendisinden yoğun bir şekilde hadis rivayet etmesi beklenirdi, ancak durum böyle değildir. Bunun sebepleri müstakil bir araştırmayı hak etse de akla gelen ilk ihtimal halka arkadaşı Mâlik'in onu gölgede bırakması olabilir. Daha hocası Nâfi' hayattayken bir halka kurduğu söylenen²⁶¹ Mâlik'in Medine'deki ilmî otoritesi ve memleketini de aşan şöhreti, Medineli genç hadis talebelerini Nâfi' hadislerini Mâlik'ten almaya ve dolayısıyla Ubeydullah'ı ihmal etmeye itmiş olabilir. Nâfi' ile Mâlik arasındaki sıkı ilişki de bu kanıyı destekler.

b. Mâlik b. Enes

Halkasından müstakil bir bölümde bahsedilecek olan Mâlik b. Enes, 270 rivayetle Nâfi'den en çok hadis rivayet eden kişiler arasında ikinci sırada yer alır. Buna benzer bir

²⁶¹ Kadı İyâz, *Tertîb*, I, 141.

şekilde Mâlik'in *el-Muvattâ*'da²⁶² öne çıkan hocaları içerisinde Nâfi' de Zührî'den (302 rivayet) sonra 279 rivayetle ikinci sırada bulunur.

Nâfi'-Mâlik ilişkisi ricâl kaynaklarından da takip edilebilir. Nitekim Mâlik'in Nâfi'in Ravza'daki halkasına Ubeydullah b. Ömer ile birlikte katıldığı söylenir.²⁶³ O, bu halkada yaşadıklarını, Nâfi'e sorulan soruları ve onun bu sorulara verdiği tepkileri aktarır.²⁶⁴ Mâlik'in talebesi ve yeğeni İsmail b. Ebî Üveys, Medine'deki kimi muhaddislerin Nâfi'i kötü huylu bulup halkasından ayrılmalarına rağmen Mâlik'in Nâfi'den ayrılmadığını (*lâzemehû*) nakleder.²⁶⁵ Onun halkasına küçüklüğünden itibaren katılmaya başlayan²⁶⁶ Mâlik, Nâfi'e bu sadakati sonucunda onun ilmî birikimini devam ettirenler arasındaki yerini alır. Zira onun, Ubeydullah'tan sonra Nâfi'in halkasının başına geçtiği söylenir.²⁶⁷ Mâlik gibi Medine'nin önde gelen neredeyse bütün muhaddis ve fakihlerine talebelik yapmış ve şehrin ilmî geleneğini özümsemiş birini yalnızca bir âlimin halefi olarak kabul etmek pek kolay değilse de onun Nâfi'in ilmî birikimini devam ettirdiği söylenebilir.

Mâlik, Nâfi'in yakın talebeleri (*ashâb*) arasında sayılır, bu talebeler arasında yapılan mukayeselere dâhil edilir ve kimi münekkitler tarafından Nâfi'in en sağlam talebesi kabul edilir. Örneğin Abdurrahman b. Mehdî, Mâlik'i Ubeydullah b. Ömer, Musa b. Ukbe ve İsmail b. Ümeyye'den (ö. 139/756-7) üstün tutar.²⁶⁸ Başka bir rivayette İbn Mehdî'nin, Mâlik'i Nâfi'in en sağlam talebesi olarak gördüğü ifade edilir.²⁶⁹ Yahya el-Kattân, Nâfi'in yakın talebeleri arasında Ubeydullah ve Eyyûb'un yanında Mâlik'i de sayar.²⁷⁰ İbnü'l-Medîni'nin Nâfi'in talebeleri hakkında yaptığı tabakalandırmada Mâlik

²⁶² Çalışma boyunca verilen rivayet sayıları için Cevâmî'u'l-Kelim programının verileri kullanılmışsa da Mâlik b. Enes'in hocaları tespit edilirken *el-Muvattâ*'yı kullanmanın daha isabetli olacağı düşünülmüştür. *el-Muvattâ*'daki isnâdlar bir Excel dosyasına not edilmiş, buradan hareketle Mâlik'in hangi hocasından kaç rivayet naklettiği tespit edilmiştir. Sayıma yalnızca merfû hadislerin değil, mevkûf ve maktû rivayetlerin eklendiği de belirtilmelidir. Rivayetler not edilirken *el-Muvattâ*'nın A'zamî tarafından tahkik edilen Yahya b. Yahya el-Leysî (ö. 234/849) rivayeti esas alınmıştır.

²⁶³ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr* (es-Sifru's-sânî), II, 889; a.mlf., (es-Sifru's-sâlis), II, 348.

²⁶⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), III, 312.

²⁶⁵ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 647.

²⁶⁶ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 646.

²⁶⁷ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 682.

²⁶⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I, 15.

²⁶⁹ Fesevî, *el-Ma'rife*, II, 137-8.

²⁷⁰ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis), II, 217, 346.

birinci tabakadadır. Ona Nâfi‘in öğrencilerinin en sağlamı sorulduğunda ise “Hadisleri sağlam bir şekilde alıp nakletmesi (*itkân*) sebebiyle Mâlik, fazileti sebebiyle Eyyûb, hafızasının kuvveti (*hıfz*) sebebiyle de Ubeydullah” der²⁷¹ ve ilk tabakadaki öğrenciler arasında detaylı bir hiyerarşi oluşturmaz.

Yahya b. Maîn‘den bu konuda farklı görüşler aktarılır. O, bir keresinde Mâlik ile Ubeydullah arasında karşılaştırma yapmayı reddedip ikisinin de sağlam olduğunu söyler,²⁷² başka bir sefer ise Mâlik‘i Ubeydullah ve Eyyûb‘a tercih eder.²⁷³ Ancak onun Mâlik‘i Nâfi‘in en sağlam öğrencisi olarak gördüğü söylenemez, zira İbn Cüreyc‘in de Nâfi‘in hadisleri konusunda Mâlik‘ten aşağı kalmadığı kanaatindedir.²⁷⁴

Ahmed b. Hanbel‘in Nâfi‘in en güvenilir talebesi olarak Ubeydullah‘ı seçtiği daha önce söylenmişti. Ona Ubeydullah‘tan sonra kimi tercih ettiği sorulduğu iki seferden birinde tereddüt edip cevap vermemiş,²⁷⁵ diğerinde Eyyûb‘u Mâlik‘e tercih etmiştir.²⁷⁶ Ahmed‘in öğrencilerini de şaşırtan bu tercihi,²⁷⁷ Ubeydullah‘ı ilk sıraya koyarken zikrettiği “Çünkü o, Medine ehliendir”²⁷⁸ gerekçesiyle çelişir, zira Mâlik Medine‘nin en meşhur âlimleri arasındayken Eyyûb Basralıdır.²⁷⁹ Nihayetinde Ahmed‘e göre Mâlik, Nâfi‘in üçüncü en sağlam talebesidir.

Nesâî de yaptığı tabakalandırmada İbnü‘l-Medîni gibi Mâlik‘i ilk tabakaya yerleştirir. Ondandırılan daha detaylı bir hiyerarşide ise Mâlik, Nâfi‘in en sağlam talebesidir.²⁸⁰ Özetle İbn Mehdî ve Nesâî, Mâlik‘i Nâfi‘in talebeleri arasında ilk sıraya, Ahmed b. Hanbel ise üçüncü sıraya yerleştirir. Yahya el-Kattân, Ali b. el-Medîni ve

²⁷¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve‘t-ta‘dîl*, I, 17; II, 256.

²⁷² Yahya b. Maîn, *et-Târih* (Dârimî), s. 152.

²⁷³ İbn Ebî Hayseme, *et-Târihu‘l-kebir* (es-Sifru‘s-sâlis), II, 217, 344.

²⁷⁴ İbn Ebî Hayseme, *et-Târihu‘l-kebir* (es-Sifru‘s-sâlis), I, 250.

²⁷⁵ Ebû Zür‘a ed-Dımaşkî, *Târih*, I, 438.

²⁷⁶ Ahmed b. Hanbel, *Suâlât* (Ebû Davud), s. 213.

²⁷⁷ Ebû Zür‘a ed-Dımaşkî, Ahmed‘in Ubeydullah‘ı ilk sıraya koyması üzerine “Ondan sonra Mâlik gelir, değil mi?” diye sorar ama hocasından cevap alamaz (*Târih*, I, 438). Ahmed‘in Eyyûb‘u Mâlik‘e tercih ettiğini duyan Ebû Davud da şaşkınlığını gizleyemeyip “Gerçekten Eyyûb‘u Mâlik‘e tercih mi ediyorsun?” diye sorar. O da hocasının kısa bir “Evet”iyle yetinmek zorunda kalır (*Suâlât* [Ebû Davud], s. 213).

²⁷⁸ Ebû Zür‘a ed-Dımaşkî, *Târih*, I, 438.

²⁷⁹ Eyyûb es-Sahtiyânî‘nin Basra hadis halkaları içindeki konumu için bk. Maden, *Ehl-i Hadis Halkaları*, s. 68-76.

²⁸⁰ İbn Asâkir, *Târih*, LXI, 434.

Yahya b. Maîn ise kesin bir sıralama yapmasalar bile onu Nâfi‘in en sağlam talebeleri arasında sayarlar.

Mâlik kendi halkasında ders verirken öğrencilerine Nâfi‘ ile ilgili hatıralarını da anlatmıştır. Nitekim onun en yakın talebelerinden Mus‘ab b. Abdullah ez-Zübeyrî (ö. 236/851), hocasının, Nâfi‘in Ravza’daki halkasına katıldığını anlatır.²⁸¹ Zübeyrî başka bir sefer de Nâfi‘ yaşlanıp gözlerini yitirince Mâlik’in onu evinden alıp Mescid-i Nebevî’ye götürdüğünü nakleder.²⁸² Mâlik’in bir diğer yakın öğrencisi Mutarrif b. Abdullah el-Yesârî (ö. 220/835), hocasının Medine’nin öğle sıcağında Nâfi‘den hadis dinleyebilmek için onun evine gidişini ve bu süreçte çektiği sıkıntıları aktarır.²⁸³ Mâlik’in mezhebini Mısır’da devam ettiren talebelerinden Abdullah b. Vehb (ö. 197/813) de ondan naklen Nâfi‘in sabah namazından sonra Mescid-i Nebevî’de yaptıklarını nakleder.²⁸⁴ Bütün bu rivayetler Mâlik’in, Nâfi‘in sürekli yakınında bulunup onun davranışlarını gözlemlediğini gösterdiği gibi Nâfi‘ vefat ettikten sonra Mâlik’in onunla yaşadıklarını anlatmak için bulduğu fırsatları değerlendirdiğini de gösterir.

Mâlik’in, Nâfi‘in hadislerine dair olumlu sözleri de onları yakından incelediğine ve sağlam bulduğuna delalet eder. Mesela o, “Nâfi‘in İbn Ömer’den rivayet ettiği bir hadisi duyduğumda o hadisi başkasından duymamış olmak beni rahatsız etmez”²⁸⁵ diyerek ve bir talebesine “Nâfi‘ bir şey söylediğinde onun üzerine mühürünü bas”²⁸⁶ tavsiyesinde bulunarak onun hadislerinin son derece güvenilir olduğunu dile getirir.

Nâfi‘-Mâlik ilişkisini hadis usulü eserleri de destekler. Nitekim Buhârî’ye göre (ö. 256/870), isnâdların en sahihi “Mâlik → Nâfi‘ → İbn Ömer” isnâdıdır.²⁸⁷ Hâkim en-

²⁸¹ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu ‘l-kebîr* (es-Sifru’s-sânî), II, 889; a.mlf., *et-Târîhu ‘l-kebîr* (es-Sifru’s-sâlis), II, 348.

²⁸² Kadı İyâz, *Tertîb*, I, 132.

²⁸³ İbn Asâkir, *Târîh*, LXI, 434.

²⁸⁴ Fesevî, *el-Ma‘rife*, I, 646-7.

²⁸⁵ Buhârî, *et-Târîhu ‘l-kebîr*, VIII, 85. Erken dönemde bir râvinin güvenilir olup olmadığını tespit etmenin en yaygın yolu onun hadislerini, onunla aynı hocadan rivayet eden diğer râvilerin hadisleriyle karşılaştırmaktı. Bu rivayetler arasındaki benzerlik oranına göre râviler cerh veya ta‘dîl edilirdi (Topgül, *Rivayetten Râviye*, s. 64). Bu bağlamda Mâlik’in, Nâfi‘in hocalarından naklettiği hadisleri o hocaların başka talebelerinden de alıp karşılaştırmaya ihtiyaç duymadığını söylemesi, onu ricâl tenkidi yöntemleri kullanılmaya gerek bırakmayacak kadar açık bir şekilde sağlam bulduğu anlamına gelir.

²⁸⁶ İbn Asâkir, *Târîh*, LXI, 432.

²⁸⁷ Hâkim, *Ma‘rife*, s. 235-6; Hatîb, *el-Kifâye*, s. 398; İbnü’s-Salâh, *Ulûmü ‘l-hadîs*, s. 16. Buhârî, en sahih kabul ettiği bu isnâdı *el-Câmiu ‘s-sahîh*’inde 94 kez kullanır (Musa, *el-Medresetü ‘l-hadîsiyye*, I, 355).

Neysâbûrî (ö. 405/1014) ise tüm isnâdların en sahihi hakkında kesin bir hüküm vermenin zor olduğunu söyleyip söz konusu isnâdın Abdullah b. Ömer'in en sahih isnâdı olduğunu ifade eder.²⁸⁸ Ayrıca erken dönemde hadis uyduran birçok kişi uydurduğu metnin başına bu isnâdı ekleyerek rivayet etmiş,²⁸⁹ böylece münekkitlerin eleştirilerini savuşturmak ve hadislerini güvenilir göstermek istemiştir. Bu o dönemde bile bu isnâdın yaygınlığını ve güvenilir addedildiğini gösterir.

Mâlik, kendi halkasında semâ yerine kıraat/arz yöntemiyle hadis rivayet etmeyi tercih etmiş, hatta bu konuda oldukça ısrarcı davranmış, siyasileri kızdırma pahasına bu tavrından vazgeçmemiştir. Örneğin Abbâsî Halifesi Muhammed el-Mehdî (hs. 158-69/775-85) bir gün çocukları Musa [el-Hâdî] ve Harun'u [er-Reşîd] Mâlik'ten hadis dinlemeye gönderir. Mâlik onlardan hadisleri okumalarını ister, ancak bunu reddeden Musa ve Harun meclisten ayrıldığı gibi Mâlik'i babalarına şikâyet ederler. Mehdî, Mâlik'e kızgınlıkla neden böyle yaptığını sorunca o, Nâfi' ve Zührî gibi hocalarının da sürekli bu yöntemle hadis rivayet ettiğini söyler.²⁹⁰ Mâlik fıkhi meselelerde Medine âlimlerinin uygulamalarına (*amelü ehli'l-Medîne*) önem verdiği gibi hadis rivayetine dair meselelerde de onların yaptıklarını devam ettirmeye gayret etmiş gibidir. Onun takip ettiği hocaları arasında Nâfi'i de sayması önemlidir.

Nâfi' ile Mâlik arasında hadislerin yazılması konusunda da bir devamlılık gözlemlenir. Daha önce zikredildiği gibi Nâfi', İbn Ömer'den işittiği hadisleri bir nüshada yazılı olarak toplayıp öğrencilerine düzenli olarak okutmuştur.²⁹¹ Nâfi' hocalarından duyduğu hadisleri yazmakta bir beis görmediği gibi öğrencilerinin ders sırasında hadis yazmalarına²⁹² ve yazılanları kontrol ettikten sonra bunları saklamalarına izin vermiştir.²⁹³ Mâlik de hocalarından edindiği hadisleri yazmış²⁹⁴ ve çok hoşlanmasa da ders sırasında rivayet ettiği hadislerin yazılmasına izin vermiştir.²⁹⁵ Yalnızca 2./8.

²⁸⁸ Hâkim, *Ma'rife*, s. 238. Modern döneme kadar bu isnâdla ilgili ciddi bir tartışma yokken kimi oryantalistler bu isnâdın uydurma olduğunu iddia etmişlerdir. Bu iddialar ve değerlendirmesi için bk. Kuzudişli, *Aile İsnâdları*, s. 255-69.

²⁸⁹ Kuzudişli, *Aile İsnâdları*, s. 200.

²⁹⁰ Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 20.

²⁹¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 423.

²⁹² İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebir* (es-Sifru's-sâlis), II, 216.

²⁹³ Hatîb, *el-Câmi'*, II, 134.

²⁹⁴ Kadı İyâz, *Tertîb*, I, 135.

²⁹⁵ Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 28.

yüzyılın en meşhur musannifleri arasında bulunduğu gerçeği bile hadisleri yazma konusundaki tavrına ışık tutmaktadır.

Rivayet sayılarından hareketle Nâfi'in kolay hadis nakleden biri olduğu düşünülebilirse de onun zor hadis rivayet eden, başka bir ifadeyle çok hadis naklinden çekinen biri olduğu söylenir (*kâne fîhi usrun fi 'l-hadîs*).²⁹⁶ Bu bilgi, bir oturuşta çok hadis rivayet etmeyi sevmediği şeklinde yorumlanmalıdır. Bu tavır öğrencisi Mâlik'te de görülür. Rivayetlere göre o, her derste 10-20 arası hadis naklederdi. Onun bu huyunu bilen talebeleri hocalarından tek oturuşta çok hadis dinleyememekten sürekli muzdariplerdi. Kimi öğrenciler bu sebeple dersten önce ona hangi hadisleri soracaklarını detaylıca planlarken²⁹⁷ kimileri de daha fazla hadis rivayet etmesini istediklerinde dersten kovulurlardı.²⁹⁸ Mâlik'in bu tavrının hocası Nâfi'den kaynaklandığı iddia edilebilir.

Sonuç olarak Nâfi'in ilmî birikimini sürdürenler arasında Mâlik'in önemli bir yerinin olduğu açıktır. Mâlik'in bu birikimi sonraki nesle kimler aracılığıyla aktardığını görmek için onun yakın talebeleri tespit edilmelidir. Bu tespit Mâlik'in halkasına dair bölümde detaylıca yapılacaktır.

c. Eyyûb es-Sahtiyânî

Eyyûb b. Ebî Temîme es-Sahtiyânî el-Basrî,²⁹⁹ 68 yılında Basra'da doğmuştur.³⁰⁰ Hac amacıyla 40 kez Mekke ve Medine'ye seyahat eden³⁰¹ Eyyûb, bu yolculukları aynı zamanda Hicaz'ın rivayet birikimini elde etmek için de kullanmış olmalıdır.³⁰² 131/749 yılında Basra'daki taunda 63 yaşındayken vefat etmiştir.³⁰³

Eyyûb es-Sahtiyânî, Nâfi'in öne çıkan talebeleri arasında 235 rivayetle üçüncü sırada yer alır. O aynı zamanda Nâfi' halkasının Medineli olmayan tek üyesidir. Nâfi' ise Eyyûb'un hocaları arasında ilk sıradadır. Bu durum ikisi arasında "tek taraflı yakınlık"

²⁹⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), II, 303. Yücel de Nâfi'i hadis rivayetinde güçlük çıkararak muhaddisler arasında sayar (*Hadîs İstılahları*, s. 159).

²⁹⁷ Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 31.

²⁹⁸ Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 31.

²⁹⁹ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, I, 409.

³⁰⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IX, 246.

³⁰¹ Zehebî, *Siyer*, VI, 21.

³⁰² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), II, 324.

³⁰³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IX, 250. Eyyûb'un daha detaylı bir biyografisi için bk. Maden, *Ehl-i Hadîs Halkaları*, s. 68-70.

olduğu analımına gelir. Eyyûb'un Medineli olmadığı düşünülürken bu oldukça ilgi çekicidir. Ayrıca Eyyûb, Nâfi'in birikimini aldıktan sonra memleketine döndüğünden Medine ilminin Basra'ya taşınmasında önemli bir rol üstlendiği söylenebilir. Eyyûb'un diğer hocalarıyla ilişkileri başka bir çalışmada yeterli ölçüde ele alındığından³⁰⁴ burada sadece Nâfi' ile irtibatı detaylandırılacaktır.

Ricâl kaynaklarında Nâfi'-Eyyûb ilişkisini doğrulayan rivayetler bulunur. Nitekim Eyyûb, Nâfi'in yakın talebeleri arasında sayılmış, münekkitlerin yaptığı mukayeselerde zikredilmiş ve kimileri tarafından onun diğer öğrencilerinden üstün görülmüştür. Örneğin Vüheyb b. Hâlid (ö. 165/781), Mâlik'e Nâfi'den rivayet edenlerin en sağlamının Eyyûb olduğunu söylediğinde Mâlik güler ve cevap vermez. Buradan Nâfi'in en sağlam talebesinin kendisi olduğunu düşündüğü sonucu çıkarılır.³⁰⁵ Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), Nâfi'in hadislerini en çok talep eden ve en iyi bilen Eyyûb olduğu kanaatinde.³⁰⁶ Yahya el-Kattân "Nâfi'in talebelerinin en sağlamı kimdir?" sorusuna "Eyyûb, Ubeydullah ve Mâlik" cevabını verir.³⁰⁷ İbn Mehdî bir rivayete göre Mâlik'i tercih etse de³⁰⁸ başka bir rivayette "Ubeydullah ve Mâlik, Nâfi'in hadisleri konusunda Eyyûb'dan daha sağlamış [öyle mi]!"³⁰⁹ diyerek bu görüşe şaşırdığını belli eder. Süleyman b. Harb (ö. 224/839), Eyyûb'u Nâfi'den rivayet eden herkesten üstün tuttuğunu söyler.³¹⁰

Ali b. el-Medînî, yaptığı tabakalandırmada Eyyûb'u Nâfi'in talebelerinin ilk tabakasına yerleştirir. Ayrıca ondan aktarılan bir rivayette Mâlik, Eyyûb ve Ubeydullah arasında sıralama yapmazken³¹¹ başka bir rivayette "Nâfi'in hadislerinde en sağlam kişi Eyyûb, sonra Ubeydullah'tır" der.³¹² Yahya b. Maîn'den Eyyûb ile Ubeydullah'ı mukayese etmesi istendiğinde "İkisi de sikadır" deyip³¹³ bunu yapmaz, fakat başka bir sefer "Kanaatimce Mâlik b. Enes, Nâfi'in hadisleri konusunda Ubeydullah b. Ömer ve

³⁰⁴ Bk. Maden, *Ehl-i Hadîs Halkaları*, s. 63-6, 70-2.

³⁰⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I, 19; II, 255-6.

³⁰⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I, 41; II, 256.

³⁰⁷ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis), II, 217, 346.

³⁰⁸ Fesevî, *el-Ma'rife*, II, 137-8.

³⁰⁹ Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târîh*, I, 438.

³¹⁰ Fesevî, *el-Ma'rife*, II, 137-8.

³¹¹ İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I, 17; II, 256.

³¹² Fesevî, *el-Ma'rife*, II, 142.

³¹³ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dârimî), s. 68.

Eyyûb es-Sahtiyânî'den daha sağlamdır” der.³¹⁴ Ahmed b. Hanbel'e göre Nâfi'in talebelerinin en güvenilir Ubeydullah'tır, sonra Eyyûb, daha sonra da Mâlik gelir.³¹⁵ Nesâî, tabakalandırmasında Eyyûb'u ilk tabakaya yerleştirir, kendisinden aktarılan daha detaylı bir tasnifte ise onu Mâlik'ten sonra ikinci sıraya koyar.³¹⁶

Nâfi'-Eyyûb ilişkisi hadis usulü bahisleri üzerinden de gösterilebilir. Nitekim İshak b. Râhûye (ö. 238/853), Amr b. Şuayb'dan (ö. 118/736) rivayet eden kişi sika ise “Amr b. Şuayb → Babası → Dedesi” isnâdının aynı “Eyyûb → Nâfi' → İbn Ömer” isnâdı gibi olduğunu söyler.³¹⁷ Yani İbn Râhûye “Eyyûb → Nâfi' → İbn Ömer” isnâdını sahih isnâd örneği olarak kullanır. Bu da söz konusu bilgi kanalının yaygın ve muteber olduğunu gösterir. Ahmed b. Hanbel bunu açıkça dile getirir. Kendisine en sahih isnâdın hangisi olduğu sorulduğunda “Eyyûb → Nâfi' → İbn Ömer isnâdıdır. Eyyûb'dan da Hammâd b. Zeyd rivayet ediyorsa aliyyülâlâ olur” der.³¹⁸

Bir gün Şu'be, Eyyûb'a hadislerin okunması hakkındaki görüşünü sorduğunda “Güzel [bir yöntemdir] (*ceyyid*)” cevabını alır.³¹⁹ Bu görüşe sahip olmasında Nâfi'in, halkasında hadisleri okutarak rivayet etmesi etkili olmuş olabilir.

Eyyûb, Nâfi'in halkasından ayrıldıktan sonra memleketi Basra'ya döner. Bundan dolayı ondan yoğun olarak rivayet aktaran talebeleri Basralı olup aralarında Medinelî kimse bulunmaz.³²⁰ Ancak o, Nâfi' hadislerini Basra'da rivayet ederek Medine'nin ilmî birikiminin oraya ulaşmasını sağlamıştır. Nitekim onun yakın öğrencilerinden Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770),³²¹ Eyyûb'un daha Nâfi' hayattayken onun hadislerini naklettiğini söyler. Talebeleri onun rivayetlerine o kadar itimat ederler ki Nâfi'in yanına gidip aynı

³¹⁴ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis), II, 217, 344; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, I, 16.

³¹⁵ Ahmed b. Hanbel, *Suâlât* (Ebû Davud), s. 213.

³¹⁶ İbn Asâkir, *Târîh*, LXI, 434.

³¹⁷ Zehebî, *Târîh*, VII, 434. Bu rivayet, “Amr b. Şuayb → Babası → Dedesi” isnâdının sıhhati hakkındaki tartışmaların bir parçasıdır. Söz konusu tartışmalar için bk. Özdemir, *Abdullah b. Amr*, s. 185-214; Kuzudişli, *Aile İsnâdları*, s. 138-44.

³¹⁸ İbn Asâkir, *Târîh*, LXI, 432.

³¹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IX, 250.

³²⁰ Eyyûb'un yakın talebeleriyle ilişkileri için bk. Maden, *Ehl-i Hadis Halkaları*, s. 72-6.

³²¹ Ma'mer b. Râşid'in Yemen hadis halkaları içindeki yeri ve hocalarıyla ilişkileri için bk. Demirci, *Yemen'de Hadis*, s. 93-109.

rivayetleri ondan da alma ihtiyacı hissetmezler.³²² Ayrıca onun Basra'ya aktardığı birikim Nâfi'in halkasındayken aldığı hadislerle sınırlı kalmaz. Eyyûb merak ettiği hadisleri ve büyük ihtimalle Basra'da cevap bulamadığı fihhi meseleleri sormak için Nâfi'e mektuplar yazar,³²³ bu mektuplara cevap olarak aldığı hadisleri de "Ketebe ileyye Nâfi' (Nâfi' bana şöyle yazdı)" diyerek rivayet eder.³²⁴

d. Abdullah b. Ömer el-Ömerî

Ebû Abdurrahman Abdullah b. Ömer b. Hafs³²⁵ el-Kureşî el-Adevî el-Ömerî el-Medenî, Ubeydullah b. Ömer'in ağabeyidir.³²⁶ O da Hz. Ömer'in torununun torunu, Abdullah b. Ömer'in yeğenin torunu ve hem anne hem baba tarafından Ömer ailesinin mensubudur. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte kardeşi Ubeydullah'tan önce doğduğundan 70/690 yılı civarında veya biraz önce Medine'de dünyaya gelmiş olmalıdır. Uzun bir hayat süren Abdullah, kardeşi Ubeydullah'ın vefatından 30 sene daha³²⁷ yaşayıp hadis rivayet edebilmiş, 171/787-8 senesinde Medine'de vefat etmiştir.³²⁸

Abdullah b. Ömer el-Ömerî, Nâfi'in talebeleri arasında 220 rivayetle dördüncü sırada yer alır. Ömerî'nin hocaları arasında ise Nâfi' birinci sıradadır. Bu, ikisi arasında "tek taraflı yakınlık" olduğu anlamına gelir. Onun en çok rivayet naklettiği ikinci kişi olan Humeyd et-Tavîl'den (ö. 143/760) yalnızca 20 hadis aktarması tek yakın hocasının Nâfi' olduğunu gösterir. Buradan hareketle aynı Ubeydullah gibi Abdullah'ın da hadis tahsilindeki asıl gayesinin Ömer ailesinin birikimini toplamak ve bunu yaymak olduğu söylenebilir.

Ömerî hakkında kaynaklarda tafsilatlı bilgi bulunmasa da Nâfi'-Ömerî ilişkisini ricâl kitapları destekler. Örneğin Nâfi'in Ravza'daki halkasına kardeşi Ubeydullah ve arkadaşı Mâlik b. Enes ile birlikte katıldığı açıkça söylenir.³²⁹ Ayrıca münekkitler

³²² Hatîb, *el-Câmi'*, I, 119-20. Eyyûb'un etkin olduğu dönemde hadis râvileri arasında âlî isnâd elde etme fikrinin bulunmadığı hatırlanmalıdır (Günaydın, *Âlî İsnadlar*, s. 145).

³²³ Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, I, 317; Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 647.

³²⁴ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 342.

³²⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 532.

³²⁶ Halife b. Hayyât, *et-Tabakât*, s. 269.

³²⁷ Halife b. Hayyât, *et-Tabakât*, s. 269.

³²⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 532.

³²⁹ İbn Ebî Hayseme, *et-Târihu'l-kebir* (es-Sifru's-sânî), II, 889.

tarafından güvenilir bir râvi sayılsa³³⁰ da onu normalde zayıf addeden³³¹ Yahya b. Maîn bile onun Nâfi‘ rivayetlerinin i‘tibâr için kullanılabileceği (*sâlih*) kanaatindedir.³³² Bu da Nâfi‘den tahsil ettiği birikim konusunda çok zayıf olmadığını gösterir. Abdullah’ın hadis usulüne dair görüşleri hakkındaysa kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır.

Abdullah el-Ömerî’nin Nâfi‘den çok hadis rivayet etmesi kaynaklarda özellikle vurgulanır. Ayrıca onun uzun bir ömür sürdüğü ve genç râvilerin kendisine yetişme imkânı bulduğu³³³ bilgisinden hareketle Nâfi‘in hadislerinin sonraki nesle aktarımında önemli bir rol oynadığı söylenip bu yargının doğruluğunu tespit için Ömerî’nin talebeleri incelenebilir. Toplam 370 rivayeti bulunan Abdullah b. Ömer’den 40’tan fazla hadis nakleden iki kişi vardır: 70 rivayetle Abdullah b. Vehb ve 65 rivayetle Abdürrezzâk b. Hemmâm. Ancak bu râvilerin ikisi de Medineli değildir. İbn Vehb Mısırlı, Abdürrezzâk ise Yemenlidir. Her ikisi de belirli bir süre Medine’de bulunmuş olsalar da daha sonra memleketlerine dönerek hadis rivayetiyle oralarda meşgul olmuşlardır. Ayrıca bu kişilerin Ömerî’den rivayet sayıları çok da yüksek değildir. Buradan yola çıkarak Nâfi‘in hadis birikiminin Medine’de ve Medine dışında Abdullah el-Ömerî kanalıyla çok kuvvetli bir şekilde aktarılmadığı, aktarılan kısmın da Mısır ve Yemen’e intikal ettiği söylenebilir. Abdullah, hocasından elde ettiği birikimi nakledecek elverişli bir ortam bulamamış gibidir. Bunun birçok sebebi sayılabilirse de şüphesiz en önemlilerinden biri Mâlik b. Enes ile akran olmasıdır. Mâlik, Nâfi‘in en yakın talebelerinden biri olmasının yanı sıra 2./8. yüzyılın ikinci yarısında Medine’deki en meşhur muhaddisti. Bundan dolayı o dönemde Nâfi‘in hadislerini dinlemek isteyenlerin Abdullah’ı değil Mâlik’i tercih etmeleri gayet tabiidir. Abdullah’ın öne çıkan talebelerinin ikisinin de aynı zamanda Mâlik’in talebeleri arasında yer alması da bu kanıyı destekler. Onların Mâlik’ten hadis dinlemek için geldikleri Medine’de arta kalan zamanlarında Abdullah’ın yanına uğrayıp ondan da hadis almış olmalıdırlar. Abdullah’ın zayıf bir râvi olmasının da tercih edilmemesine sebep olduğu söylenebilir.

³³⁰ Ukaylî, *ed-Duafâ*, II, 280.

³³¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), II, 605.

³³² Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dârimî), s. 151.

³³³ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 532.

B. İbn Şihâb ez-Zührî Halkası

Ebû Bekir Muhammed b. Müslim b. Ubeydullah³³⁴ el-Kureşî ez-Zührî el-Medenî'nin³³⁵ doğum tarihi hakkında farklı rivayetler varsa da Muâviye b. Ebî Süfyân'ın (hs. 41-60/661-80) hilafetinin sonlarında ve Hz. Âişe'nin (ö. 58/678) vefat ettiği sene doğduğu,³³⁶ Abdullah b. Ömer vefat ettiğinde 16 yaşında³³⁷ ve 124 senesinde vefat ettiğinde 66 yaşında olduğu³³⁸ bilgilerinden hareketle 58/678 yılı civarında dünyaya geldiği söylenebilir. Daha çok büyük dedesi Şihâb'a nispetle "İbn Şihâb" ve kabilesine nispetle "Zührî" diye anılır.

Aslen Medineli olan Zührî, Şam'a göç etti, orada uzun süre kaldı ve Emevî sarayında resmî görevler aldı.³³⁹ Oraya yerleşmesinin ardından Hicaz'a sık sık yolculuk yaptığı³⁴⁰ gibi Mısır'da da bulundu.³⁴¹ Hadis, fıkıh ve siyer/megâzî konularındaki otoritesi birçok âlim tarafından dile getirilse de³⁴² devlet ricaliyle kurduğu yakın ilişkiler sebebiyle eleştirilmiştir.³⁴³ Hadislerin tedvini konusundaki çabalarıyla meşhurdur. Yaşlılığında gözleri rahatsızlanan³⁴⁴ Zührî, 17 Ramazan 124'te (25 Temmuz 742) Medine yakınlarındaki Şağb Bölgesi'nde 66 yaşındayken vefat etti.³⁴⁵

1. Bilgi Kaynakları

Toplamda 2545 rivayeti bulunan Zührî'nin bilgi kaynaklarını tespit etmek için yoğun olarak hadis rivayet ettiği kişilere bakılabilir. Cevâmi'u'l-Kelim programına göre

³³⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 429.

³³⁵ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, I, 220.

³³⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 437.

³³⁷ Fesevî, *el-Ma'rife*, III, 449.

³³⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 437.

³³⁹ Zührî'nin Medine'den Şam'a göç etmesinin ardındaki sebepler, oradaki hayatı ve görevleri için bk. Özkan, "Zührî'nin Mirasına Bir Örnek", s. 6-10; Akpınar, "Medinan Scholars on the Move", s. 20-34.

³⁴⁰ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 636.

³⁴¹ İbn Yunus, *Târîh*, II, 225.

³⁴² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 333-4; Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 623.

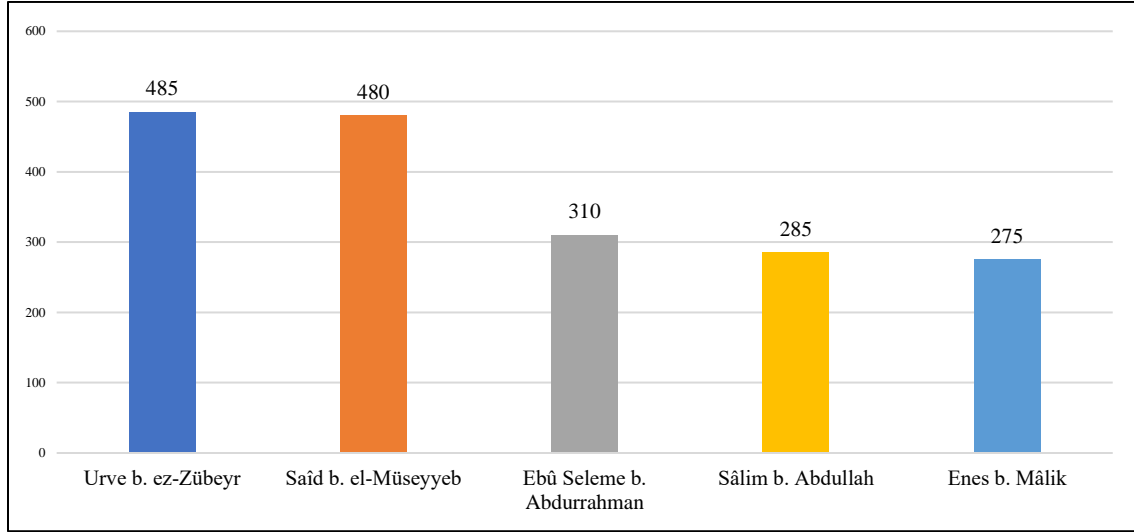
³⁴³ İbn Asâkir, *Târîh*, LV, 370.

³⁴⁴ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 620.

³⁴⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 437. Şam'da, Rusâfe'de vefat ettiği de söylenir (Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, I, 254).

Zührî'nin kendilerinden toplam hadis sayısının %10'u olan 250'den fazla hadis naklettiği hocaları şöyledir.³⁴⁶

Grafik 21: Zührî'nin Öne Çıkan Hocalarından Rivayetlerinin Sayıları

Grafik incelendiğinde Zührî'nin bilgi kaynaklarının Hz. Ömer döneminde Medine'den Basra'ya göç eden³⁴⁷ sahâbî Enes b. Mâlik (ö. 93/711-2) hariç tamamının Medine rivayet birikimini temsil eden³⁴⁸ kişiler olduğu görülür.³⁴⁹ Yalnızca bu grafikten hareketle bile Zührî'nin Medine'nin ilmî birikimini kendisinde topladığı düşünülebilir. Zira onun en çok hadis rivayet ettiği bu kişiler 1./7. yüzyıl Medine'sinin meşhur yedi tâbîî fakihinden (*el-fukahâü's-seb'a*) dördüdür.

Zührî'nin Medine birikimini kendisinde topladığına ricâl kaynaklarındaki rivayetler de şahitlik eder. Örneğin Ali b. el-Medîni, Zeyd b. Sâbit'in (ö. 45/665 [?]) talebeleri arasında 1./7. asır Medine'sinin öne çıkan isimlerinden 13'ünü sayıp³⁵⁰ sonraki

³⁴⁶ Tüzün de Zührî'nin Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'indeki hadisleri özelinde yaptığı bir çalışmada hocaları konusunda benzer sonuçlara ulaşmıştır. Onun verdiği listede bu grafikteki isimlerden yalnızca Enes b. Mâlik yer almaz (*İbn Şihâb ez-Zührî*, s. 155).

³⁴⁷ Canan, "Enes b. Mâlik", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/enes-b-malik> (15.01.2022).

³⁴⁸ Bk. Birinci Bölüm, I, A.

³⁴⁹ Uzun süre Şam'da yaşayan ve Emevî sarayında görev alan Zührî'nin yakın hocaları arasında Şamlı kimsenin bulunmaması ilginçtir. Buradan Zührî'nin Medine'nin ilmî birikimini Şam'mkinden üstün gördüğü sonucu çıkarılabilir. Benzer bir yorum için bk. Sari, *Şam Bölgesinde Ehl-i Hadis Halkaları*, s. 62.

³⁵⁰ İbnü'l-Medîni 12 kişi sayacağını söyleyip şu 13 kişiyi zikreder: Saïd b. el-Müseyyeb, Urve b. ez-Zübeyr, Kabîsa b. Züeyb, Hârîce b. Zeyd b. Sâbit, Süleyman b. Yesâr, Ebân b. Osman b. Affân, Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd, Kâsım b. Muhammed b. Ebî Bekir, Sâlim b. Abdullah b. Ömer, Ebû Bekir

nesilden onların ilmî birikimini en iyi bilenler arasında Zührî'yi de zikreder.³⁵¹ Ebü'z-Zinâd Abdullah b. Zekvân (ö. 130/748), Medine'de görüşlerine başvurulan yedi fakihin isimlerini verip Zührî'nin bunların hepsinden hadis aldığını söyler.³⁵² Irâk b. Mâlik'ten (ö. 101/719-20) gelen bir nakil Zührî'nin büyük bir âlim kabul edilmesinde mezkûr kimselerin ilmîni tevarüs etmesinin etkili olduğunu gösterir:³⁵³

Ca'fer b. Rebîa [ö. 136/753-4] şöyle demiştir: Irâk b. Mâlik'e "Medine ehlinin en fakih kimdir?" diye sordum. "Hz. Peygamber'in, Ebû Bekir'in, Ömer'in ve Osman'ın hükümlerini en iyi bilen, en fakih, geçmiş nesillerin sünneti konusunda en âlim kişi Saîd b. el-Müseyyeb'dir. En çok hadis rivayet edenleri Urve b. ez-Zübeyr'dir. Ubeydullah b. Abdullah [b. Utbe] bir ilim deryasıdır. Ancak bence Medine ehlinin en âlimi İbn Şihâb'dır; çünkü o, bu saydığım kişilerin hepsinin ilmîni kendisinde toplamıştır" cevabını verdi.

Zührî'nin birçok kişi tarafından geçmiş nesillerin sünnetlerini (*sünne mâziye*) en iyi bilen kişi olarak nitelenmesi³⁵⁴ de onun bu konudaki birikimini gösterir. Sonuç olarak Zührî'yi Zührî yapan en önemli hususlardan birinin Medineli âlimlerin ilmî miraslarını derleyip özümsemesi olduğu söylenebilir.

Grafîge Zührî'nin 250'den fazla rivayet naklettiği beş hocası yansıtılmış olsa da onun hadis naklettiği kişiler bundan çok daha fazladır. Program verilerine göre Zührî'nin hadis naklettiği kişi sayısı 500'dür. O, 260 kişiden yalnızca bir, 90 kişiden iki, 50 kişiden üç, 15 kişiden dört, 18 kişiden beş, 25 kişiden 6-10 arası, 18 kişiden 11-20 arası, 15 kişiden 21-50 arası, üç kişiden 50-200 arası, üç kişiden 201-300 arası, bir kişiden 301-400 arası, iki kişiden de 401-500 arası rivayet nakletmiştir. 500 kişinin 433'ünden (rivayet ettiği toplam kişi sayısının %86'sı) beş veya daha az hadis nakletmiş olması tedvindeki rolünü gözler önüne serer.

Zührî'nin en çok hadis rivayet ettiği hocaları arasında birinci sırada 485 rivayetle Urve b. ez-Zübeyr bulunur. Urve'nin kendisinden en çok hadis rivayet eden talebeleri

b. Abdurrahman b. el-Hâris b. Hişâm, Ebû Seleme b. Abdurrahman b. Avf, Talha b. Abdullah b. Avf ve Nâfi' b. Cübeyr b. Mut'im (*el-İlel*, s. 45).

³⁵¹ Ali b. el-Medîni, *el-İlel*, s. 45. Zikredilen diğer isimler Yahya b. Saîd el-Ensârî, Ebü'z-Zinâd Abdullah b. Zekvân ve Bükeyr b. Abdullah el-Eşec'dir.

³⁵² İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebir* (es-Sifru's-sâlis), II, 251.

³⁵³ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 471, 622-3.

³⁵⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 334; Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 639, 642.

arasında ise Zührî, Hişâm b. Urve'nin (845 rivayet) ardından ikinci sıradadır. Bu, ikisi arasında tek taraflı yakınlık olduğu anlamına gelir.

Urve-Zührî ilişkisini ricâl kaynakları da destekler. Nitekim o, Urve'den en çok hadis rivayet eden talebesi ve aynı zamanda oğlu Hişâm ile kıyaslanır. Bizzat Zührî'nin kendisi, Urve'nin hadislerini Hişâm'dan daha iyi bildiğini söyler.³⁵⁵ Yahya b. Maîn ise bir rivayette Urve'nin hadislerinde Hişâm'ı mı Zührî'yi mi tercih ettiği sorulduğunda “İkisini de” deyip bir tercih yapmazken³⁵⁶ bir başka nakilde Zührî'nin Hişâm b. Urve'den daha sağlam olduğunu söyler.³⁵⁷

Kaynaklarda Zührî'nin Urve'ye uzun süre öğrencilik yaptığını belirten ifadeleri mevcuttur. O, fıkhi konularda uzmanlaşınca kadar Urve'nin meclisine katıldığını (*câlestü*) söyler.³⁵⁸ Urve'den hadis dinlemek için onun evine sıkça gider, ancak ona duyduğu saygıdan dolayı içeriye girmeye cesaret edemez ve kapının eşiğinde oturup bekler.³⁵⁹ En çok üç kişiden ilim öğrendiğini söyleyip bu kişilerin arasında Urve'yi de sayar,³⁶⁰ hocasına yönelik “ilim deryası”,³⁶¹ “bitmek tükenmek bilmeyen bir deniz”³⁶² ve “kovaların bulandıramadığı bir kuyu”³⁶³ gibi övgüleri ondan ne kadar etkilendiğini gösterir. Ayrıca Zührî'nin, ilmî birikimini topladığı kişiler arasında Urve de zikredilir³⁶⁴ ve onun siyer ve tarih alanlarındaki en önemli kaynakları arasında sayılır.³⁶⁵ Sonuç olarak Urve ile Zührî arasında sıkı bir hoca-talebe ilişkisi olduğu ve bunun uzun yıllar devam ettiği söylenebilir.

Zührî'nin en çok hadis aldığı ikinci hocası 480 rivayetle Saîd b. el-Müseyyeb iken Zührî, İbnü'l-Müseyyeb'in öğrencileri arasında ilk sıradadır. Bu, ikisi arasında tek taraflı yakınlık olduğunu gösterir. İkisi arasındaki yakınlığı ricâl kitapları da destekler. Zührî,

³⁵⁵ İbn Ebî Hayseme, *et-Târihu 'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis), II, 252-3.

³⁵⁶ Yahya b. Maîn, *et-Târih* (Dârimî), s. 203.

³⁵⁷ Yahya b. Maîn, *et-Târih* (Dûrî), III, 247.

³⁵⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 429.

³⁵⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 435.

³⁶⁰ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 552.

³⁶¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), I, 183-4.

³⁶² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 180.

³⁶³ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 551.

³⁶⁴ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 471, 622-3.

³⁶⁵ Özkan, “Zührî”, *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/zuhri> (12.02.2022).

İbnü'l-Müseyyeb'in yakın talebeleri arasında sayılır. Nitekim Yahya b. Maîn'e İbnü'l-Müseyyeb'in hadisleri konusunda Zührî'yi mi Katâde b. Diâme'yi (ö. 117/735) mi tercih ettiği sorulduğunda "Hepsi sikadır" der ve bir tercihte bulunmaz.³⁶⁶ Ali b. el-Medîni, Zührî'nin Saîd b. el-Müseyyeb'den kimsenin rivayet etmediği hadisleri naklettiğini söyler.³⁶⁷ Bu, Zührî'nin İbnü'l-Müseyyeb hadislerini onun diğer birçok öğrencisinden daha iyi bildiğini gösterir.

Zührî, İbnü'l-Müseyyeb'e uzun yıllar talebelik yapmıştır. Onun derslerine katılmaya başlamasını şöyle anlatır:³⁶⁸

İlim öğrenecek yaşa geldiğimde bana divandan ayrılan bir pay yoktu. Abdullah b. Sa'lebe b. Suayr el-Adevî'den kavmimin nesebini öğreniyordum. O, kavmimin müttefiki (*halîf*) olduğundan nesebini iyi biliyordu. Bir gün bir adam gelip ona boşanma hakkında bir soru sordu. Abdullah cevabını bilemedi ve adamı Saîd b. el-Müseyyeb'e gönderdi. Ben de soruyu soranla birlikte Saîd'e gittim. Adam sorusunu yöneltti, Saîd de cevapladı. Bunun üzerine Abdullah b. Sa'lebe'yi bırakıp Saîd b. el-Müseyyeb'in derslerine katılmaya başladım (*celestü ilâ*).

İbnü'l-Müseyyeb'i görür görmez etkilenen Zührî'nin onun yanında altı,³⁶⁹ yedi,³⁷⁰ sekiz³⁷¹ ve 10³⁷² sene kaldığına dair farklı rivayetler aktarılsa da 10 sene kaldığını söyleyen rivayetler daha doğru olmalıdır. Zira Zührî'yi en yakından tanıyan talebeleri Ma'mer b. Râşid ve Mâlik b. Enes'in rivayetleri bu yöndedir. Zührî, bu rivayetlerde Saîd ile diz dize oturduğunu söyleyip ona talebelik yaptığı yılların çabucak geçmesinden yakınıdır.

Zührî'nin Medine'den uzakta olduğu dönemlerde en çok kullandığı hadisler İbnü'l-Müseyyeb vasıtasıyla elde ettikleridir. Nitekim onun Şam'a ilk gidişinde Abdümelik b. Mervân'ın takdirini kazanmasını sağlayan nakil, Saîd'den duyduğu bir

³⁶⁶ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dârimî), s. 44.

³⁶⁷ Ali b. el-Medîni, *Suâlât* (İbn Ebî Şeybe), s. 83-4.

³⁶⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 429.

³⁶⁹ Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *et-Târîh*, I, 411.

³⁷⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IV, 60.

³⁷¹ Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *et-Târîh*, I, 412.

³⁷² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), I, 183.

hadistir.³⁷³ Yine Şam'da Kureyşli bir grup arkadaşıyla girdiği bir tartışmada onun hadislerini kullanır.³⁷⁴ Ayrıca Mısır'a gittiğinde sadece İbnü'l-Müseyyeb'in hadislerini rivayet etmesi dikkat çeker.³⁷⁵ Buradan hareketle onun, Saîd b. el-Müseyyeb'in hadislerine kıymet verdiği ve bunları Medine geleneğini en iyi temsil eden rivayetler olarak gördüğü söylenebilir. Zührî'nin onu "ilim deryası"³⁷⁶ ve "âlimlerin en fakihî (*efkahü'n-nâs*)"³⁷⁷ diye nitelemesi ve Mâlik'in "İbn Şihâb'ın fetvaları ve benimsediği görüşler Sâlim b. Abdullah ile Saîd b. el-Müseyyeb'e dayanır"³⁷⁸ demesi de onun birikimine verdiği önemi doğrular. Sonuçta Saîd b. el-Müseyyeb ile Zührî arasında sıkı bir hoca-talebe irtibatı bulunduğu söylenebilir.

Ebû Seleme b. Abdurrahman b. Avf, Zührî'nin en çok hadis rivayet ettiği hocaları arasında 310 rivayetle üçüncü sıradadır. Benzer bir şekilde, Zührî de Ebû Seleme'den en çok hadis rivayet eden talebeleri arasında Muhammed b. Amr b. Alkame b. Vakkâs (ö. 145/762-3) (405 rivayet) ve Yahya b. Ebî Kesîr'in (ö. 129/747)³⁷⁹ (320 rivayet) ardından üçüncü sırada gelir. Ebû Seleme ile Zührî arasındaki ilişkiyi ricâl kaynakları da destekler. Örneğin Yahya b. Maîn, Ebû Seleme'nin hadislerinde Zührî ve Yahya b. Ebî Kesîr'in rivayet ettiklerinin esas alınması gerektiğini söyler.³⁸⁰ Ayrıca Zührî ile Yahya da kıyaslanabilmiştir. Şu'be b. el-Haccâc³⁸¹ ve Ahmed b. Hanbel,³⁸² Yahya'yı tercih ederken Eyyûb es-Sahtiyânî "Medine ehlinin hadislerini Zührî'den sonra en iyi bilen kişi Yahya b. Ebî Kesîr'dir"³⁸³ diyerek Zührî'yi önceler. Son olarak Zührî, Ebû Seleme'yi Kureyş kabilesinin ilim deryaları arasında sayarak³⁸⁴ ondan çokça istifade ettiğini belli eder.

³⁷³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 429-31. Emevîlerle arası açık olan İbnü'l-Müseyyeb bu hadiseyi duyunca Zührî'ye kızıp "Sen benim hadislerimi ne cüretle Abdülmelik'e rivayet edersin!" diyerek ona gönül koyar (Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târîh*, I, 410).

³⁷⁴ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebir* (es-Sifru's-sâlis), II, 129.

³⁷⁵ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 551.

³⁷⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), I, 183-4.

³⁷⁷ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 552.

³⁷⁸ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 473.

³⁷⁹ Yahya b. Ebî Kesîr'in, hocasının bilgi birikimini Basra'ya taşımaya dair bk. Maden, *Ehl-i Hadîs Halkaları*, s. 117-20.

³⁸⁰ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî), III, 226.

³⁸¹ Mizzî, *Tehzîb*, XXXI, 508.

³⁸² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), II, 494.

³⁸³ Mizzî, *Tehzîb*, XXXI, 508.

³⁸⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 328.

Zührî'nin en çok rivayet naklettiği hocaları arasında dördüncü sırada 285 hadisle Sâlim b. Abdullah b. Ömer bulunur. Sâlim'in talebeleri arasında ise Zührî birinci sırada yer alır. Bu da ikisi arasında tek taraflı yakınlık olduğu anlamına gelir. Sâlim'in ikinci sıradaki talebesi Hanzale b. Ebî Süfyân el-Cümahî'nin (ö. 151/768-9) ondan yalnızca 25 rivayet nakletmesi tek yakın talebesinin Zührî olduğunu söyleme imkânı verir. İkisi arasındaki ilişkinin izleri ricâl kaynaklarından da takip edilebilir. Ubeydullah b. Ömer'in, Sâlim'in hadislerini toplamaya çalıştığında ailesinin büyüklerinin onu Zührî'ye yönlendirdikleri, bunu Zührî'nin Sâlim'in yanından hiç ayrılmaması (*kâne yelzemühû*) ile gerekçelendirdikleri³⁸⁵ zikredilmişti. Bu, o dönemde Sâlim'in hadislerinin en önemli kaynağının Zührî olduğunu gösterir. Mâlik de "İbn Şihâb'ın fetvaları ve benimsediği görüşler Sâlim b. Abdullah ve Saîd b. el-Müseyyeb'e dayanır"³⁸⁶ diyerek ikisi arasındaki ilmî sürekliliğe işaret eder. Hadis usulü kaynaklarında "Zührî → Sâlim → İbn Ömer" tarîkinin en sahih isnâdlar arasında sayılması³⁸⁷ da Zührî'nin Sâlim'den rivayet ettiği hadislerin sağlamlığına işaret eder.

Zührî'nin en çok hadis aldığı beşinci hocası 275 rivayetle Enes b. Mâlik'tir. Aynı şekilde, Enes'in talebeleri arasında da Zührî beşinci sırada bulunur. Ebû Hâtim er-Râzî'nin (ö. 277/890) "Enes'in talebelerinin en sağlamı (*esbetü ashâbi Enes*) Zührî, sonra Katâde, sonra Sâbit el-Bünânî'dir"³⁸⁸ şeklindeki sözü dışında ricâl kaynaklarında Enes-Zührî ilişkisine çok yer verilmez.

Grafikte yer almasa da Zührî'nin en önemli kaynaklarının altıncısı ve sonuncusu 220 rivayetle Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd'dur (ö. 98/716). Ubeydullah'ın öğrencileri arasında ise Zührî birinci sıradadır. Bu, ikisi arasında tek taraflı yakınlık olduğunu söyleme imkânı verir. Hatta Ubeydullah'ın ikinci sıradaki talebesi Sâlih b. Keysân'ın (ö. 145/762-3) ondan yalnızca 10 hadis aktardığı dikkate alındığında onun tek yakın talebesi olduğu anlaşılır. Ricâl kaynakları da Ubeydullah-Zührî ilişkisini destekler. Nitekim Zührî'nin sürekli Ubeydullah'ın yanında bulunduğu (*kâne yashabühû*), çarşıdan onun istediği şeyleri alarak ve kuyudan onun için su çekerek ona hizmet ettiği

³⁸⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 334.

³⁸⁶ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 473.

³⁸⁷ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 397.

³⁸⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, II, 449. Enes b. Mâlik ile Sâbit el-Bünânî arasındaki ilişki için bk. Maden, *Ehl-i Hadîs Halkaları*, s. 113-5.

nakledilir.³⁸⁹ Ayrıca Zührî, en çok ilim öğrendiği üç kişi arasında Ubeydullah'ı da sayar³⁹⁰ ve onu “ilim deryası” olarak niteler.³⁹¹ Fıkhi konularda uzmanlaşana kadar onun derslerine katıldığını,³⁹² onun yanındayken çağlayan bir nehrin yanında oturuyormuş gibi hissettiğini,³⁹³ ilimde zirveye ulaştığını zannederken Ubeydullah'la tanıştıktan sonra yanıldığının farkına vardığını³⁹⁴ söyler. Bütün bunlar, uzun süreli bir ilişkiye işaret eder.

2. Halka Mensupları

Zührî'nin Medine'de elde ettiği birikimi sonraki nesillere aktarma serüvenini takip etmek isteyen biri kaynaklara müracaat ettiğinde daha çok Şam'da, Emevî sarayında kurduğu halkaya dair anlatılara rastlar.³⁹⁵ Nâfi'in aksine onun Mescid-i Nebevî'de bir halka kurduğundan bahsedilmez. Hatta “Rebîatü'r-re'y” olarak tanınan Rebîa b. Ebî Abdurrahman, hayatının sonlarında insanların faydalanması için Mescid-i Nebevî'de bir halka kurmasını istediğinde Zührî “Eğer dediğini yaparsam insanlar peşimi bırakmaz. Ben dünyadan uzaklaşım ahirete hazırlanmak istiyorum” diyerek bu isteği reddeder.³⁹⁶ Bu nakil, Zührî'nin hayatının sonlarında yaşanan bir olayı anlatıyorsa da onun Mescid-i Nebevî'de hiç halka kurmadığı söylenemez. 45 sene boyunca Hicaz ile Şam arasında gidip gelen³⁹⁷ ve hadis tedviniyle meşhur birinin Medine'ye uğradığı zamanlarda Mescid-i Nebevî'de hadis rivayet etmemiş olması neredeyse imkânsızdır. Nitekim Zührî'nin Medine'ye uğradığı zaman dilimlerinde Medine'de bir başkasının hadis nakletmediği söylenir.³⁹⁸ Fakat onun Medine ziyaretlerinde genelde Benü'd-Dîl Mahallesi'nde dayılarının yanında kalması ve bazı talebeleriyle arkadaşlarının ondan hadis dinlemek

³⁸⁹ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 561.

³⁹⁰ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 552.

³⁹¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), I, 183-4.

³⁹² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 429.

³⁹³ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 561.

³⁹⁴ İbn Ebî Hayseme, *et-Târihu'l-kebir* (es-Sifru's-sâni), I, 451. Bu, Ubeydullah'ın Abdullah b. Abbas'tan çokça hadis nakleden nadir Medinelilerden biri olmasından kaynaklanıyor olabilir. Zührî, Ubeydullah sayesinde diğer hocaları vasıtasıyla ulaşamadığı İbn Abbas rivayetlerine ulaşmış olmalıdır.

³⁹⁵ Zührî'nin Şam'daki halkası ve mensupları için bk. Sari, *Şam Bölgesinde Ehl-i Hadis Halkaları*, s. 57-70.

³⁹⁶ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 635.

³⁹⁷ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 636.

³⁹⁸ İbn Asâkir, *Târih*, LV, 351.

için oraya gitmeleri,³⁹⁹ hadis nakli için Mescid-i Nebevî'yi çok da kullanmadığını gösterir. Her hâlükârda onun Medine ziyaretlerinde hadis rivayeti için bir halka kurduğu söylenebilir.

Zührî, halkasında rivayet ettiği hadisleri öğrencilerinin hemen ezberlemelerini ister, hadisleri tekrar etmekten hoşlanmazdı.⁴⁰⁰ İlk zamanlarda ders sırasında hadislerin yazılmasına çok sıcak bakmamışsa da halifelerin zorlamasıyla hadisleri yazmak durumunda kalınca buna izin vermeye başlamıştır.⁴⁰¹ Semâ ile kıraat/arzı eşit derecede muteber gören⁴⁰² ancak daha çok kıraat/arz ile hadis aktaran⁴⁰³ Zührî'ye ders sırasında hadisleri yazılı olarak sunulduğunda bunları inceler, dinlemeden veya okutmadan da rivayet izni verirdi.⁴⁰⁴ O, halkasındaki öğrencilerin sıkılmaması için hadis rivayetine ara verip şiir okutur,⁴⁰⁵ onlara bal şerbeti ikram eder⁴⁰⁶ ve derslerini kısa tutmaya özen gösterirdi.⁴⁰⁷ Halka mensuplarının ondan çok hadis rivayet eden ve onun yanında uzun süre bulunduğu söylenen kişiler olması kuvvetle muhtemeldir. Zührî'den 150'den⁴⁰⁸ fazla hadis nakleden talebeleri şöyledir:

³⁹⁹ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 633-4; III, 447. Onun yanına gidenler arasında Rebîa b. Ebî Abdurrahman, Yahya b. Saîd el-Ensârî ve Mâlik b. Enes zikredilir.

⁴⁰⁰ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, I, 221; Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 635.

⁴⁰¹ Hatîb, *Takyîd*, s. 107.

⁴⁰² Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târih*, I, 415.

⁴⁰³ Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 20.

⁴⁰⁴ Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târih*, I, 415.

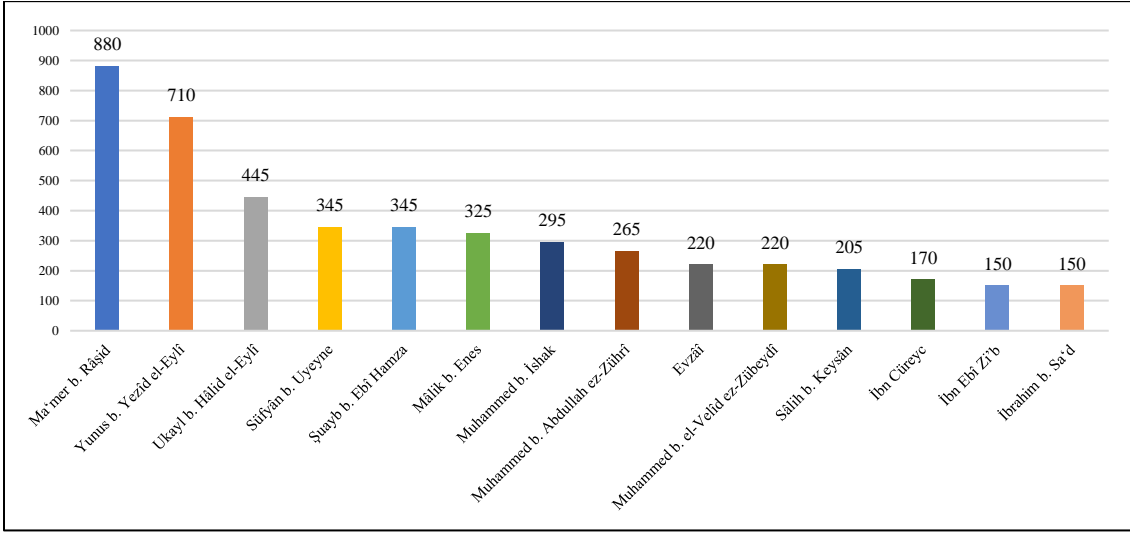
⁴⁰⁵ Hatîb, *el-Câmi'*, II, 130.

⁴⁰⁶ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 631.

⁴⁰⁷ Hatîb, *el-Câmi'*, II, 128.

⁴⁰⁸ Zührî'nin toplam hadis sayısının %10'u 250 olsa da ondan yalnızca bu sayıdan fazla hadis nakleden kişilerin grafiğe yansıtılması durumunda bazı önemli talebeleri dışarıda kalacağından baraj rivayet sayısı 150'ye çekilmiştir.

Grafik 22: Öne Çıkan Talebelerinin Zührî'den Rivayetlerinin Sayıları

Grafik incelendiğinde Zührî'nin birçok farklı bölgeden gelen râvilere hadis naklettiği görülür. Müdevvin rolünden dolayı farklı beldelerden ilim taliplerinin kendisinin birikimine başvurması doğaldır. Onun Ma'mer b. Râşid,⁴⁰⁹ Şuayb b. Ebî Hamza (ö. 162/779), Muhammed b. el-Velîd ez-Zübeydî (ö. 148/765) ve Evvâî (ö. 157/774)⁴¹⁰ ile ilişkileri önceki çalışmalarda ele alınmıştır. Mısırlı Yunus b. Yezîd el-Eylî (ö. 159/775-6) ve Ukayl b. Hâlid el-Eylî (ö. 144/761-2) ile Mekkeli Süfyân b. Uyeyne ise Zührî'den çok hadis rivayet etmelerinin yanında onun en sağlam talebeleri arasında sayılırlar.⁴¹¹ İbn Cüreyc ise Zührî'den aktardığı rivayetler konusunda eleştirilmiştir.⁴¹² Fakat bu çalışmada Zührî'nin Medine'deki halkası tespit edilmek istendiğinden onun Medineli öğrencilerine ve birikiminin Medine'de nasıl aktarıldığına odaklanılacaktır. Rivayet, ricâl ve hadis usulü verilerinin incelenmesi sonucunda onun Medine halkasının mensuplarının Mâlik b. Enes, Muhammed b. İshak (ö. 151/768), Muhammed b. Abdullah ez-Zührî (ö. 154/770-1), Muhammed b. Abdurrahman İbn Ebî Zî'b (ö. 159/776), İbrahim b. Sa'd (ö. 183/799) ve Ubeydullah b. Ömer olduğu tespit edilmiştir. Bunların her birinin Zührî ile ilişkisi müstakil başlıklarda ele alınacaktır.

Grafikte yer alıp halkada kendisine yer verilmeyen Medineli Sâlih b. Keysân, tedvin bağlamında çokça dile getirilen şu sözün sahibidir:

⁴⁰⁹ Demirci, *Yemen'de Hadis*, s. 97-99.

⁴¹⁰ Sari, *Şam Bölgesinde Ehl-i Hadis Halkaları*, s. 62-9.

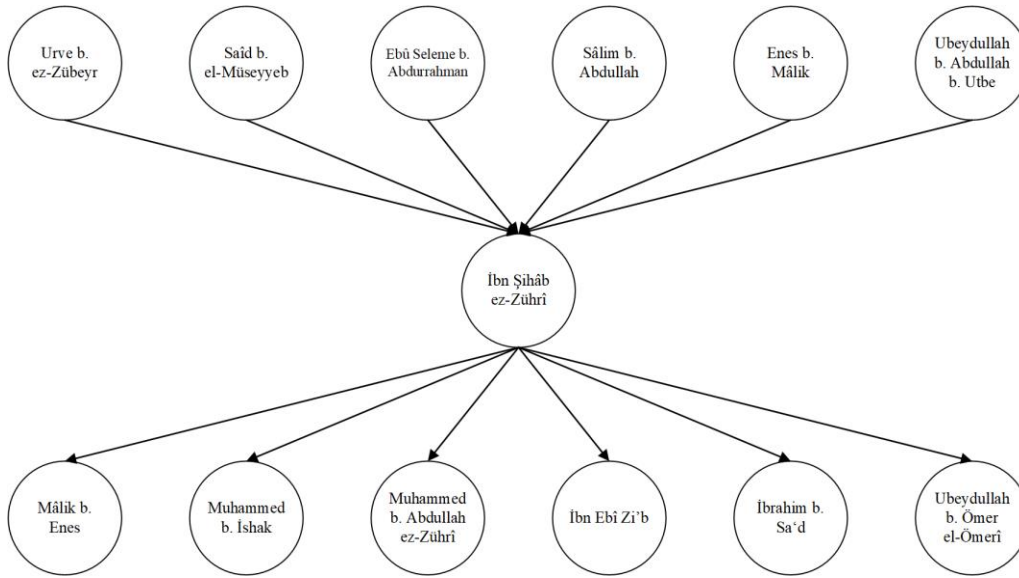
⁴¹¹ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî), III, 116.

⁴¹² Yahya b. Maîn, *Ma'rîfetü'r-ricâl* (İbn Muhriz), I, 126.

Henüz ilim talebeleriyle Zührî ile bir araya gelip “Haydi sünnetleri yazalım” dedik ve Hz. Peygamber’in hadislerini yazdık. Zührî, “Sahâbîlerin sözlerini de yazalım, onlar da sünnettir” dedi. Ben, “Hayır, onlar sünnet değildir, yazmayalım” dedim. O yazdı, ben yazmadım; o kazandı, ben kaybettim.⁴¹³

Sâlih’in Medineli olmasına rağmen Zührî halkasına dâhil edilmemesinin en büyük sebebi ondan yaşlı olmasıdır. Büyük ihtimalle Zührî’nin tedvin uğraşı sayesinde elde ettiği büyük birikimden mahrum kalmak istemeyen Sâlih, ondan yaşlı olmasına rağmen hadislerini almıştır. Ancak ikisi arasında bir hoca-talebe ilişkisi olduğu söylenemez. Ricâl ve usul kaynaklarında da ikisi arasındaki ilişkiye dair bilgi bulunmaz.

Şekil 3: İbn Şihâb ez-Zührî’nin Medineli İlişki Ağı

a. Mâlik b. Enes

Nâfi‘ mevlâ İbn Ömer’in halkasında da yer alan ve kendi halkasından ayrı bir bölümde bahsedilecek olan Mâlik b. Enes, İbn Şihâb’ın talebeleri arasında 325 rivayetle beşinci sırada bulunmakla birlikte Medineli talebeleri arasında birincidir. Mâlik’in *el-Muvattâ*’da en çok hadis rivayet ettiği hocaları arasında da İbn Şihâb 302 rivayetle ilk sıradadır. Bu, ikisi arasında tek taraflı yakınlık olduğu manasına gelir. Mâlik’in sürekli revize edip ekleme ve çıkarmalarda bulunduğu *el-Muvattâ*’nın nihai hâlinde en çok hadis ve fetvası bulunan kişinin İbn Şihâb olması, Mâlik’in onun rivayet ve kavillerinin Medine birikimini yansıttığını düşündüğünü gösterir.

⁴¹³ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, II, 334.

İbn Şihâb ile Mâlik arasındaki ilişkinin izleri ricâl kaynaklarından da takip edilebilir. Nitekim Mâlik, İbn Şihâb'ın yakın talebeleri (*ashâb*) arasında zikredilir, bu kişiler arasında yapılan mukayeselerde yer alır ve kimi münekkitler tarafından onun en yakın talebesi kabul edilir. Örneğin Yahya el-Kattân, İbn Şihâb'ın en yakın talebelerinin Mâlik b. Enes, Süfyân b. Uyeyne ve Ma'mer olduğunu söyler. İbn Mehdî'nin, İbn Şihâb'ın hadisleri konusunda kimseyi Mâlik'in önüne geçirmediği aktarılır. Ali b. el-Medîni'ye göre İbn Şihâb'ın en sağlam öğrencisi İbn Uyeyne'dir, ondan sonra Mâlik, Ma'mer ve Yunus b. Yezîd el-Eylî (ö. 159/775-6) gelir.⁴¹⁴ Yahya b. Maîn bu konuda yaptığı her kıyaslamada Mâlik'i tercih edip “Zührî'den rivayet edenler arasında Mâlik'ten daha sağlamı yoktur” der.⁴¹⁵ Ahmed b. Hanbel ise konuyu biraz daha detaylandırarak İbn Şihâb'dan çok hadis rivayet edenlerle onun en sağlam öğrencisi arasında bir ayrım yapar. İlgili rivayet şöyledir:⁴¹⁶

Abdullah b. Ahmed: Babama “Zührî'nin talebelerinin en sağlamı (*esbet*) kimdir?” diye sordum. “Her öğrencisinin bir kusuru (*illet*) vardır. Ancak Yunus, Ukayl ve Şuayb b. Ebî Hamza [ö. 162/779] hadislerin lafızlarını olduğu gibi aktarmaya dikkat ederler. Yine de onlar Ma'mer seviyesinde değillerdir, üstelik Ma'mer de onlar gibi sağlam hadisler rivayet eder” dedi. “Peki Mâlik?” diye sordum. “Mâlik her konuda hepsinden daha sağlamdır, ama bu saydıklarım çok hadis rivayet ettiler. Mâlik'in kaç hadisi var ki? 300 civarı.⁴¹⁷ İbn Uyeyne de yaklaşık 300 hadis naklediyor.⁴¹⁸ Ancak Yunus, Ukayl ve Ma'mer, Zührî'den çok hadis rivayet ediyorlar” dedi. “Peki Şuayb?” dedim. “Şuayb az hadis rivayet eder. Bu saydıklarım ondan daha çok hadis nakletmiştir” dedi. “Sâlih b. Keysân'ın Zührî'den rivayetleri nasıl?” diye sordum. “Sâlih, Zührî'den büyüktür. O, İbn Ömer'i gördü” dedi. “Yani Zührî'nin talebelerinin en sağlamı Mâlik midir?” diye sordum. “Evet, en sağlamları Mâlik'tir ama Zührî'nin ilmini detaylı bir incelemeye tabi tutanlar Yunus, Ukayl ve Ma'mer'dir” diye cevap verdi. “Mâlik'ten sonra en sağlam olarak kimi görüyorsun?” dedim. “İbn Uyeyne” dedi.

⁴¹⁴ Fesevî, *el-Ma'rife*, II, 138.

⁴¹⁵ Yahya b. Maîn, *Ma'rifetü'r-ricâl* (İbn Muhriz), I, 120; a.mlf., *et-Târîh* (Dârimî), s. 41; a.mlf., *Min kelâmi...* (İbn Tahmân), s. 123.

⁴¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlâl* (Abdullah), II, 348-9.

⁴¹⁷ Ahmed b. Hanbel'in verdiği sayı ile bu çalışmada tespit edilen sayı neredeyse bire bir aynıdır.

⁴¹⁸ Cevâmi'u'l-Kelim verilerine göre İbn Uyeyne, Zührî'den 345 hadis rivayet eder.

Bu rivayet Ahmed b. Hanbel'in, bir muhaddisin talebelerini kıyaslarken rivayet sayılarını da dikkate aldığını göstermesi açısından önemlidir.⁴¹⁹ İbn Hanbel, İbn Şihâb'ın en sağlam talebesinin Mâlik olduğunu düşünmesine rağmen rivayet sayısı az olduğu için ilk seferinde onu hiç zikretmez. Ancak Abdullah'ın Mâlik'i sorması üzerine onu da kıyaslamaya dâhil eder ve üstelik onun en sağlamları olduğunu söyler.

Ebû Hâtim de Mâlik'i İbn Şihâb'ın en yakın talebesi olarak görür. O, Hicaz ehlinde biri İbn Şihâb'ın hadislerini Mâlik'ten farklı aktardığında Mâlik'in rivayetinin esas alınması gerektiği kanaatindedir.⁴²⁰ İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1393), İbn Şihâb'ın talebelerine dair yaptığı tabakalandırmada onu birinci tabakaya yerleştirir ve bu tabakadaki isimleri "Hafızaları kuvvetli, hadisleri sağlam bir şekilde alan (*itkân*), Zührî'nin yanında uzun süre kalmış ve hadislerini güzelce korumuş, iyi bilen râviler" olarak niteler.⁴²¹ Özetle İbn Mehdî, Yahya b. Maîn, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Hâtim'e göre o, İbn Şihâb'ın en sağlam öğrencisidir. İbnü'l-Medînî'ye göre ikinci en sağlam öğrencisiyken Yahya el-Kattân ile İbn Receb onu kesin bir sıralama yapmadan en sağlam öğrencileri arasında sayarlar.

Ricâl âlimlerinin erken dönemde ilmin tevarüsüyle ilgili anlatıları bu ilişkiyi pekiştirir. Mesela İbnü'l-Medînî, medâr listesine aldığı –ve aralarında İbn Şihâb'ın da bulunduğu– altı kişinin ilminin eser sahibi musanniflere geçtiğini söyleyip onlar arasında Mâlik'i de sayar.⁴²² Zeyd b. Sâbit'in yakın talebeleri olan Medineli 13 tâbiî âlimin ilmî mirasını en iyi bilenler arasında İbn Şihâb'ı zikreder, bu ortanca neslin ilmî birikimine en hâkim kişinin de Mâlik olduğu kanaatindedir.⁴²³ Yani İbnü'l-Medînî'ye göre Mâlik genelde Medine'nin birikimini, özelde İbn Şihâb'ın birikimini en iyi bilen kişilerden biridir.

Mâlik'in, İbn Şihâb'ın halkasına katıldığına ve ders sırasında yaşananlarla ilgili rivayetler de ikili arasındaki uzun soluklu irtibatın delilleridir. Mesela o, İbn Şihâb'ın

⁴¹⁹ Râvilerin naklettikleri hadislerin sayısı ile cerh ve ta'dil değerlendirmeleri arasındaki irtibat hakkında bk. Topgül, *Rivayetten Râviye*, s. 135-8.

⁴²⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, I, 17.

⁴²¹ İbn Receb, *Şerh*, II, 613. Bu tabakadaki diğer isimler İbn Uyeyne, Ubeydullah b. Ömer, Ma'mer, Yunus b. Yezîd el-Eylî, Ukayl b. Hâlid el-Eylî ve Şuayb b. Ebî Hamza'dır.

⁴²² Ali b. el-Medînî, *el-İlel*, s. 37.

⁴²³ Ali b. el-Medînî, *el-İlel*, s. 45.

meclislerine düzenli olarak katıldığını dile getirir (*künnâ neclisü ilâ*).⁴²⁴ İbn Şihâb'ın evinin güzel bir eşiği olduğunu söyleyen Mâlik dersten önce orada beklediklerini, ders başlar başlamaz da içeriye önce girebilmek için birbirleriyle yarıştıklarını anımsar.⁴²⁵ Bu, halkanın kalabalıklığına dair de bir fikir verir. İbn Şihâb'ın ders sırasında bal dolu kırbayı yarararak talebelerine ikram etmesi de şaşkınlıkla anlattığı anekdotlardan biridir.⁴²⁶ Halkanın diğer kimi mensupları, okuması güzel olduğu için derste hadisleri Mâlik'in okuduğunu anlatırlar.⁴²⁷ Bu, onun sıradan bir talebe olmadığını, hocanın gözünde diğer talebelerden daha yetkin olduğunu gösterir. İbn Şihâb'ın derslerine giderken yanında bir ip götürdüğünü ve dinlediği her hadis için ipe bir düğüm attığını anlatması⁴²⁸ ders sırasında kaç hadis nakledildiğinin nasıl takip edileceğini öğretmek için olmalıdır. Ayrıca o, hocasını hafızasının kuvvetiyle de etkilemeyi başarır. Bir gün İbn Şihâb'ın önceki derste rivayet ettiği 40 hadisin tamamını ezberden okuyunca hocası onu methetmekten kendini alamaz.⁴²⁹

Mâlik, İbn Şihâb'ın herkese açtığı halkasına katılmakla tatmin olmamış, hocasını yalnız başına yakalamak ve ondan olabildiğince çok hadis dinleyebilmek için fırsat kollamıştır. Nitekim bir bayram günü “Nasıl olsa bugün İbn Şihâb'ın yanında kimse yoktur” diye düşünerek levha ve kalemlerini alıp hocasının yanına gider ve ondan tek başına 40 kadar hadis yazar.⁴³⁰ Hocasını Medine sokaklarında yolculuk yaparken gördüğünde de hadis elde etme fırsatını kaçırmamak için ona sorular sorar.⁴³¹ Bunu her zaman tek başına yapmaz, bazen bir halka arkadaşını da yanına alır. Mesela bir keresinde hem Nâfi' hem İbn Şihâb halkasından arkadaşı Ubeydullah b. Ömer'le ondan hadis dinlemeye giderler. Hocaları gözlerinin rahatsız olduğunu söylediği hâlde ısrarcı davranan ikili, ona hadis okumayı başarır.⁴³² Bütün bunlar, Mâlik'in İbn Şihâb'dan yeteri kadar istifade edememe endişesini dindirme çabaları olarak yorumlanabilir. Yine Mâlik bir gün hocasını yolda yakalayıp aklındaki birkaç hadisi sorduktan sonra “Ebû Bekir! İlim

⁴²⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 437.

⁴²⁵ Kadı İyâz, *Tertîb*, I, 132.

⁴²⁶ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 631.

⁴²⁷ Fesevî, *el-Ma'rife*, III, 158.

⁴²⁸ Kadı İyâz, *Tertîb*, I, 135.

⁴²⁹ Kadı İyâz, *Tertîb*, I, 133-4

⁴³⁰ Kadı İyâz, *Tertîb*, I, 134.

⁴³¹ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 621.

⁴³² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 436.

talep edip büyük bir âlim oldun, sonra Medine’yi bırakıp başka yerlere gittin” diye serzenişte bulunur.⁴³³ Mâlik onun, Medine birikimini kendisinde topladıktan sonra Şam’a gitmesine gücümüş olmalıdır. Çünkü eğer İbn Şihâb Medine’de kalsaydı uzun süre kesintisiz bir hoca-talebe bağına sahip olabileceklerdi ve Mâlik onun bütün birikimini elde edebilecekti, fakat o Şam’a göç ettiği için yalnızca Medine’ye uğradığı kısıtlı zamanlarda ondan ilim öğrenebilmiştir.

Mâlik’in, İbn Şihâb’ın müphem bıraktığı râvileri tespit etmesi,⁴³⁴ onun hadislerini ne kadar yakından tanıdığını gösterir. Bu durum muhaddisler arasında meşhur olmuş olmalıdır. Bir gün Mâlik’in halkasına katılan Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797) ve arkadaşları, ondan sadece İbn Şihâb’ın hadislerini rivayet etmesini talep edince dışarı atılırlar.⁴³⁵ Abdürrezzâk da İbn Şihâb’ın talebeleri ihtilaf ederse Mâlik ile Ma‘mer’in görüşünü esas alacağını söyler.⁴³⁶ Bu, Medine dışındaki muhaddislerin de Mâlik’in, İbn Şihâb’ın hadislerini güvenilir bir şekilde elde edip koruduğunu bildiklerini gösterir.

Mâlik’in, halkasının düzeni konusunda İbn Şihâb’dan etkilendiği söylenebilir. Nitekim o da halkasını hocası gibi evinde kurmuştur. Ayrıca İbn Şihâb’ın, talebelerin içeriye düzenli bir şekilde girmesi için kapıcı tutması⁴³⁷ gibi Mâlik de halkasının düzenini sağlamak için bir kapıcı istihdam etmiştir.⁴³⁸ Mâlik’in, halkasını bu şekilde organize ederken İbn Şihâb’ın halkasından esinlenmiş olması muhtemeldir.

İbn Şihâb-Mâlik ilişkisi hadis usulüne dair meseleler üzerinden de okunabilir. Nitekim hadislerin yazılması meselesinde ikisi benzer kanaatlere sahiptir. İbn Şihâb, öğrencilik döneminde ders sırasında hiçbir şey yazmaz, hadisleri yalnızca dersten sonra hatırlamak için yazar, bir süre sonra da yazdıklarını imha ederdi.⁴³⁹ Hocalık döneminde de talebelerinden aynı şekilde davranmalarını istemiştir. Ancak siyasilerin isteği üzerine derslerinde hadis yazdırmak zorunda kalınca bu tavrından vazgeçip ders sırasında

⁴³³ Fesevî, *el-Ma‘rife*, I, 621.

⁴³⁴ İbn Sa‘d, *et-Tabakât*, VII, 173.

⁴³⁵ Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 31. Söz konusu ilim/hadis olduğunda çok sert bir mizaca ve tavizsiz bir tavra sahip olan Mâlik, derste hangi hadislerin rivayet edileceğini talebelerin belirleme isteğini saygısızlık olarak algılamış olmalıdır. Ancak rivayetin devamında İbnü’l-Mübârek ile arkadaşları halkaya geri dönüp ondan özür dilerler, o da istekleri üzere onlara sadece İbn Şihâb’ın hadislerini rivayet eder.

⁴³⁶ Tirmizî, *el-İlelü’l-kebîr*, s. 144.

⁴³⁷ Fesevî, *el-Ma‘rife*, II, 742.

⁴³⁸ Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 14-5.

⁴³⁹ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, VII, 50.

hadislerin yazılmasına izin vermiştir.⁴⁴⁰ Hadislerin genel olarak toplanıp kaydedilmesi ve saklanması konusundaki tavrı da buna benzerdir. O, aslında hadislerin yazılmasını hoş görmese de Irak Bölgesi'ndeki hadis uydurma faaliyetleri gibi bazı zorunluluklardan dolayı hadisleri yazmış⁴⁴¹ ve buna izin vermiştir. Böylece *tedvin* dendiğinde akla gelen ilk isim olmuştur. Mâlik de talebelik devrinde hadisleri ders sırasında yazmamıştır. Ancak kaç hadis dinlediğini unutmamak için yanında bir ip götürüp hocanın naklettiği her hadiste bu ipe bir düğüm atmış, eve döndüğünde işittiği hadisleri yazıp hadis sayısını düğüm sayısı ile karşılaştırarak hafızasını kontrol etmiştir.⁴⁴² Hocalık devrinde de ders sırasında hadis yazılmasına çok sıcak bakmadığı ama yine de buna izin verdiği nakledilmiştir.⁴⁴³ Hadislerin şahsi kullanım için yazılıp saklanması konusunda ise bir beis görmediği anlaşılır. O, sandıklar dolusu kitabı olduğunu ve kendi elleriyle 100 bin hadis yazdığını⁴⁴⁴ söylemiştir. Günümüze ulaşan en erken hadis kaynaklarından biri olan *el-Muvattâ'*yı telif edip yıllarca okutması ise kitap tasnifi için hadis yazma konusundaki kanaatini belli etmektedir. O hem talebelik hem hocalık devrindeki temayüllerinde diğer hocalarının yanında İbn Şihâb'dan da esinlenmiş olmalıdır.

İkisi arasındaki sıkı ilişki hadis okutma usullerine de yansımıştır. Zührî icazet ve münâvele gibi farklı rivayet yöntemleri kullanmışsa da⁴⁴⁵ genellikle hadisleri kıraat/arz ile nakletmiştir. Onun bu konudaki şöhreti, İbnü'l-Medînî'nin "Kendilerine hadis arz edilen ilk kişiler Nâfi' ve Zührî'dir"⁴⁴⁶ ifadesine de yansımıştır. Onun, en azından Mâlik'e sürekli kıraat/arz ile hadis aktardığı söylenebilir.⁴⁴⁷ Mâlik'in kendi halkasında hadisleri kıraat/arz ile nakletmedeki ısrarından bahsedilmişti. O, bu konuda örnek aldığı kişiler arasında Nâfi'in yanında İbn Şihâb'ı da saymıştır.⁴⁴⁸ Ayrıca nadiren de olsa icazet ve münâvele ile de hadis nakletmiştir.⁴⁴⁹ O dönemde çok hoş karşılanmayan bu tür rivayet

⁴⁴⁰ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu 'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis), II, 251.

⁴⁴¹ Hatîb, *Takyîd*, s. 108.

⁴⁴² Kadı İyâz, *Tertîb*, I, 135.

⁴⁴³ Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 28.

⁴⁴⁴ Kadı İyâz, *Tertîb*, I, 137.

⁴⁴⁵ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî), III, 168; IV, 480.

⁴⁴⁶ Fesevî, *el-Ma'rife*, II, 157.

⁴⁴⁷ Mâlik'in İbn Şihâb'dan hadis almasına dair anlatılarda onun hep arz ettiği söylenir (İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 436; Fesevî, *el-Ma'rife*, II, 139).

⁴⁴⁸ Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 20.

⁴⁴⁹ Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 27.

tarzlarına müsamahalı yaklaşması İbn Şihâb'ın bunları kullanmasından kaynaklanmış olabilir. Ayrıca ikisinin de kıraat/arz ile elde edilen hadislerin “haddesenî” lafzıyla rivayet edilmesine izin vermesi,⁴⁵⁰ Mâlik ile hocası arasında hadis rivayetinin her aşamasına dair meselelerde bir uyum olduğunu kanıtlamaktadır.⁴⁵¹

İbn Şihâb ile Mâlik arasındaki irtibatı okuma imkânı veren konulardan bir diğeri de siyasilerle ilişkileridir. Aslına bakılırsa ikisinin siyasetle ilişkileri birebir uyuşmaz. İbn Şihâb uzun yıllar Emevî sarayında görev alır,⁴⁵² devlet ricalinin çok yakınında bulunur, onlarla arkadaş olur,⁴⁵³ onlar gibi giyinir⁴⁵⁴ ve hatta fihhi meselelerde onların uygulamalarını delil gösterir.⁴⁵⁵ Mâlik ise bu konuda mutedil bir tavır takınmıştır. Yöneticilerle haşır neşir olmayı çok sevmese de onların ziyaret isteklerini geri çevirmeyip istişare meclislerine katılmıştır.⁴⁵⁶ Ancak onun siyasetlere gösterdiği bu yumuşak tavır, bazı Medinelileri gücendirmiştir. Bir gün “Sultanlar halka zulmettiği hâlde sen onların yanına girip çıkıyorsun” diye eleştirildiğinde Mâlik sakince “Allah senin iyiliğini versin, ya hakikati nerede dile getireceğiz?” cevabını vermiştir.⁴⁵⁷ Onun siyasetle ilişkilerinde bu ılımlı bakış açısını benimsemesinde İbn Şihâb'ın etkisi olmalıdır.

İbn Şihâb hadis, fıkıh ve tarih ilimlerinde öne çıkan biridir.⁴⁵⁸ Mâlik'in ondan bu ilimlerin her birinde faydalandığında şüphe olmamakla birlikte özellikle fihhi birikimini benimsediğini ve onun taşıyıcılığını yaptığı söylenebilir.⁴⁵⁹ Ancak bu konuda kesin bir yargıya varabilmek için ayrı bir çalışmada Mâlik'in İbn Şihâb'dan naklettiği rivayetler detaylıca incelenmelidir. Onun İbn Şihâb vasıtasıyla elde ettiği birikimi gelecek nesillere

⁴⁵⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 435; Fesevî, *el-Ma'rife*, II, 828.

⁴⁵¹ Zührî'nin döneminde rivayet lafızlarının delaleti tam olarak netleşmediğinden onun kıraat/arz ile alınan hadisin “haddesenî” sigasıyla rivayet edilmesine izin vermesi normaldir. Mâlik'in de bu görüşü rivayet lafızlarının istikrar bulmaya başladığı 150'lerden önce dile getirdiği söylenebilir. Bu tarihten sonra bu tavrını devam ettirip ettirmediği ise ayrıca araştırılmalıdır.

⁴⁵² Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 636.

⁴⁵³ Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *et-Târih*, II, 508.

⁴⁵⁴ Zehebî, *Siyer*, V, 337.

⁴⁵⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 232.

⁴⁵⁶ Kadı İyâz, *Tertîb*, I, 141-2.

⁴⁵⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I, 29-30.

⁴⁵⁸ Leys b. Sa'd'ın bu konudaki bir şahitliği için bk. Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 623.

⁴⁵⁹ Benzer bir iddia için bk. Özkan, “Zührî”, *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/zuhri> (24.02.2022).

nasıl ve kimler üzerinden aktardığının hikâyesini anlatabilmek için yakın talebeleri tespit edilmelidir. Bu, onun halkasına dair bölümde yapılacaktır.

b. Muhammed b. İshak

Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. Yesâr⁴⁶⁰ el-Kureşî el-Muttalibî el-Medenî⁴⁶¹ 80/699 yılında Medine’de doğmuştur.⁴⁶² Dedesi Yesâr, Irak’tan Medine’ye getirilen ilk savaş esirleri olduğu söylenen⁴⁶³ Aynüttemr Savaşı’nın (12/633) esirlerindendi.⁴⁶⁴ Yesâr, Medine’ye geldiğinde Kays b. Mahreme b. el-Muttalib’in kölesi oldu.⁴⁶⁵ Bundan dolayı ailesinin üyeleri “el-Kureşî el-Muttalibî” nisbelerini almış ve zaman zaman *Mevlâ İbn Mahreme* olarak anılmıştır. Medine’den erken bir dönemde ayrılan⁴⁶⁶ İbn İshak Mısır,⁴⁶⁷ Kûfe, Cezîre, Rey ve Bağdat’ta bulunmuş, buralarda hadis rivayet etmiştir.⁴⁶⁸ Hakkında pek çok eleştiri⁴⁶⁹ ve övgü bulunmaktadır.⁴⁷⁰ Hakkında söylenenler bir yana, İbn İshak’ın şüphesiz en önemli özelliği siyer/megâzî rivayetlerini toplayan ilk âlimlerden olması⁴⁷¹ ve *el-Megâzî*’sindeki tasnifinin sonraki siyer müelliflerini etkilemesidir.⁴⁷² O, 151/768 senesinde Bağdat’ta vefat etmiştir.⁴⁷³

⁴⁶⁰ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 552.

⁴⁶¹ Zehebî, *Siyer*, VII, 33.

⁴⁶² Zehebî, *Siyer*, VII, 34.

⁴⁶³ İbn Ebî Hayseme, *et-Târihu ’l-kebîr* (es-Sifru’s-sâlis), II, 324.

⁴⁶⁴ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, IX, 323.

⁴⁶⁵ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 552.

⁴⁶⁶ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 552.

⁴⁶⁷ İbn Yunus, *Târih*, II, 192.

⁴⁶⁸ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 552-3.

⁴⁶⁹ Bunları toplu bir şekilde görmek için bk. Ukaylî, *ed-Duafâ*, IV, 23-7.

⁴⁷⁰ Mesela bk. Yahya b. Maîn, *et-Târih* (Dûrî), III, 225; Buhârî, *et-Târihu ’l-kebîr*, I, 40; İbn Ebî Hayseme, *et-Târihu ’l-kebîr* (es-Sifru’s-sâlis), II, 324-6.

⁴⁷¹ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 552. İbn Sa’d, onun megâzî rivayetlerini toplayan ilk kişi olduğunu söylese de hocası Zührî’nin de bu tür rivayetleri topladığı hesaba katılıp bu ifade “ilk toplayanlardan biri” olarak anlaşılmalıdır. Bunun yanında İbn İshak’ın eserinin mahiyeti ve kendisinden öncekilerden farkı düşünüldüğünde İbn Sa’d’ın bu sözü “profesyonel anlamda ve bir ilmî disiplin olarak megâzî rivayetlerini toplayan ilk kişi” şeklinde de anlaşılabilir. Bu son yoruma dikkatimi çeken Adem Sari’ye müteşekkirim.

⁴⁷² Fayda, “Siyer ve Megâzî”, *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/siyer-ve-megazi#1> (24.02.2022).

⁴⁷³ Buhârî, *et-Târihu ’l-kebîr*, I, 40.

Muhammed b. İshak, Zührî'nin öğrencileri arasında 295 rivayetle altıncı sırada, Medineli talebeleri arasında ise Mâlik'ten sonra ikinci sıradadır. Zührî ise onun hocaları arasında ilk sıradadır. Bu, ikisi arasında tek taraflı yakınlık olduğu anlamına gelir.

Bu ilişkiyi ricâl kaynaklarındaki bilgiler de destekler. İbn İshak'ın Zührî'nin halkasına katılıp ona hadis okuduğuna dair açık rivayetler bulunur.⁴⁷⁴ Onun, Zührî halkasının devamlı üyelerinden biri olduğu anlaşılır. Nitekim bir gün derse gelmeyince Zührî onun yokluğunu fark eder ve karşılaştıklarında “Nerelerdeydin, seni derste göremedim?” diye sorar. İbn İshak, “Kapıcın içeri girmeme izin vermedi” cevabını verince Zührî kapıcısını çağırıp İbn İshak'ı ne zaman isterse meclise almasını tembihler.⁴⁷⁵

Zührî, öğrencisinin yüksek potansiyelinin farkındadır ve onun ilmî birikimini takdir eder. Bir gün meclisten ayrılan İbn İshak'ı “Mevlâ İbn Mahreme Medine'de bulunduğu sürece orada ilim tükenmez” diyerek över.⁴⁷⁶ Başka bir seferinde öğrencilerine “Megâzî öğrenmek isteyen Kays b. Mahreme'nin mevlâsına gitsin”⁴⁷⁷ diyerek onun siyer/megâzî konusundaki bilgisinin genişliğini tasdik eder. Ayrıca onu yalnızca bir öğrenci olarak değil, kendisinden faydalanılacak bir akran olarak görür. Bir gün hadis meclisi dağılırken İbn İshak'ı yanında tutar, baş başa kaldıklarında kendisine Âsım b. Ömer b. Katâde'nin (ö. 120/738) hadislerini rivayet etmesini ister.⁴⁷⁸ Âsım b. Ömer'in de siyer/megâzî konusunda öne çıkan isimlerden biri olduğu⁴⁷⁹ düşünüldüğünde bu oturumda bolca tarih rivayetinin aktarıldığı ve Zührî'nin kendi tarih birikimindeki eksikleri bu konuya özel bir ilgisi olan öğrencisi vasıtasıyla kapatmaya çalıştığı söylenebilir.

İbn Receb, Zührî'nin öğrencilerine dair tabakalandırmasında İbn İshak'ı üçüncü tabakaya yerleştirip bu tabakadakileri “Zührî'nin yanında uzun süre bulunan ancak hıfzı tenkit edilen râviler” olarak niteler.⁴⁸⁰ Bu, İbn İshak'ın Zührî'nin yanında uzun süre bulunduğuna delil kabul edilebilir. Onun hıfzı konusunda bu haberde işaret edilen

⁴⁷⁴ Mizzî, *Tehzîb*, XIX, 129.

⁴⁷⁵ Fesevî, *el-Ma'rife*, II, 742.

⁴⁷⁶ Yahya b. Main, *Ma'rifetü'r-ricâl* (İbn Muhriz), II, 200-1.

⁴⁷⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, I, 40.

⁴⁷⁸ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebir* (es-Sifru's-sâlis), II, 326.

⁴⁷⁹ Öz, *İlk Siyer Kaynakları*, s. 144.

⁴⁸⁰ İbn Receb, *Şerh*, II, 614.

tenkitlere mukabil Zekeriyya es-Sâcî'nin (ö. 307/920) "Zührî'nin öğrencileri onun bir hadisinde şüpheye düştüklerinde İbn İshak'ın hafızasına güvendiklerinden ona danışarlardı" sözü⁴⁸¹ dikkate alınırsa onun Zührî'nin rivayetlerini iyi bildiği sonucuna varılabilir.

Yahya b. Maîn'e göre İbn İshak, Zührî'nin hadisleri konusunda zayıftır.⁴⁸² Onun erken münekkitler tarafından özellikle Zührî hadislerinde zayıf sayılması, hadis âlimlerinin çok da tasvip etmediği, iki veya daha çok isnâdla gelen hadisi birleştirip tek hadis gibi rivayet etme (*telfik*) yöntemini kullanmasından kaynaklanıyor olmalıdır. Nitekim diğer kimi münekkitler bunu açıkça söylemiştir. İbn İshak, Ahmed b. Hanbel'e sorulunca "İki kişinin hadislerini birleştirmedeği sürece hadisleri güzel biridir (*hasenü'l-hadis*)" demiştir.⁴⁸³ Cûzcânî (ö. 259/873), bunu "İbn İshak, Zührî'den hadis rivayet ederdi ama onu kendi üslubuna göre değiştirdi" şeklinde ifade etmiştir.⁴⁸⁴ Dolayısıyla bu tenkitlerin kaynağı metot farklılığı olup tartışmaya açıktır. Ayrıca Zührî'den rivayetlerinin zayıf sayılması, ona uzun süre talebelik yaptığı gerçeğini değiştirmez.

Zührî ile İbn İshak arasındaki ilişkiye bazı hadis usulü meseleleri de delalet eder. Örneğin hadislerin yazılması meselesinde ikisi benzer tavırlar sergiler. Zührî'nin hadis yazma alışkanlıklarına değinilmişti. İbn İshak da onun hocalık dönemindeki görüşlerini örnek alarak hadisleri yazma konusunda tereddüt etmez. Hatta onun diğer âlimlerin elindeki yazılı materyalleri toplayıp bunları kendi kitaplarına eklediği söylenir.⁴⁸⁵ İslam tarihinin ilk kitaplarından biri olan *el-Megâzî*'yi tasnif etmiş olması, hadislerin yazılması meselesiyle ilgili görüşlerini tartışmayı gereksiz kılar.

İbn İshak'ın, Zührî'nin birikimini elde edip bunu sonraki nesillere aktardığı yukarıda gösterildi. Siyer/megâzî/tarih konusunda uzman olan Zührî'nin bu konuda bir eser telif etmesi⁴⁸⁶ ve İbn İshak'ın ilgili rivayetlere duyduğu özel ilgi hesaba katılırsa ikisi arasında bu konuda yoğun bir bilgi akışının gerçekleştiği açıktır.⁴⁸⁷ Zührî'ye kendi *el-*

⁴⁸¹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 276.

⁴⁸² Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dârimî), s. 44.

⁴⁸³ Ahmed b. Hanbel, *Min kelâmi...* (Merrûzî), s. 49.

⁴⁸⁴ İbn Receb, *Şerh*, II, 674.

⁴⁸⁵ Ahmed b. Hanbel, *Suâlât* (Ebû Davud), s. 214.

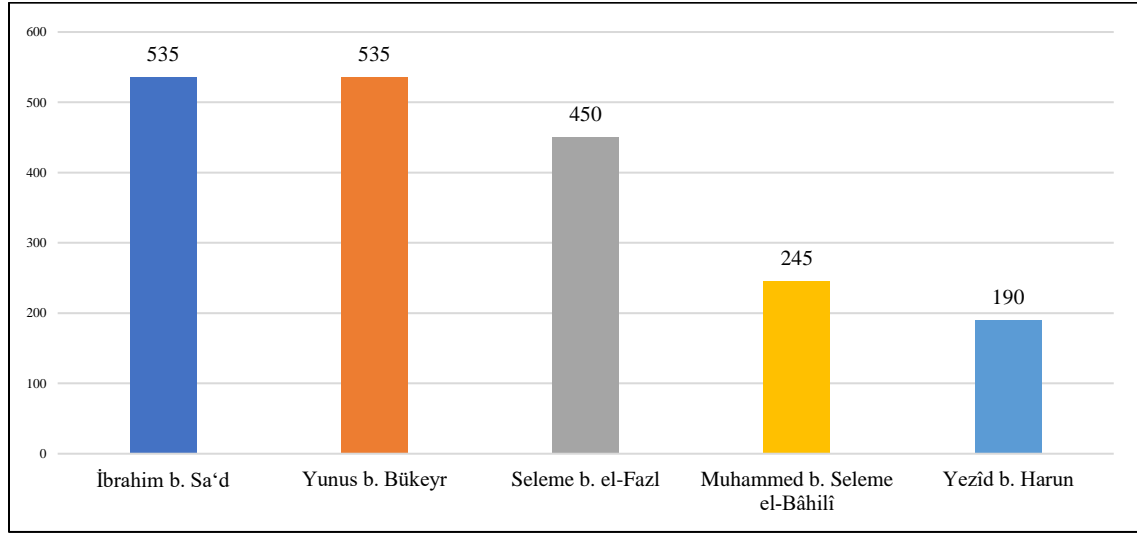
⁴⁸⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1460.

⁴⁸⁷ Anthony, Zührî ile İbn İshak arasında megâzî konusundaki devamlılığı vurgulamak için "Zührî olmadan İbn İshak tasavvur edilemez" der (*Muhammad and the Empires of Faith*, s. 170).

Meğâzi'si sorulduğunda “Onu en iyi bilen İbn İshak'tır” demesi⁴⁸⁸ de bu kanıyı destekler. Fakat bunu kesin bir şekilde söyleyebilmek için detaylı çalışmalara ihtiyaç vardır.

İbn İshak'ın Zührî'den elde ettiği birikimi sonraki nesillere aktarmak için bir halka kurduğu anlaşılır. Halkası detaylıca tasvir edilmese de Mescid-i Nebevî'de oturup hadis rivayet ettiğini gösteren rivayetler vardır.⁴⁸⁹ Ancak Medine'den çok erken bir dönemde⁴⁹⁰ ayrıldığından bu halkanın kısa sürede dağıldığı söylenebilir. Dolayısıyla onun, Zührî birikimini Medine'de devam ettirdiğini düşünmek mümkün değildir. Irak'a göç edip meğâziye dair meşhur eserini orada okutan İbn İshak'ın bu rivayet pratiğini bir halka içerisinde gerçekleştirdiğini söylemek mümkünse de mevzubahis halkanın tespiti bu çalışmanın kapsamının dışındadır. Onun Medine'deki halkasının erken bir dönemde dağıldığı öne çıkan talebelerine bakarak da anlaşılabilir. Toplam 1770 rivayeti bulunan İbn İshak'tan bu sayının %10'u olan 180'den fazla hadis rivayet eden talebeleri aşağıda gösterilmiştir.

Grafik 23: Öne Çıkan Talebelerinin İbn İshak'tan Rivayetlerinin Sayıları

Grafik incelendiğinde göze çarpan ilk husus İbn İshak'ın öne çıkan talebeleri arasındaki tek Medinelinin İbrahim b. Sa'd olmasıdır. Yunus b. Bükeyr (ö. 199/814-5) Basralı, Seleme b. el-Fazl (ö. 191/806-7) Reyli, Muhammed b. Seleme el-Bâhilî (ö.

⁴⁸⁸ Zehebî, *Siyer*, VII, 36.

⁴⁸⁹ Zehebî, *Siyer*, VII, 43.

⁴⁹⁰ İbn İshak, 115 (733) veya 119 (737) yılında Medine'den İskenderiye'ye yolculuk yapıp ardından Irak'a geçer. Ancak İskenderiye'den Irak'a geçmeden önce Medine'ye uğrayıp uğramadığı konusunda tartışma vardır (Fayda, “İbn İshak”, *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-ishak> [20.06.2022]). O, Medine'ye uğramış olsa bile orada uzun süre kalmadığı söylenebilir.

191/807) Harranlı, Yezîd b. Harun (ö. 206/821) ise Vâsıtlıdır. Bu, İbn Sa'd'ın "İbn İshak Medine'den erken bir dönemde çıktı, bundan dolayı Medine ehlinde İbrahim b. Sa'd haricinde kimse ondan rivayet etmedi"⁴⁹¹ şeklindeki tespitiyle örtüşür ve birikiminin başta Irak olmak üzere İslam dünyasının farklı ilim merkezlerine yayıldığını kanıtlar.

İbrahim b. Sa'd, İbn İshak'ın en yakın talebelerinden biridir. Ondan *el-Meğâzî*'yi üç kere dinlemiş ve her seferinde İbn İshak'ın metinde yaptığı eksiltmeleri tespit etmiştir.⁴⁹² O aynı zamanda *el-Meğâzî*'nin tek Medineli râvisidir.⁴⁹³ Onun *el-Meğâzî* rivayeti, hocasının hangi hadisi nasıl aldığını belirleme gibi bazı meziyetleri sebebiyle özellikle hadis âlimleri tarafından diğer öğrencilerinin nüshalarına tercih edilmiştir. Nitekim Ahmed b. Hanbel bu nüsha hakkında şöyle der:⁴⁹⁴

İbn İshak tedlîs yapardı. Neyse ki İbrahim b. Sa'd'ın kitabı İbn İshak'ın hadisleri semâ ile alıp almadığını belli eder. İbrahim, İbn İshak bir hadisi semâ ile almışsa "haddesenî" diye rivayet eder, öyle almamışsa "kâle" diye. Mesela onun kitabında "yekûlü Ebü'z-Zinâd, kâle fülân" diye rivayet edilen hadisler vardır, Yezîd b. Harun'un kitabına bakarsanız hepsinin "an Ebi'z-Zinâd" diye rivayet edildiğini görürsünüz.

İbrahim b. Sa'd'ın, hocasının naklettiği her bir rivayeti nasıl elde ettiğini tespit etmesi onun hadislerini yakından tanıdığını gösterir. Bunları kendi nüshasında farklı eda sîgaları ile ayırt etmesi de hadis rivayetindeki titizliğine işaret eder. Ali b. el-Medîni de "İbn İshak'tan yazılan kitapların hiçbirisi İbrahim b. Sa'd ve Harun [b. Ebî İsa] eş-Şâmî'ninkiler [ö. 211/826'dan sonra] kadar sahih değildir"⁴⁹⁵ derken benzer bir gerekçeye sahip olmalıdır.

İbrahim b. Sa'd, İbn İshak'ın yalnızca *el-Meğâzî*'sini değil, bu eser haricindeki rivayetlerini de nakleder.⁴⁹⁶ Onda İbn İshak'tan rivayet ettiği ve *el-Meğâzî*'de bulunmayan 17.000 ahkâm hadisi olduğu söylenir.⁴⁹⁷ İbrahim b. Sa'd'ın 183/799'da vefat

⁴⁹¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 552.

⁴⁹² Ahmed b. Hanbel, *Min kelâmi...* (Merrûzî), s. 49.

⁴⁹³ Tarâbîşî, *Ruvâtü Muhammed b. İshak*, s. 71.

⁴⁹⁴ Ahmed b. Hanbel, *Min kelâmi...* (Merrûzî), s. 34.

⁴⁹⁵ Yahya b. Maîn, *Ma'rîfetü'r-ricâl* (İbn Muhriz), II, 200.

⁴⁹⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 582.

⁴⁹⁷ Zehebî, *Siyer*, VII, 39-40. Zehebî bu sayıya tekrarların da dâhil olduğunu, tekrarlar çıkartılırsa bunun 10'da biri kadarının kalacağını söyler. 1700 de azımsanacak bir sayı değildir.

ettiği ve Bağdat'a ancak hayatının sonlarında yerleştiği⁴⁹⁸ dikkate alınırsa hocasının vefatının ardından en az 20 sene daha Medine'de onun hadislerini aktarmakla meşgul olduğu söylenebilir. Yani "Muhammed b. İshak → Zührî" isnâdlı haberler 170'li yılların başlarına kadar Medine'de yaygındı. Bağdat'a göçmesiyle birlikte İbrahim b. Sa'd da İbn İshak'ın birikimini Irak'ta yayan talebeleri zümresine katılmıştır. İbrahim b. Sa'd'ın *el-Meğâzî* rivayetinin bir kısmı Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i ile İbn Ebî Hayseme'nin (ö. 279/892) *et-Târîhu 'l-kebîr*'inde korunmuştur.⁴⁹⁹

c. Muhammed b. Abdullah ez-Zührî

Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Müslim⁵⁰⁰ el-Kureşî⁵⁰¹ ez-Zührî,⁵⁰² İbn Şihâb ez-Zührî'nin kardeşi Abdullah'ın oğlu olduğundan daha çok "Zührî'nin yeğeni (*İbn Ehi 'z-Zührî, İbn Ehî İbn Şihâb*)" olarak anılır.⁵⁰³ Kimi ricâl münekkittleri tarafından zayıf kabul edilse de⁵⁰⁴ zayıflığının hadislerini terk etmeyi gerektirecek derecede olmadığı, hatta rivayetlerinin delil sayıldığı anlaşılır.⁵⁰⁵ Amcasıyla birlikte Şam'a seyahat eden⁵⁰⁶ Muhammed 154/770-1 senesinde⁵⁰⁷ mirasını elde etmek isteyen oğlunun emriyle köleleri tarafından Medine yakınlarındaki Şağb bölgesinde öldürülmüştür.⁵⁰⁸

Muhammed, amcasından en çok hadis rivayet edenler arasında 265 nakille yedinci, Medineli talebeleri arasında ise üçüncü sırada bulunur. Zührî ise onun hocaları arasında açık ara farkla birinci sıradadır. Yani aralarında tek taraflı yakınlık vardır. Muhammed'in en çok hadis aldığı ikinci kişi olan babası Abdullah b. Müslim'den yalnızca sekiz rivayet nakletmesi, ilmî mesaisini yalnızca amcası Zührî'nin hadislerini aktarmaya adanmış olduğunu gösterir.

⁴⁹⁸ Toksarı, "İbrahim b. Sa'd", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibrahim-b-sad> (14.02.2022).

⁴⁹⁹ Anthony, *Muhammad and the Empires of Faith*, s. 161.

⁵⁰⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 579.

⁵⁰¹ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, I, 131.

⁵⁰² İbn Asâkir, *Târîh*, LIV, 28.

⁵⁰³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 579; İbn Asâkir, *Târîh*, LIV, 28.

⁵⁰⁴ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dârimî), s. 48; Ali b. el-Medinî, *Suâlât* (İbn Ebî Şeybe), s. 123.

⁵⁰⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), II, 489; İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 363.

⁵⁰⁶ İbn Asâkir, *Târîh*, LIV, 28.

⁵⁰⁷ Halife b. Hayyât, *et-Tabakât*, s. 274.

⁵⁰⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 579

Zührî, Muhammed'in amcası olduğundan ikisi arasındaki yakın ilişkiyi ispatlamak için ricâl verilerine ihtiyaç bulunmasa da bunu gösteren rivayetler vardır. Amcasıyla birlikte Şam'a seyahat eden Muhammed, onun Emevî sarayındaki hadis meclislerine katılıp saray kâtiplerine yazdırdığı hadisleri dinlemiştir. Böylece bu halkanın önemli üyelerinden biri hâline gelmiştir. Öyle ki Muhammed, bir ihtiyacı için meclisi kısa bir süreliğine terk etmek zorunda kaldığında Zührî hadis imla etmeyi bırakıp onun gelmesini beklemiştir.⁵⁰⁹ Ayrıca birinin Zührî'nin halkasına katılıp katılmadığını öğrenmek isteyenler Muhammed'e o kişiyi amcasının halkasında görüp görmediğini sormuşlardır.⁵¹⁰ Buradan Muhammed'in Zührî'nin halkasına devamlı olarak katıldığı ve halka üyelerini halkada kimin bulunduğu konusunda kendisine başvurulacak kadar iyi tanıdığı sonucu çıkarılabilir.

Muhammed, Zührî'nin yakın talebeleri arasında sayılır ve onlar arasında yapılan mukayeselerde yer alır. Örneğin Yahya b. Maîn, Zührî'nin hadisleri konusunda onu İbn İshak⁵¹¹ ile Ebû Üveys Abdullah b. Üveys'e (ö. 167/783-4)⁵¹² tercih eder. Buradan hareketle Mâlik ve Ma'mer gibi Zührî'nin en yakın talebeleri arasında bulunmasa da onun birçok talebesinden daha sağlam olduğu söylenebilir.⁵¹³

Zührî-Muhammed arasındaki ilişki hadis usulü konuları üzerinden de incelenebilir. Zührî'nin hadislerin yazılması konusundaki tavrından bahsedilmiştir. Hadislerinin yazılmasının yavaş yavaş normalleştiği bir dönemde yaşayan Muhammed de amcasının hocalık dönemindeki uygulamasına uyarak⁵¹⁴ hadisleri yazar. Onun, kendisinde Zührî'nin hadislerini içeren 30 defter olduğunu söylemesi⁵¹⁵ amcasından elde ettiği birikimin büyüklüğünü göstermesi açısından da önemlidir.

⁵⁰⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 579.

⁵¹⁰ Ahmed b. Hanbel, *Suâlât* (Ebû Davud), s. 364.

⁵¹¹ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî), III, 167.

⁵¹² Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî), III, 240.

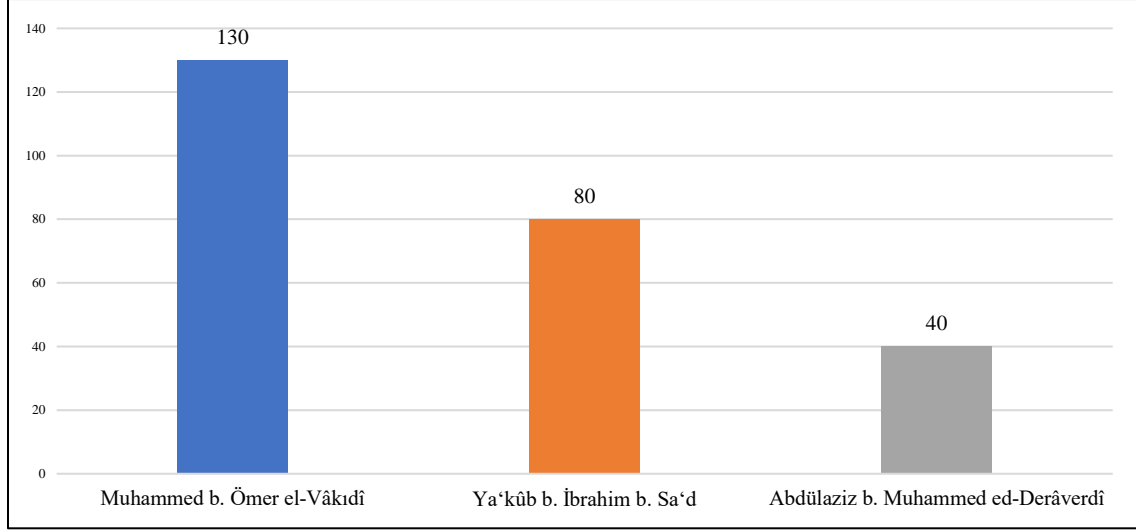
⁵¹³ Muhammed'in, Zührî'nin özellikle siyer/megâziye dair rivayetlerinde uzman olduğuna dair bir tespit için bk. Yazıcı, *Sahâbe Bilgisinin Tespiti*, s. 162.

⁵¹⁴ Zührî'nin hadislerin yazılmasına dair görüşleri Muhammed vasıtasıyla da aktarılır (Hatîb, *Takyîd*, s. 108)

⁵¹⁵ İbn Asâkir, *Târîh*, LIV, 33.

Toplam 290 rivayeti bulunan⁵¹⁶ Muhammed'in amcasından aldığı ve yazarak koruduğu bu birikimin kimler vasıtasıyla sonraki nesillere aktarıldığını görmek için onun yakın talebelerine bakılabilir. Muhammed'den 30'dan fazla hadis rivayet eden öğrencileri aşağıda gösterilmiştir.

Grafik 24: Öne Çıkan Talebelerinin Muhammed b. Abdullah ez-Zührî'den Rivayetlerinin Sayıları

Muhammed'in öne çıkan talebelerinin hepsi Medine asıllıdır. Bunlardan Abdülaziz b. Muhammed ed-Derâverdî (ö. 187/803) ömrünün sonuna kadar Medine'de kalmış olsa da Vâkıdî (ö. 207/823) ve Ya'kûb b. İbrahim b. Sa'd (ö. 208/824)⁵¹⁷ Irak'a göç etmişlerdir. Buradan hareketle Zührî'nin, yeğeni Abdullah aracılığıyla aktarılan rivayetlerinin Derâverdî vasıtasıyla Medine'de, Vâkıdî ve Ya'kûb vasıtasıyla da Irak'ta yayıldığı düşünülebilir. Ancak Derâverdî'nin Muhammed'den naklettiği hadis sayısının (40) çok da fazla olmadığı dikkate alınırsa mezkûr birikimin Medine'deki yayılımının çok geniş olmadığı anlaşılır.

d. İbn Ebî Zi'b

Halkasından müstakil bir başlıkta bahsedilecek olan İbn Ebî Zi'b, 150 rivayetle Zührî'nin bütün talebeleri içinde 11., Medineli talebeleri içinde İbrahim b. Sa'd ile birlikte

⁵¹⁶ Yukarıda Zührî'nin hadislerini içeren 30 deftere sahip olduğu söylenen Muhammed'in hadis sayısının bu kadar az olması dikkat çekicidir. Onun bu defterlerdeki hadislerin tamamını rivayet etme fırsatı bulamadığı düşünülebilir.

⁵¹⁷ Ya'kûb b. İbrahim'in rivayet birikiminin çoğu babasından kaynaklansa da Muhammed b. Abdullah'tan da babasının Zührî'den işitemediği hadisleri aldığı tahmin edilebilir.

beşinci sırada bulunur. İbn Ebî Zi'b'in hocaları arasında ise Zührî birinci sıradadır. Bu, aralarında “tek taraflı yakınlık” olduğu anlamına gelir.

Zührî ile İbn Ebî Zi'b arasındaki ilişkiyi ricâl kaynakları da destekler. Onun, Zührî'nin derslerine katılıp ona hadis okuduğu⁵¹⁸ ve sorular sorduğu⁵¹⁹ kaydedilir. Ayrıca o, Zührî'nin yakın talebeleri arasında yapılan mukayeselerde yer alır. Örneğin Yahya b. Maîn'den İbrahim b. Sa'd ile İbn Ebî Zi'b'i kıyaslaması istendiğinde İbrahim b. Sa'd'ı tercih eder.⁵²⁰ Ebû Hâtim de Zührî'nin hadisleri söz konusu olduğunda Mâlik'in İbn Ebî Zi'b'den daha kuvvetli olduğu kanaatindedir.⁵²¹ Onun –tercih edilen taraf olmasa da– bu kıyaslamalara dâhil edilmesi Zührî hadislerinin aktarımındaki rolünü gösterir.

Zührî ile İbn Ebî Zi'b hakkında ricâl kaynaklarında en çok yer kaplayan tartışma ikisi arasındaki bilgi aktarımının hangi yolla gerçekleştiğine dairdir. Onun Zührî'den münâvele ile hadis aldığı ve hiç hadis işitmediği⁵²² söylenir ve bundan dolayı hadisleri zayıf sayılır.⁵²³ Ancak bunun aksini gösteren bazı güçlü deliller bulunur. Bunlardan bazılarını Ahmed b. Hanbel dile getirir. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel şöyle der:⁵²⁴

Babama “İbn Ebî Zi'b, Zührî'den hadis işitti mi?” diye sordum. “Evet, işitti” dedi. “Kimileri onun Zührî'den hadis işitmediğini söylüyor” dedim. “Hayır, bu doğru değil. Ondan hadis işitti. Yahya b. Saîd [el-Kattân] bize İbn Ebî Zi'b'in Zührî'den ‘haddesenî’ diyerek rivayet ettiği hadisler aktardı. Daha başka hadisler de nakletti, bunlardan bazılarında İbn Ebî Zi'b ‘haddesenî ez-Zührî’, bazılarında ‘seeltü ez-Zühriyye (Zührî’ye şöyle sordum)’ diyor” dedi.

Buradan hareketle İbn Ebî Zi'b'in, Zührî'nin en azından bazı hadisleri işiterek ya da okuyarak aldığı söylenebilir.

İbn Ebî Zi'b bazı hadis usulü meselelerinde Zührî'nin temayüllerini devam ettirmiştir. Mesela hadislerin yazılması meselesinde ikisinin tutumu benzerdir. Zührî'nin hadisleri yazma konusuna dair görüşlerinden bahsedilmişti. İbn Ebî Zi'b, hocasına benzer

⁵¹⁸ Fesevî, *el-Ma'rife*, II, 138.

⁵¹⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), II, 55.

⁵²⁰ Hatîb, *Târîh*, VI, 604.

⁵²¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I, 17.

⁵²² Yahya b. Maîn, *Ma'rifetü'r-ricâl* (İbn Muhriz), I, 126.

⁵²³ Ali b. el-Medîni, *Suâlât* (İbn Ebî Şeybe), s. 115.

⁵²⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), I, 538.

bir şekilde ilk başta hadislerin yazılmasına sıcak bakmaz ve hadis yazmaz.⁵²⁵ Ancak daha sonra ders sırasında öğrencilerinin hadis yazmasına izin verir, kitabı olanların hadisleri kitaplarından okumalarını ister.⁵²⁶ Ayrıca onun bir *el-Muvattâ*'ı,⁵²⁷ bir de *Kitâbü's-Sünen*'i⁵²⁸ olduğu söylenir. Bu ikisi aynı kitap olabilirse de onun ahkâm hadislerine dair en az bir kitap tasnif etmiş olması hadislerin yazılması konusundaki tavrını ortaya koyar.

Hadis rivayet ederken kullanılan sigalar da ikisi arasındaki devamlılığı yansıtan konulardan biridir. Zührî'ye göre hadisler ister dinlenerek ister okunarak alınsın “haddesenî” sigasıyla nakledilebilir.⁵²⁹ İbn Ebî Zî'b de kendisine hadis okuyan bir talebesinin “Ebü'l-Hâris, sana okuduğum hadisleri “haddesenî” diyerek rivayet edeyim mi?” şeklindeki sorusunu “Et. Vebali varsa da benim boynuma” diye cevaplar.⁵³⁰ Onun okunarak alınan hadislerin “haddesenî” denerek rivayet edilebileceği görüşünü benimsemesinde Zührî'nin bu konudaki net tavrı etkili olmalıdır.

İbn Ebî Zî'b'in elde ettiği Zührî birikiminin sonraki nesle kimler vasıtasıyla aktarıldığını tespit edebilmek için onun yakın talebeleri belirlenmelidir. Bu, onun halkasına dair başlıkta ele alınacaktır.

e. İbrahim b. Sa'd

Ebû İshak İbrahim b. Sa'd b. İbrahim⁵³¹ el-Kureşî ez-Zührî el-Medenî⁵³² 108/726 yılında doğdu.⁵³³ Meşhur sahâbî Abdurrahman b. Avf'ın (ö. 32/652) torununun oğludur. Babası Sa'd b. İbrahim (ö. 127/744-5) Medine'nin fakihlerinden olup 104-5/722-4 ve 125-6/742-4 yıllarında Medine kadılığı yapmıştır. Ricâl âlimleri tarafından güvenilir kabul edilen⁵³⁴ İbrahim, hayatının sonlarına doğru Bağdat'a yerleşmiş ve 183/799 senesinde orada vefat etmiştir.⁵³⁵

⁵²⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 559.

⁵²⁶ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu 'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis), II, 336.

⁵²⁷ Dârekutnî, *el-İlel*, XII, 246.

⁵²⁸ Nedîm, *el-Fihrist*, s. 315.

⁵²⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 435.

⁵³⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 560.

⁵³¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 582

⁵³² Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, I, 288.

⁵³³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), II, 343.

⁵³⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dîl*, II, 102.

⁵³⁵ Zehebî, *Siyer*, VIII, 307. 182, 184 ve 185 senelerinde vefat ettiği de söylenir (Hatîb, *Târîh*, VI, 607-8).

Toplam 925 rivayete sahip olan İbrahim b. Sa'd, 150 rivayetle Zührî'nin bütün talebeleri arasında 11., Medineli talebeleri arasında ise İbn Ebî Zi'b ile birlikte beşinci sırada yer alır. Zührî ise İbrahim'in hocaları arasında İbn İshak (535 rivayet) ve Sâlih b. Keysân'dan (ö. 140/757-8) (225 rivayet) sonra üçüncü sırada gelir. İbrahim'in İbn İshak'la ilişkisine daha önce değinilmişti. İbn İshak'ın Zührî'nin yakın talebelerinden olduğu hatırlanırsa İbrahim'in ondan aldığı rivayetlerin önemli bir kısmının Zührî'den geldiği düşünülebilir. İkinci sıradaki Sâlih b. Keysân da Medineli bir râvi olup Zührî'den yaşlı olmasına⁵³⁶ rağmen ondan hadis rivayet edenler arasında bulunur. Nitekim rivayet ve ricâl kitaplarında İbrahim b. Sa'd'ın Sâlih b. Keysân'dan aktardığı rivayetlere bakıldığında Sâlih'in hocasının genellikle Zührî olduğu görülür. Bu da İbrahim'in, Zührî'den doğrudan alamadığı rivayetleri elde etmek için Sâlih'e talebelik yaptığını gösterir.⁵³⁷ Bütün bunlar İbrahim'in, Zührî'nin rivayet birikimine özel bir ilgi gösterdiğini kanıtlar.

Zührî-İbrahim ilişkisini ricâl kaynakları da destekler. İbrahim'in Zührî halkasına katıldığına dair rivayetler vardır. Babası Sa'd b. İbrahim, oğlunu derslerine alması ve onunla ilgilenmesi için Zührî'den ricada bulunur.⁵³⁸ Sa'd'a saygı duyan Zührî bu ricayı geri çevirmez. Böylece İbrahim daha çok genç bir yaşta Zührî'nin derslerine katılmaya başlar. Zührî derslerde ona özel ilgi gösterir. Bu özel muamele halkanın diğer mensuplarının ilgisini çeker.⁵³⁹ Bu ilginin babasının hatırı kadar İbrahim'in dikkat çeken ilmî potansiyelinden ve aynı kabilenin mensubu olmalarından da kaynaklandığı da söylenebilir.

İbrahim, Zührî'den hadis işittiğinde henüz çok genç olduğundan hadislerinin o kadar da muteber olmadığını düşünen âlimler bulunsa⁵⁴⁰ da onun hocasından rivayetleri kabul görür.⁵⁴¹ Ayrıca o, Zührî'nin yakın talebeleri arasında yapılan kıyaslamalara dâhil

⁵³⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), II, 348-9. Bu rivayette Sâlih'in Abdullah b. Ömer'e yettiği söylenir.

⁵³⁷ "İbrahim b. Sa'd → Sâlih b. Keysân → İbn Şihâb ez-Zührî" tarihinin rivayet kitaplarından çok ricâl kaynaklarında, bilhassa tabakât kitaplarının siyere ayrılan ilk ciltlerinde bulunduğu görülür (Bir örnek olarak bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I-II). Bu da bu tarikle daha ziyade siyer/megâzî haberlerinin aktarıldığını gösterir. Kısacası İbrahim, Sâlih'ten Zührî'nin tarih birikimini almıştır.

⁵³⁸ Ahmed b. Hanbel, *Suâlât* (Ebû Davud), s. 226.

⁵³⁹ Sehâvî, *et-Tuhfe*, I, 117.

⁵⁴⁰ Hatîb, *Târîh*, VI, 603-4.

⁵⁴¹ Hatîb, *Târîh*, VI, 604; İbn Receb, *Şerh*, II, 674.

edilir. Yahya b. Maîn'den İbrahim b. Sa'd ile Leys b. Sa'd'ı (ö. 175/791) kıyaslaması istendiğinde ikisinin de sika olduğunu söyleyip bir tercihte bulunmaz.⁵⁴² Başka bir sefer onu İbn Ebî Zi'b ile kıyaslaması istendiğinde ise İbrahim'i tercih eder.⁵⁴³ Buradan Zührî'nin en sağlam talebeleriyle kıyas kabul etmese de yakın talebeleri arasında bulunduğu sonucu çıkarılabilir.

Zührî ile İbrahim b. Sa'd arasındaki ilişki hadis usulü meseleleri üzerinden de izlenebilir. Örneğin hadis öğrenim ve öğretim yöntemleri konusunda ikisi arasında bir süreklilik gözlemlenir. Zührî'nin en çok tercih ettiği hadis rivayet metodunun kıraat/arz olduğu daha önce zikredilmişti. İbrahim b. Sa'd da bu yöntemi benimsemiştir. Bağdat'a göç ettikten sonra orada bir halka kuran İbrahim, bir gün öğrencilerinin semâ ve kıraat yöntemi hakkında tartıştıklarını görünce kızıp "Şu inatçılığınızı bir bırakmadınız ey Iraklılar! Arz da aynı semâ gibidir. Zührî'ye hadisler arz edilirdi, o da rivayet edilmesine izin verirdi" demiştir.⁵⁴⁴ Medine'deki hocaları tarafından on yıllar önce kabul görmüş bir yöntemin Bağdat'ta hâlâ tartışma konusu olduğunu görmek canını sıkış olmalıdır. Yabancı bir şehirde kendi memleketinin geleneklerini dile getirme fırsatı bulan İbrahim'in özellikle 50 seneden fazla bir süre önce vefat eden Zührî'nin bu şekilde hadis rivayet ettiğini söylemesi de onun uygulamalarına itibar ettiğini, onları sürekli zihninde canlı tuttuğunu ve örnek aldığını gösterir.

İkisi arasındaki irtibatın sıklığı siyasete bakışlarında da görülür. Zührî'nin devlet ricâliyle yakın temasta bulunduğu daha önce değinilmişti. İbrahim b. Sa'd da hocası gibi döneminin başkentine göç eder ve orada resmî görev alır. Bağdat'ta beytülmalin sorumluluğunu üstlenen⁵⁴⁵ İbrahim'in bu görevi kabul etmesinde hocasının örneğinin etkili olduğu söylenebilir.

İbrahim'in gerek doğrudan Zührî'den gerekse diğer hocaları vasıtasıyla elde ettiği Zührî birikimini kimlere miras bıraktığını görmek için onun öne çıkan talebelerine bakılabilir. İbrahim'den 90'dan fazla hadis rivayet eden iki talebesi vardır: Oğlu Ya'kûb b. İbrahim (625 rivayet) ve Ahmed b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 228/842-3) (195 rivayet). İki talebe de Bağdatlıdır. Babasından büyük bir rivayet birikimi elde eden

⁵⁴² Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dârimî), s. 43.

⁵⁴³ Hatîb, *Târîh*, VI, 604.

⁵⁴⁴ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 266.

⁵⁴⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 582.

Ya'kûb aslen Medineli olsa da onunla birlikte Bağdat'a göç edip hayatının kalanını orada sürdürmüştür.⁵⁴⁶ Sonuçta İbrahim b. Sa'd kanalıyla aktarılan Zührî birikimi hicri 2. asrın son çeyreğinde Medine'den Bağdat'a intikal etmiş ve orada aktarılmıştır. Onun halkasına dair nadir anlatıların Bağdat'ta kurduğu halka hakkında olması⁵⁴⁷ da bunu destekler. Hatîb el-Bağdâdî'nin "İbrahim b. Sa'd Bağdat'a yerleşti ve ölene kadar orada yaşadı. Bağdat'ta vefatından sonra ondan hadis rivayet eden birçok kişi vardı ama daha sonra bir bir tükendiler"⁵⁴⁸ şeklindeki ifadesinden İbrahim'in Zührî mirasının Bağdat'ta 3./9. yüzyılda bir süre daha yaşadığı sonucu çıkarılabilir. Nitekim Ya'kûb, Ahmed b. Hanbel'in önemli kaynakları arasında yer alır (385 rivayet). Ahmed, "Ya'kûb → İbrahim → Zührî" isnâdlı rivayetleri 3./9. yüzyılın ortalarına kadar yaymış ve *el-Müsned*'ine kaydederek sonraki nesillere taşınmasına aracılık etmiş olmalıdır.

f. Ubeydullah b. Ömer el-Ömerî

Nâfi' halkasında kendisine yer verilen Ubeydullah b. Ömer, 40 rivayetle Zührî'nin talebeleri arasında 36. sırada bulunur. Ubeydullah'ın hocaları arasında ise Zührî, Nâfi'den sonra ikinci sıradadır. İsnâd verilerine bakıldığında Ubeydullah, Zührî'nin en yakın talebeleri arasında gözükme de ricâl kaynakları bu izlenimi revize etmeyi gerektiren veriler sunar.

Ubeydullah'ın Nâfi'in derslerine başlaması anlatılırken onun aslında Sâlim'in hadislerini Ömer ailesinin büyüklerinden sorduğunu, onların Zührî'ye gitmesini tavsiye ettiklerini, ancak Zührî o sırada Şam'da olduğu için Ubeydullah'ın Nâfi'in halkasına katıldığı⁵⁴⁹ zikredilmişti. Ubeydullah, Abdullah b. Ömer'in hadislerinin çoğunu Nâfi'den elde etmişse de Zührî'nin Medine'ye geldiği dönemlerde "Sâlim → İbn Ömer" kanalıyla gelen hadisleri almak için onun halkasına da katılmış olmalıdır.

Ricâl kitaplarında Ubeydullah'ın Zührî'nin halkasına katıldığı kaydedilir. Üstelik o, halkanın sıradan bir mensubu olmayıp Zührî'nin gözünde birçok talebenin sahip olamadığı bir üstünlüğe sahiptir. Nâfi'in halkasından da arkadaşı olan Mâlik'in Zührî'nin halkasında yaşadıklarını anlattığı şu rivayet buna delildir:⁵⁵⁰

⁵⁴⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, VIII, 396.

⁵⁴⁷ Sem'ânî, *Edebü'l-implâ*, s. 474.

⁵⁴⁸ Hatîb, *Târîh*, VI, 602.

⁵⁴⁹ İbn Asâkir, *Târîh*, LXI, 431.

⁵⁵⁰ Mizzî, *Tehzîb*, XIX, 129.

Bir gün Zührî'nin yanındaydık, aramızda Ubeydullah b. Ömer ve Muhammed b. İshak da vardı. İbn İshak kitabı alıp okumaya başlayınca Zührî, “Nesebini say” dedi. O, “Muhammed b. İshak b. Yesâr” deyince Zührî, “Bırak kitabı” dedi. Kitabı ben aldım, Zührî bana da “Nesebini say” dedi. Ben “Mâlik b. Enes b. Ebî Âmir el-Asbahî” deyince Zührî yine “Kitabı bırak” dedi. Bu sefer kitabı Ubeydullah b. Ömer aldı. Zührî ondan da nesebini saymasını isteyince “Ubeydullah b. Ömer b. Hafs b. Âsım b. Ömer b. el-Hattâb” dedi. Zührî bunu duyunca “Oku” dedi. O gün Zührî'nin hadislerini bütün Medineliler Ubeydullah'tan dinlediler.

Bu nakil, Zührî'nin hocaları arasında soyluluk bağlamında gözettiği hiyerarşiyi⁵⁵¹ talebeleri arasında da gözettiğini gösterir. İbn İshak ile Mâlik, Zührî'nin takdir ettiği talebeleri olsalar da okuma önceliği Medine'nin en soylu ailelerinden biri olan Ömer ailesine mensup olduğundan Ubeydullah'a verilmiştir. Ubeydullah'ın sadece soyluluk bakımından değil hadisleri güzel bir şekilde okuması açısından da halka arkadaşlarının önünde olduğu anlaşılır. Yine Mâlik b. Enes, Zührî Şam'dan Medine'ye geldiğinde halka mensuplarının toplandığını, Zührî'ye sormak istedikleri hadislerin baş taraflarını bir kâğıda yazıp hocaya sorsun diye Ubeydullah b. Ömer'e verdiklerini anlatır.⁵⁵²

Ubeydullah, aynı Mâlik gibi Zührî'yi ders zamanları dışında da yakalayıp ondan hadis dinlemek için her fırsatı değerlendirir. Mâlik'le birlikte Zührî'nin yanına gidip hasta olmasına rağmen onu hadis rivayet etmeye ikna ettiklerinden⁵⁵³ bahsedilmişti. Ubeydullah'ın Zührî'nin yanına tek başına gitmesine dair rivayetler de mevcuttur.⁵⁵⁴

Ubeydullah, Zührî'nin yakın talebeleri arasında yapılan kıyaslamalarda zikredilmese de İbn Receb'in Zührî'nin talebelerine dair yaptığı tabakalandırmada birinci tabakada bulunur. İbn Receb, bu tabakaya yerleştirdiği isimleri “Hafızaları kuvvetli, hadisleri sağlam bir şekilde alıp rivayet eden, Zührî'nin yanında uzun süre kalmış ve hadislerini güzelce korumuş, iyi bilen râviler” diye niteler.⁵⁵⁵ Bu da Ubeydullah'ın,

⁵⁵¹ Ma'mer b. Râşid şöyle demiştir: Bir gün Zührî'ye “Mevâliden hadis rivayet etmediğini söylüyorlar?” diye soruldu. Zührî, “Hayır, ben onlardan rivayet ediyorum. Ama [aynı hadisleri] muhacirlerin ve ensârın çocuklarında bulursam onlardan alıyorum. Onlar varken başkalarını ne yapayım?” cevabını verdi (İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 334; VII, 434). Zührî'nin bu tavrı hakkında bk. Özkan, “Zührî'nin Mirasına Bir Örnek”, s. 18-9.

⁵⁵² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), III, 238.

⁵⁵³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 436.

⁵⁵⁴ Fesevî, *el-Ma'rife*, III, 157-8

⁵⁵⁵ İbn Receb, *Şerh*, II, 613.

Zührî'den çok hadis rivayet etmese bile ondan elde ettiği hadisleri gerektiği gibi koruyup naklettiğini gösterir. Onun Zührî'den çok hadis rivayet etmemesi, hadis tahsilindeki asıl amacının Ömer ailesinin rivayetlerini toplamak istemesi ve bu hadisleri zaten Nâfi'den almış olmasından kaynaklanıyor olmalıdır.

Zührî-Ubeydullah arasındaki ilişkinin hadis usulü meselelerine yansımaları tahammül ve edâ yöntemleri konusunda kendisini gösterir. Zührî'nin daha çok kıraat/arz yöntemiyle hadis aktardığı zikredilmişti. Ubeydullah da kendi halkasında bu yöntemi kullanmayı tercih eder.⁵⁵⁶ Bu tercihinde Nâfi'in ve Zührî'nin bu metodu benimsemeleri etkili olmuş gibidir. Ayrıca Zührî'nin kıraat/arz dışında daha az muteber sayılan yollarla hadis rivayet ettiğine dair anlatılar daha çok Ubeydullah'a aittir.⁵⁵⁷

Zührî halkasına katılmış olsa da Ubeydullah'ın onun takipçisi ve halefi olduğu söylenemez. Onu Nâfi'in halkasının en önemli mensubu ve onun halefi olarak görmek daha doğru olduğu için elde ettiği birikimi kimlere aktardığı Nâfi' halkasına dair bölümde ele alınmıştır.

⁵⁵⁶ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 267.

⁵⁵⁷ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî), III, 168; IV, 480.

II. Tasnif Dönemi Halkaları: Mâlik b. Enes Halkası

Ebû Abdullah⁵⁵⁸ Mâlik b. Enes b. Mâlik⁵⁵⁹ el-Himyeri el-Asbahî el-Medenî⁵⁶⁰ 93/712 senesinde Medine’de dünyaya gelmiştir.⁵⁶¹ Kureyş kabilesinin Benû Teym kolunun müttefikidir (*halîf*).⁵⁶² En erken hadis derlemelerinden biri olan *el-Muvattâ* ile tanınır. Kendisi de bir ricâl münekkidi olan⁵⁶³ Mâlik, diğer bütün münekkitler tarafından üst düzey övgü ifadeleriyle nitelenmiştir.⁵⁶⁴ “Hicret şehrinin imamı (*İmâmü Dâri’l-hicre*)” şeklinde nitelenmesi de⁵⁶⁵ Medine’deki konumunu göstermektedir. Bütün hayatını Medine’de geçiren Mâlik, 14 Rebiülevvel 179 (7 Haziran 795) tarihinde yine orada vefat etmiştir.⁵⁶⁶

A. Hocaları

Medine’nin en meşhur âlimlerinden olan Mâlik’in bilgi kaynaklarını tespit etmek için kendi eseri *el-Muvattâ*’da en çok hangi hocalarının rivayetlerine yer verdiğine bakılabilir.⁵⁶⁷ Eserinin esas alınan nüshasında 2012 rivayeti bulunan Mâlik’in bu sayının %10’u olan 200’den fazla hadis ve fetva aktardığı hocaları şöyledir:

⁵⁵⁸ Halife b. Hayyât, *et-Tabakât*, s. 275.

⁵⁵⁹ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 570.

⁵⁶⁰ Zehebî, *Siyer*, VIII, 49.

⁵⁶¹ Kadı İyâz, *Tertîb*, I, 141. Kadı İyâz, onun doğumuna dair zikredilen diğer tarihlerin doğru olmadığını söyler.

⁵⁶² Zehebî, *Siyer*, VIII, 49.

⁵⁶³ Turhan, *Ricâl Tenkidi*, s. 204-43.

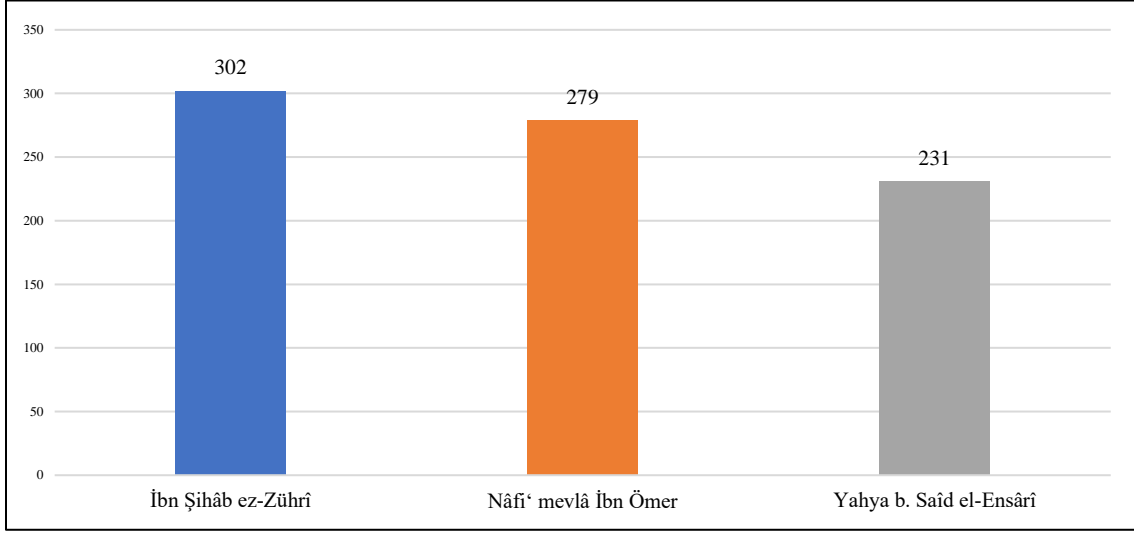
⁵⁶⁴ Birkaç örnek için bk. Ahmed b. Hanbel, *Min kelâmi...* (Merrûzî), s. 47; Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, VII, 310; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, I, 12-4.

⁵⁶⁵ Zehebî, *Siyer*, VIII, 48.

⁵⁶⁶ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 575.

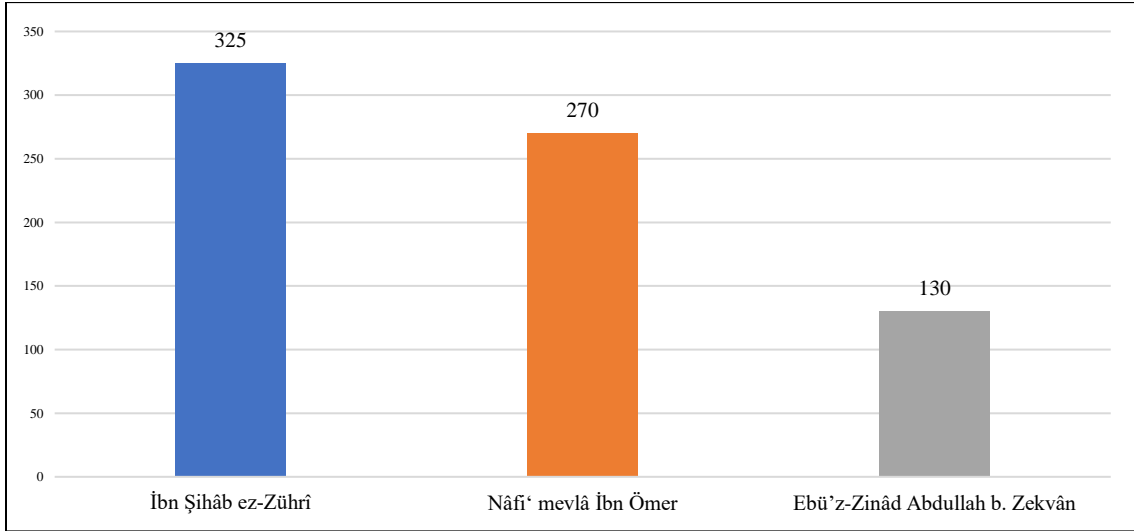
⁵⁶⁷ Çalışma boyunca verilen rivayet sayıları için Cevâmî‘u’l-Kelim programının verileri kullanılmışsa da Mâlik’in hocaları tespit edilirken onun ilişki ağlarını daha doğru yansıttığı düşünülerek *el-Muvattâ* kullanılmıştır. *el-Muvattâ*’daki isnâdlar bir Excel dosyasına kaydedilmiş, buradan hareketle Mâlik’in hangi hocasından kaç rivayet naklettiği tespit edilmiştir. Sayıma yalnızca merfû hadisler değil, mevkûf ve maktû rivayetler de eklenmiştir; zira *el-Muvattâ*’da merfû hadisler kadar sahâbî ve tâbî kavilleri de bulunur ve Mâlik’in bunları hangi hocaları vasıtasıyla aktardığı da önem arz eder. Notlamada *el-Muvattâ*’nın Yahya b. Yahya el-Leysî (ö. 234/849) rivayetinin A’zamî tarafından tahkik edilen neşri esas alınmıştır.

Grafik 25: Mâlik b. Enes'in Öne Çıkan Hocalarından Rivayetlerinin Sayıları (el-Muvattâ)

Mâlik'in Cevâmi'ü'l-Kelim programındaki rivayet sayısı ise 1340'tır. *el-Muvattâ* verileriyle kıyaslamak adına programa göre toplam rivayet sayısının %10'u olan 130'dan fazla hadis naklettiği hocalarına bakılabilir.

Grafik 26: Mâlik b. Enes'in Öne Çıkan Hocalarından Rivayetlerinin Sayıları (Cevâmi'ü'l-Kelim)

Hem *el-Muvattâ* hem Cevâmi'ü'l-Kelim verilerine göre Mâlik'in en yakın iki hocası sırasıyla İbn Şihâb ve Nâfi'dir. Onların ardından *el-Muvattâ*'ya göre Yahya b. Saïd el-Ensârî, Cevâmi'ü'l-Kelim'e göre Ebü'z-Zinâd gelir ki ilgili bölümlerde ele alındığı gibi Mâlik, bu dört hocasının da halkasında bulunur. Halkasının mensubu olduğu bir diğer hocası Zeyd b. Eslem grafiklerde yer almasa da iki veri kaynağında da bu dört kişiden hemen sonra yer alır.⁵⁶⁸ Mâlik'in bu hocalarıyla ilişkileri ricâl ve hadis usulü verileriyle

⁵⁶⁸ Mâlik, Zeyd b. Eslem'den *el-Muvattâ*'da 89, Cevâmi'ü'l-Kelim'e göre 100 rivayet nakleder.

de desteklenir ve mezkûr irtibatlar çalışmanın ilgili bölümlerinde detaylıca incelenmiştir. Mâlik'in onların halkaları devam ettiren biri olarak sunulmamasının sebebi ise onu tek bir kişinin geleneğini devam ettiren biri olarak görmenin mümkün olmamasıdır. O, bütün Medine'nin ilmî birikimini kendisinde toplamış, özümsemiş ve aktarmıştır. Onu bir hocanın değil, Medine geleneğinin tamamının bir temsilcisi olarak sunmak daha doğrudur.

Mâlik'in çokça hadis rivayet ettiği bir diğer hocası Hişâm b. Urve⁵⁶⁹ ile ilişkisine dair ricâl verileriye kısıtlıdır. Onun, Hişâm'dan rivayet eden en sağlam kişiler arasında sayılması⁵⁷⁰ ve ondan çok küçükken hadis dinlediğine dair bir anısını anlatması⁵⁷¹ mevcut bilgilerden bazılarıdır. Bu kısıtlı veriler ikisi arasında güçlü bir hoca-talebe bağı olduğunu söylemek için yeterli değildir. Bunun en önemli sebebi Hişâm'ın Irak'a göç etmesi olmalıdır.

Mâlik'in yakın hocaları yukarıda zikredilenlerle sınırlı değildir. Şüphesiz ki onun en yakın hocalarından biri Rebîa b. Ebî Abdurrahman'dır, fakat Rebîa'nın çok az rivayete sahip olmasının⁵⁷² yanında Mâlik'in ondan naklettiği hadisler de oldukça sınırlı⁵⁷³ olduğundan ikisi arasındaki yakınlık isnâd verilerine yansımamıştır. Ricâl kaynaklarındaki bilgilere göreyse Mâlik ilim öğrenmeye başladığında halkasına katıldığı ilk âlimlerden biri Rebîa'dır.⁵⁷⁴ Ayrıca o, kendisini Rebîa'nın yakın talebeleri arasında sayar.⁵⁷⁵ Onun halka kurması da Rebîa vesilesiyle olur. Bir gün derste Rebîa ile tartışınca kendi halkasını kurmaya karar verir ve halka arkadaşlarından bazıalarını da yanına alarak Mescid-i Nebevî'de müstakil bir halka kurar.⁵⁷⁶ Mâlik'in, valilerin istişare meclisine Rebîa'nın onayını almadan katılmaması⁵⁷⁷ ve fetva vermeye başlamadan önce ondan müsaade istemesi⁵⁷⁸ de ikili arasındaki yakın ilişkiyi gösteren delillerdendir.

⁵⁶⁹ Mâlik, Hişâm'dan *el-Muvattâ'* da 125, Cevâmi'u'l-Kelim'e göre 95 rivayet nakleder.

⁵⁷⁰ İbn Receb, *Şerh*, II, 680.

⁵⁷¹ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis), II, 345.

⁵⁷² Cevâmi'u'l-Kelim programına göre Rebîa'nın 120 rivayeti vardır.

⁵⁷³ Mâlik ondan *el-Muvattâ'* da 34, Cevâmi'u'l-Kelim programına göre 35 rivayet aktarır.

⁵⁷⁴ Kadı İyâz, *Tertîb*, I, 130.

⁵⁷⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I, 24.

⁵⁷⁶ Kadı İyâz, *Tertîb*, I, 140.

⁵⁷⁷ Kadı İyâz, *Tertîb*, I, 141-2.

⁵⁷⁸ Kadı İyâz, *Tertîb*, I, 142.

Mâlik’le irtibatı isnâd verilerine yansımayan bir diğer yakın hocası da Abdullah b. Yezîd b. Hürmüz’dür (ö. 148/765). Mâlik, *el-Muvattâ*’da onun hiçbir rivayetine yer vermese de ricâl kaynaklarındaki verilerden ikisi arasında sıkı bir ilişki olduğu anlaşılır. Mesela Mâlik ilim öğrenmeye karar verdiğinde ilk onun yanına gittiğini,⁵⁷⁹ yanına sabahları erkenden gidip gece olmadan ayrılmadığını,⁵⁸⁰ derslerine 13 sene boyunca katıldığını⁵⁸¹ ve bu oturumlar sırasında baş başa kalabilmeleri için başkalarının içeriye girmesini engellediğini⁵⁸² anlatır. Mâlik’in onu kendisine örnek aldığı söylemesi,⁵⁸³ ayrıca onun giyim kuşamına dair bilgi vermesi⁵⁸⁴ de ikisi arasındaki irtibatı kanıtlar. Mâlik’in bu kadar itibar ettiği bir hocasından hiç hadis aktarmamasının sebebi İbn Hürmüz’ün ona bu konuda yemin ettirmesi⁵⁸⁵ olmalıdır. Ayrıca Mâlik’in Rebîa gibi İbn Hürmüz’den de fıkıh alanında istifade etmiş, onlardan sadece fikhi düşünceyi ve pratiği öğrenmiş olması da mümkündür.

Mâlik’in hocaları burada sayılanlardan çok daha fazladır. Onun Medine’nin ilmî birikimini kendi şahsında topladığı söylenebilir. Nitekim Ali b. el-Medîni şöyle der:⁵⁸⁶

Bu kişilerden [Zeyd b. Sâbit’in talebeleri] sonra Medine’de yaşayıp onların ilmî birikimini en iyi bilenler İbn Şihâb, Yahya b. Saîd, Ebü’z-Zinâd ve Bükeyr b. Abdullah b. el-Eşec’dir [ö. 122/737-8]. Bunlardan sonra Medine’de yaşayıp onların ilmî birikimini en iyi bilen kişi ise Mâlik b. Enes’tir.

Başka bir haberde ise genel bir değerlendirmeye “Medineli tâbiîlerin görüşlerini Mâlik b. Enes’ten daha iyi bilen kimse yoktu” dediği nakledilir.⁵⁸⁷ Ayrıca onun “Medine’nin âlimi” olarak anılması⁵⁸⁸ ve Medine ehlinin uygulamalarına önem vermesi⁵⁸⁹ de Medine birikimini özümlediğini gösterir.

⁵⁷⁹ Kadı İyâz, *Tertîb*, I, 131.

⁵⁸⁰ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 571.

⁵⁸¹ Fesevî, *el-Ma’rife*, I, 655.

⁵⁸² Kadı İyâz, *Tertîb*, I, 131.

⁵⁸³ Fesevî, *el-Ma’rife*, I, 652.

⁵⁸⁴ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 513.

⁵⁸⁵ Kadı İyâz, *Tertîb*, I, 131-2.

⁵⁸⁶ Ali b. el-Medîni, *el-İlel*, s. 45.

⁵⁸⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, I, 22.

⁵⁸⁸ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu’l-kebîr* (es-Sifru’s-sâlis), I, 272.

⁵⁸⁹ Mâlik, bu meseleye dair görüşlerini Leys b. Sa’d’a yazdığı mektupta dile getirir (Fesevî, *el-Ma’rife*, I, 687-97).

B. Halka Mensupları

Mâlik, hocalarından elde ettiği birikimi kendi halkasında sonraki nesle aktarır.⁵⁹⁰ O, halkasını çok genç bir yaşta kurmuş olmalıdır. Zira henüz hocası Nâfi‘ hayattayken bir halka sahibi olduğu, hatta bu halkanın Nâfi‘inkinden daha kalabalık olduğu nakledilir.⁵⁹¹ Kadı İyâz’ın Mâlik’in 17 yaşında ders vermeye başladığını söylemesi,⁵⁹² onun 110/728-9 yılında, yani Nâfi‘in vefatından yedi sene önce halka kurduğu anlamına gelir. Bu tarihin çok erken olduğu açıktır. Böyle erken bir tarihin verilmesinde Kadı İyâz’ın Mâlik konusundaki taassubunun payı olduğu düşünülebilir. Ancak Mâlik’in, ilim talebine normalden daha erken başladığına dair rivayetler⁵⁹³ hesaba katılarak onun en azından 120’li yıllarda halkasını kurduğu söylenebilir. Bu durumda onun Ubeydullah b. Ömer’den sonra Nâfi‘in halkasının başına geçtiğine dair rivayet,⁵⁹⁴ Ubeydullah’ın vefatından sonra ilgili halkanın mensuplarının Mâlik’in müstakil halkasına intikal ettiği şeklinde yorumlanmalıdır.⁵⁹⁵

Mâlik’in halkası ilk zamanlar Mescid-i Nebevî’nin Ravza denilen kısmındaydı.⁵⁹⁶ Ancak daha sonraları mescitte hadis rivayet etmeyi bırakmış ve halkasını evinde kurmaya başlamıştır. Bu, onun bütün hayatına etki eden⁵⁹⁷ bir inzivaya çekilme isteği üzerine gerçekleşmiş olmalıdır. Bu inzivaya çekilme isteğinin sebebi de hastalık, siyasi anlaşmazlıklar⁵⁹⁸ veya halka düzenini daha sıkı bir şekilde kontrol etme isteği olabilir. Oldukça kalabalık olan bu halka bazı kurallara sahipti. Dersten önce öğrenciler Mâlik’in

⁵⁹⁰ Mâlik’in halkasının ricâl kaynakları üzerinden yapılan bir tasviri için ayrıca bk. Özkan, *Amel Telakkisi*, s. 131-5.

⁵⁹¹ Kadı İyâz, *Tertib*, I, 141.

⁵⁹² Kadı İyâz, *Tertib*, I, 141.

⁵⁹³ Kadı İyâz, *Tertib*, I, 132.

⁵⁹⁴ Fesevî, *el-Ma‘rife*, I, 682.

⁵⁹⁵ Bu anlatı, bir diğer hocası Rebîa’nın 136/753 yılındaki vefatından sonra bile Mâlik’in Mescid-i Nebevî’nin direklerinden birinin yanında yalnız başına oturduğunu söyleyen rivayetle (Kadı İyâz, *Tertib*, I, 173) çelişir. Özkan bu çelişkiyi Mâlik’in erken yaşta kurduğu halkanın hadis halkası olduğunu, Rebîa’nın vefatından sonra yalnız başına oturmasının sebebinin ise henüz fıkıh halkasını kurmamış olması olduğunu söyleyerek çözmeye çalışır (*Amel Telakkisi*, s. 131-2). Ancak 17 yaşında hadis rivayetine başlayan Mâlik’in 43 yaşına kadar fetva vermemiş ve fıkıh tedrisinde bulunmamış olması pek de olası değildir. Bu rivayette Mâlik’in halkası olmadığı değil, yalnızca o sırada mescitte tek başına oturduğu kastediliyor olmalıdır.

⁵⁹⁶ İbn Sa‘d, *et-Tabakât*, VII, 187.

⁵⁹⁷ Vâkıdî’nin bununla ilgili bir sözü için bk. İbn Sa‘d, *et-Tabakât*, VII, 574.

⁵⁹⁸ İbn Abdilber, *el-İntikâ*, s. 87.

kapısının önünde toplanırlar, onları karşılayan kapıcı hadis için mi fıkıh (*mesâil*) için mi geldiklerini sorar, Mâlik de verdikleri cevaba göre hazırlık yapardı.⁵⁹⁹ İçeriye önce Hicazlılar, sonra Şamlılar, sonra Iraklılar alınırdu.⁶⁰⁰ Mâlik'in en yakınına buluş çağına erenler oturur, onları daha küçükler takip ederdi. Eğer toplanan halka hadis halkasıysa Mâlik'in oturması için yüksekçe bir kürsü hazırlanı⁶⁰¹ ve tütsü yakılırdı.⁶⁰² Öğrencilerinden büyük bir disiplin ve saygı bekleyen⁶⁰³ Mâlik'in, kürsüsüne oturduğunda ders bitene kadar oturuşunu bozmadığı söylenir.⁶⁰⁴ Mâlik'in, talebelerin içeriye belli bir düzenle alınmasından sorumlu kapıcıları⁶⁰⁵ ve ders süresince iki tarafında nöbet tutan siyahi köleleri de vardı. Bu kölelerin görevi Mâlik'i sınırlendiren kişileri meclisten atmaktı.⁶⁰⁶

Mâlik'in halkasında hadisler birkaç farklı şekilde aktarılırdı. Bunlardan ilki hadislerinin Mâlik'e okunmasıdır. Bu, ona *el-Muvattâ'*nın çeşitli talebeleri tarafından okunması şeklinde olabileceği⁶⁰⁷ gibi belirli konulardaki veya belirli hocalarının⁶⁰⁸ hadisleri de okunabilirdi. Bir diğer rivayet şekli ise onun kâtibi Habîb b. Ebî Habîb (ö. 218/833-4) vasıtasıyla yapılan arzdu. Bu tür arzda hadisleri Mâlik'e Habîb arz ederken diğer talebeler onun kitabını göremeyecek ve onları duyamayacak kadar uzakta beklerlerdi. Habîb, Mâlik'e yaklaşık iki varak arz eder, daha sonra halka mensuplarının yanına gelip arz ettiği varakları onlara verir, onlar da bu varakları kendi nüshalarıyla mukâbele ederlerdi.⁶⁰⁹

Yukarıda Mâlik'in kapıcısının kapıda bekleyen kişilere hadis için mi fıkıh için mi geldiklerini sorduğundan bahsedilmişti. Bu rivayetten Mâlik'in biri hadis, diğeri fıkıh ve

⁵⁹⁹ Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 14-5.

⁶⁰⁰ Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 30.

⁶⁰¹ Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 16

⁶⁰² Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 15.

⁶⁰³ Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 14-5.

⁶⁰⁴ Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 16.

⁶⁰⁵ Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 13.

⁶⁰⁶ Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 31.

⁶⁰⁷ Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 30.

⁶⁰⁸ Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 31.

⁶⁰⁹ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis), II, 366. Habîb, Mâlik'e arz ederken onların yanında Mus'ab b. Abdullah ez-Zübeyrî gibi kimi yakın talebelerinin de bulunmasına izin verildiği anlaşılır. Bununla birlikte Yahya b. Maîn'e göre Habîb'in arzı güvenilir değildir (*et-Târîh* [Dûrî], IV, 458-9).

fetvaya dair en az iki farklı halkası olduğu sonucu çıkarılabilir. *el-Muvattâ*'nın ise hadis halkasında mı fıkıh halkasında mı okunduğu tespit edilememiştir. Onun muhtevasının iki halkada okunmaya da elverişli olması bu konuda bir tahminde bulunmayı zorlaştırmaktadır. Belki de *el-Muvattâ*'ya hasredilen özel bir halka vardı ve bu halkaya hem hadis hem fıkıh öğrenmek isteyen talebeler katılıyordu. Bütün bunların yanında Mâlik'in tek halkası olduğu, o gün hadis mi rivayet edileceği yoksa mesâil mi konuşulacağına öğrencilerin talebine göre belirlendiği de düşünülebilir. Her hâlükârda bu konuda kesin bir şey söylenmesi için daha detaylı araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Daha önce ele alınan halkaların aksine Mâlik'in halkasına kimlerin katıldığına dair açık rivayetler bulunur. Özellikle Mâlikî tabakât kitaplarında onun halkasına katılan onlarca kişiden bahsedilir. Buradaki tek problem onun hadis ve fıkıh halkalarının mensuplarının kesin olarak ayırt edilmemesidir. Yine de bazı kriterler konarak bu konuda yaklaşık bir sonuca varılabilir. Bu çalışma onun rivayet birikiminin Medine'deki serüvenini araştırdığından hadis halkasının Mâlik'ten çokça hadis rivayet eden Medineli mensuplarına odaklanılacaktır. Mâlik'in halkasının mensupları belirlenirken izlenen kriterler şunlardır: 1- Medineli olmaları. Yukarıda belirtildiği üzere bu çalışmada Mâlik'in hadis mirasının Medine'de ne zamana kadar kaldığı ve kimler eliyle yayıldığı tespit edilmek istendiğinden onun yalnızca Medineli talebeleri ele alınacaktır. 2- *el-Muvattâ* râvisi olmaları. Önceki kısımlarda işlenen halkaların mensupları belirlenirken Cevâmi'u'l-Kelim programının isnâd verileri esas alınmış olsa da diğer halka sahiplerinin aksine Mâlik'in kendisinden çokça rivayet edilen meşhur bir eseri bulunduğundan bu eserin bir talebesi tarafından nakledilmiş olması yeterli bir isnâd verisi olarak görülmüştür. Yani *el-Muvattâ*'yı aktaran talebeleriyle Mâlik arasında yakın bir rivayet bağı olduğu kabul edilmiştir. *el-Muvattâ*'yı rivayet etmeyen ve kaynaklarda Mâlik'ten hadis naklettiğine dair veri bulunmayan talebeleri ise onun fıkıh halkasıyla irtibatlı oldukları ve rivayet birikimini taşımadıkları düşüncesiyle halka dışında bırakılmıştır. 3- Asli ricâl verilerine sahip olmaları. Burada “asli ricâl verileri”nden⁶¹⁰ kasıt, onun halkasına katıldığına veya yakın talebeleri arasında bulunduğu söylenmesi gibi onunla uzun süre geçirdiğine açıkça delalet eden verilerdir. 4- Tali ricâl verilerine sahip olmaları. “Tali ricâl verileri”nden⁶¹¹ kasıt ise hoca ile talebe arasındaki şahsi ilişkiye

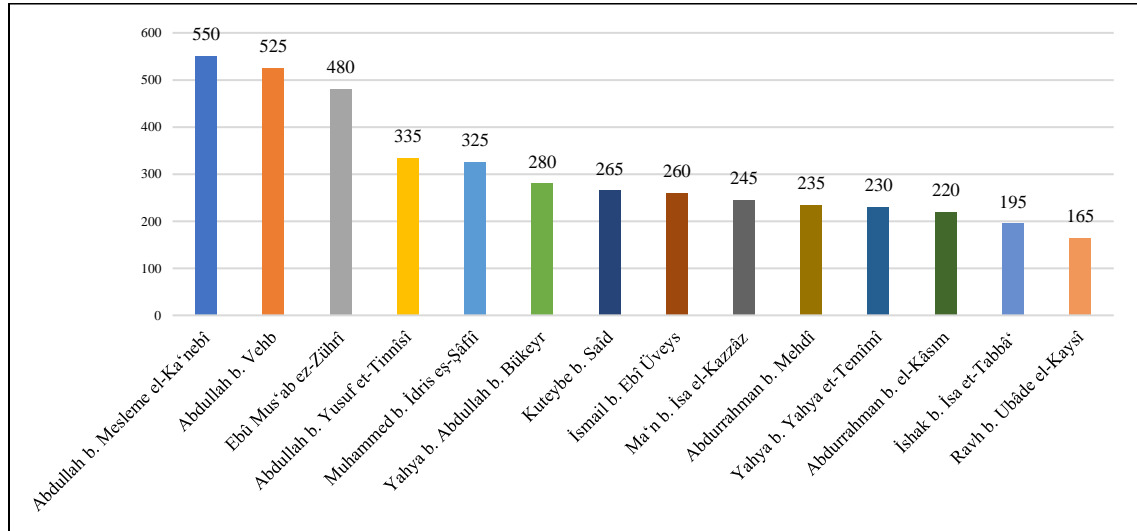
⁶¹⁰ Bu kavram için bk. Topgül – Maden, “Ehl-i Hadis Ders Halkaları”, s. 50-5.

⁶¹¹ Bu kavram için bk. Topgül – Maden, “Ehl-i Hadis Ders Halkaları”, s. 55-7.

işaret eden verilerdir. Bunlara talebenin hocasının doğum ve vefat tarihleri, ibadet alışkanlıkları ve dış görünüşüne dair bilgi vermesi örnek gösterilebilir. 5- Mâlik'in birikimini sonraki nesle aktarmayı görev edinmiş olmaları. Bu kriter, "talebenin hocaları arasında Mâlik'in özel bir konumu olması" şeklinde de ifade edilebilir. Kimi talebeleri Mâlik'ten az sayıda hadis alıp halkasından ayrılmış, kalan günlerinde de bu hadisleri nakletmeye o kadar özen göstermemişken diğerleri ondan elde ettiği birikimi benimsemiş ve sonraki nesle aktarmayı vazife edinmiş, neredeyse Mâlik haricinde hiçbir hocadan hadis rivayet etmemişlerdir. Halkaya dâhil edilecek kişilerin ikinci tür talebelerden olmalarına dikkat edilmiştir.

Mâlik'in Medinelî hadis halkası tespit edilirken isnâd verisi olarak bir talebenin *el-Muvattâ'*yı rivayet etmiş olması esas alınsa da Cevâmi'u'l-Kelim verilerine göre öne çıkan talebelerinin ondan kaç hadis rivayet ettiğini görmek de faydalı olacaktır. Program 1340 rivayeti bulunan Mâlik'ten bu sayının %10'u olan 130'dan fazla rivayet aktaran talebeleri şöyledir:

Grafik 27: Öne Çıkan Talebelerinin Mâlik'ten Rivayetlerinin Sayıları

Programa göre Mâlik'in öne çıkan 14 talebesi bulunur. Bunlardan yalnızca Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebî (ö. 221/835), Ebû Mus'ab ez-Zührî (ö. 242/857), İsmail b. Ebî Üveys (ö. 226/841) ve Ma'n b. İsa el-Kazzâz (ö. 198/814) Medinelîdir. Bunlar arasında Mâlik'ten en çok hadis rivayet eden Ka'nebî'nin bile 550 nakli gözükse de mezkûr isimlerin tamamının *el-Muvattâ'* râvisi olduğu, yani Mâlik'ten yaklaşık 1500-2000 civarında rivayet aktardıkları unutulmamalıdır. Program verileri, bu problemten dolayı halkanın inşasında kullanılmamış olsa da ara ara *el-Muvattâ'* verileriyle kıyaslanmıştır.

Sonuç olarak, yukarıda sayılan kıstaslara uyduğu tespit edildiği için halkaya dâhil edilen isimler şöyledir: Ma'n b. İsa el-Kazzâz, Mutarrif b. Abdullah el-Yesârî (ö. 220/835), Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebî, İsmail b. Ebî Üveys, Mus'ab b. Abdullah ez-Zübeyrî (ö. 236/851), Ebû Mus'ab ez-Zührî.

Mâlik'in halkasına yalnızca bu kişiler dâhil edilmiş olmakla birlikte yukarıdaki kriterleri sağlamayan ancak burada zikredilmesi gereken Medineli başka talebeleri de vardır. Bunların başında Mâlik'ten sonra halkanın başına geçtiği söylenen Osman b. İsa b. Kinâne (ö. 181/797-8) gelir. İbn Kinâne'nin, Mâlik'in halkasına katıldığı ve onun hemen sağında oturduğu⁶¹² bilgileri Mâlik'in en yakın talebelerinden olduğu izlenimini uyandırır da durum böyle olmamalıdır. Daha dikkatli bir okuma yapıldığında İbn Kinâne'nin Mâlik'in akranı olduğu anlaşılır. Nitekim o, Mâlik'ten iki sene sonra vefat etmiştir ve Medine'nin fakihlerinden olup Mâlik hayattayken bile kendisine en çok fetva sorulan kişilerdendir.⁶¹³ Ayrıca kaynaklarda onun Mâlik'ten hadis rivayet ettiğine rastlanmaz.⁶¹⁴ Dolayısıyla onun Mâlik'in talebesi değil, büyük ihtimalle kendi fıkıh halkası olan ancak Mâlik'in birikiminden faydalanmak isteyen bir arkadaşı olduğu söylenebilir. Aynı durum Mugîre b. Abdurrahman el-Mahzûmî (ö. 186/802) ve Muhammed b. Dînâr (ö. ?) için de geçerlidir. Onların da Mâlik'in halkasına katılmış olmakla birlikte onun talebeleri değil, yaşlıları tabakasındaki Medine fakihlerinden oldukları anlaşılır.⁶¹⁵ Zira hem Mugîre'nin hem Muhammed'in henüz Mâlik hayattayken Medine'de fetva verdikleri söylenir.⁶¹⁶ Mâlik'in talebelerinin fıkıh öğrendiği kişiler arasında bu kişilerin de sayılması⁶¹⁷ da bu kanıyı destekler.

Abdullah b. Nâfi' es-Sâiğ (ö. 206/822) ise Mâlik'in talebeleri arasında bulunmasına ve İbn Kinâne'den sonra halkanın başına geçtiği söylenmesine⁶¹⁸ rağmen

⁶¹² Kadı İyâz, *Tertîb*, III, 21.

⁶¹³ Kadı İyâz, *Tertîb*, III, 3.

⁶¹⁴ Kadı İyâz, İbn Kinâne'nin daha çok re'y ile uğraştığını ve hadis ilminde meşhur olmadığını aktarır (*Tertîb*, III, 21).

⁶¹⁵ Benzer bir yorum için bk. Erdoğan, "Mugîre b. Abdurrahman", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mugire-b-abdurrahman> (21.02.2022); Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü*, s. 24-5.

⁶¹⁶ İbn Abdilber, *el-İntikâ*, s. 100-1.

⁶¹⁷ İbn Abdilber, *el-İntikâ*, s. 100-1; Kadı İyâz, *Tertîb*, III, 137.

⁶¹⁸ Kadı İyâz, *Tertîb*, III, 21.

daha çok fıkıhla iştigal ettiğinden, hadis ilminde behresi bulunmadığından⁶¹⁹ ve dolayısıyla *el-Muvattâ*'yı rivayet etmediğinden halka dışında bırakılmıştır. İbn Nâfi'in Mâlik'in rivayet birikimini aktarmadaki rolü, hadis halkasına dâhil edilecek kadar büyük gözükmemektedir.

Burada Habîb b. Ebî Habîb'in halkaya neden alınmadığı da açıklanmalıdır. Habîb, Mâlik'in kâtibi olduğundan bütün derslerde bulunmuş, zaman zaman hadisleri o okumuş⁶²⁰ ve *el-Muvattâ*'yı nakletmiş olsa da Mâlik'le ilişkisine dair diğer talebelerinin sahip olduğu asli ve tali ricâl verilerine sahip değildir. Başka bir deyişle onun Mâlik'le diyalogları ve yaşadıkları hakkında yeterli bilgi yoktur. Ayrıca o, Mâlik hakkında şahsi ilişkilere delalet eden bilgiler de vermez. Dahası, ricâl münekkitleri onu yalancılıkla ve Mâlik adına hadis uydurmakla itham etmişlerdir. Örneğin Yahya b. Maîn, Habîb hakkında “Yalancı ve pis biridir, hadis uydurur” demiş,⁶²¹ onun arzını “en kötü arz” olarak nitelmiş,⁶²² *el-Muvattâ*'yı Habîb'den alan talebelerin rivayetlerini zayıf bulmuştur.⁶²³ Ahmed b. Hanbel de Habîb'in rivayet ettiği bir sahifeyi inceleyip içindeki hadislerin yanlışlarla dolu olduğunu görünce onun yalancı olduğuna hükmetmiştir.⁶²⁴ Büyük ihtimalle bu ithamların bir neticesi olarak Habîb'in rivayetleri sonraki nesillere ulaşmamış ve onun Mâlik'ten elde ettiği rivayetlerin izini sürme imkânı kalmamıştır. Bütün bu sebeplerden dolayı Habîb, Mâlik'in halkasına dâhil edilmemiştir.

Mâlik'in halkaya dâhil edilmeyen yakın talebelerinden biri de Abdülmelik b. Abdülaziz İbnü'l-Mâcişûn'dur (ö. 212/827). Abdülmelik, Mâlik'in fıkhi birikiminin Medine'deki temsilcisi olarak anılsa⁶²⁵ ve ondan duyduğu görüşleri derlediği bir kitabı olduğu söylene⁶²⁶ de *el-Muvattâ*'yı naklettiğine dair bilgiler⁶²⁷ nispeten geç tarihlilolup şüphelidir. Ayrıca onun rivayet sayısı oldukça azdır. Buradan hareketle onun hadis rivayetiyle çok meşgul olmadığı, mesaisini daha çok fıkıh ilmine hasrettiği söylenebilir.

⁶¹⁹ İbn Abdilber, *el-İntikâ*, s. 103.

⁶²⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 575.

⁶²¹ Yahya b. Maîn, *Suâlât* (İbnü'l-Cüneyd), s. 489-90.

⁶²² Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî), IV, 458-9.

⁶²³ Yahya b. Maîn, *Ma'rifetü'r-ricâl* (İbn Muhriz), I, 63.

⁶²⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), II, 56. Habîb hakkındaki eleştiriler ve bunların bir değerlendirmesi için bk. Oral, *Muvatta'ın Oluşum Süreci*, s. 522-5.

⁶²⁵ Ess, *Theology and Society*, II, 780; Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü*, s. 27-30.

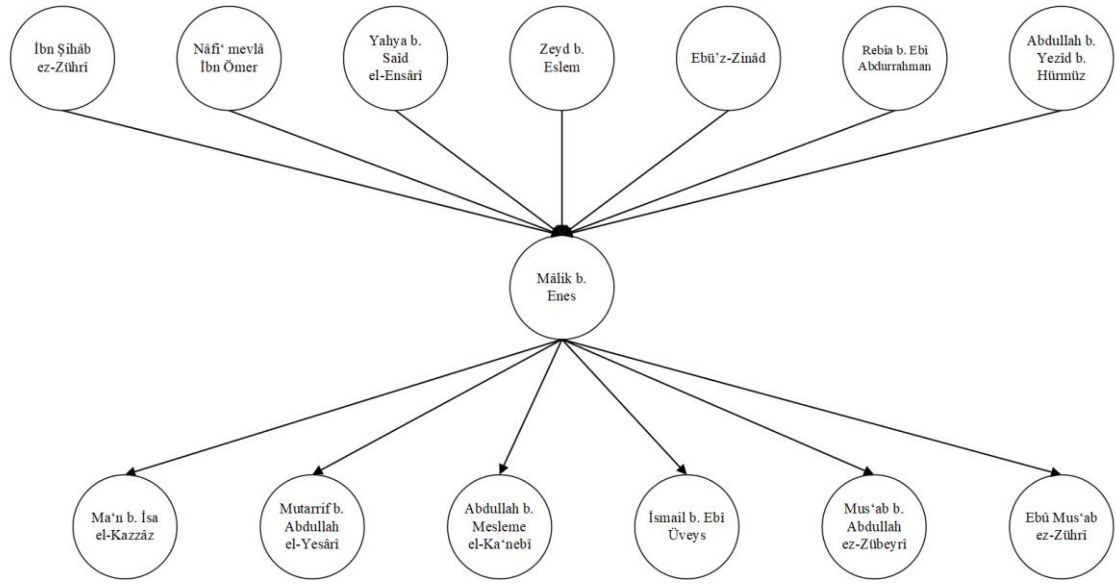
⁶²⁶ Kadı İyâz, *Tertîb*, III, 140.

⁶²⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XVII, 290.

Kaynaklarda fakih kimliğinin öne çıkarılması⁶²⁸ da bunu destekler. Bundan dolayı onun Mâlik'in rivayet birikimini aktarma konusunda önemli bir rol üstlenmediği düşünülmüş ve hadis halkasına dâhil edilmemiştir.

Mâlik'in Medineli olmayan birçok yakın talebesi de bulunur. Bunlar arasında onun mezhebini Mısır'da devam ettiren iki büyük talebesi Abdullah b. Vehb ile Abdurrahman b. el-Kâsım (ö. 191/806) ve birikimini Irak'a taşıyan Abdurrahman b. Mehdî akla ilk gelenlerdendir. Ancak bu kişiler bu çalışmanın konusuyla doğrudan alakalı olmadığından ve önceki çalışmalarda ele alındığından⁶²⁹ burada detaylandırılmayacaktır.

Şekil 4: Mâlik b. Enes'in Medineli İlişki Ağı

1. Ma'n b. İsa el-Kazzâz

Ebû Yahya Ma'n b. İsa b. Ma'n⁶³⁰ el-Medenî el-Kazzâz⁶³¹ 130/748 yılından sonra doğmuş,⁶³² Medine'de ipek ticaretiyle uğraşmıştır.⁶³³ Mâlik'in evlatlığı (*rabîb*) olduğu

⁶²⁸ Kadı İyâz, *Tertîb*, III, 137.

⁶²⁹ Mâlik'in talebelerini fıkıh birikiminin intikali bağlamında ele alan bir çalışma için bk. Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü*.

⁶³⁰ Halife b. Hayyât, *et-Tabakât*, s. 276.

⁶³¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, VII, 390-1.

⁶³² Zehebî, *Siyer*, IX, 304.

⁶³³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 615.

söylenmiştir.⁶³⁴ Ricâl münekkitleri tarafından güvenilir kabul edilen⁶³⁵ Ma'n, 198 senesinin Şevval ayında (Haziran 814) Medine'de vefat etmiştir.⁶³⁶

el-Muvattâ râvilerinden olan Ma'n b. İsa'nın⁶³⁷ rivayetinin en önemli özelliklerinden biri hadislerin çoğunu Mâlik'ten kıraat/arz ile değil semâ ile almış olmasıdır.⁶³⁸ Mâlik'in *el-Muvattâ*'yı kıraat/arz ile nakletme konusundaki ısrarı ve tutarlılığı⁶³⁹ düşünülürse Ma'n'a bir ayrıcalık tanıyarak *el-Muvattâ*'yı ona okuduğu söylenebilir. O, Mâlik'in *el-Muvattâ* haricindeki rivayet⁶⁴⁰ ve fetvalarını⁶⁴¹ da nakletmiştir. Cevâmi'u'l-Kelim verilerine göre ise Ma'n, Mâlik'ten 245 hadis aktarır.

Mâlik ile Ma'n arasındaki ilişkiyi ricâl kaynakları da destekler. O, Mâlik'in talebelerinin büyüklerinden⁶⁴² ve ona büyük bir bağlılık besleyenlerinden (*kâne eşedde'n-nâsi mülâzemeten li-Mâlik*)⁶⁴³ sayıldığı gibi bu talebeler arasında yapılan kıyaslamalarda da yer alır. Örneğin Yahya b. Maîn'e "Mutarrif, Mâlik'in hadislerinde Ka'nebî ve Ma'n gibi midir?" diye sorulduğunda "Hepsi sikadır" cevabını verir.⁶⁴⁴ Başka bir sefer ona Mâlik'in hadislerini en iyi bilen öğrencileri sorulduğunda Ma'n'ı da zikreder.⁶⁴⁵ Ebû Hâtim ise "Mâlik'in talebelerinin en güvenilir ve en sağlamı Ma'n'dır. O, bana Abdullah b. Nâfi' ve Abdullah b. Vehb'den daha sevimlidir" der.⁶⁴⁶

Ma'n'ın Mâlik'in halkasına katıldığına dair rivayetler bulunur. Halka arkadaşları onun, Mâlik'in ağzından çıkan her şeyi yazdığını naklederler.⁶⁴⁷ O, derste Mâlik'e sorulan

⁶³⁴ Kadı İyâz, *Tertîb*, III, 148.

⁶³⁵ Yahya b. Maîn, *Suâlât* (İbnü'l-Cüneyd), s. 382.

⁶³⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 615.

⁶³⁷ Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 87.

⁶³⁸ Yahya b. Maîn, *Ma'rifetü'r-ricâl* (İbn Muhriz), II, 155.

⁶³⁹ Ma'n'ın halka arkadaşı Mutarrif b. Abdullah, Mâlik'in yanında 20 sene bulunduğunu ama onun *el-Muvattâ*'yı kimseye okuduğunu görmediğini söyler (İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 572).

⁶⁴⁰ Yahya b. Maîn, *Suâlât* (İbnü'l-Cüneyd), s. 382. Yahya b. Maîn bu rivayetleri dinlemek için Ma'n'ın yanına gittiğini söyler.

⁶⁴¹ Kadı İyâz, *Tertîb*, III, 149.

⁶⁴² Kadı İyâz, *Tertîb*, III, 148.

⁶⁴³ İbn Abdilber, *el-İntikâ*, s. 110.

⁶⁴⁴ Yahya b. Maîn, *Min kelâmi...* (İbn Tahmân), s. 116.

⁶⁴⁵ Kadı İyâz, *Tertîb*, III, 149.

⁶⁴⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 278.

⁶⁴⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I, 26.

soruları ve onun cevaplarını aktarır,⁶⁴⁸ ayrıca Mâlik'in, kendisinin kefil olmadığı hiçbir Iraklı'nın sorusunu cevaplamadığını söyler.⁶⁴⁹ Hocasının hadislerdeki “yâ” ve “tâ” harfleri gibi küçük detaylara bile dikkat ettiğini anlatan⁶⁵⁰ Ma'n'ın halkanın öne çıkan mensuplarından biri olduğu anlaşılır. Zira Harun er-Reşîd'in (hs. 170-93/786-809) çocukları *el-Muvattâ*'yı Mâlik'e okuyarak almayı reddettiklerinde o, Ma'n'ın okumasını rica eder, böylece veliahtlar kitabı onun okuyuşuyla almış olurlar.⁶⁵¹ Ma'n'ın, Mâlik'in ricâl değerlendirmelerinin %4'ünü aktarmış olması⁶⁵² da ikisi arasındaki irtibata delalet eder.

Onun Mâlik'in sol eline yüzük taktığını nakletmesi⁶⁵³ ve yaşlandığında Mâlik'in koluna girip onu namazlara götürdüğünden dolayı “Mâlik'in asası” olarak anılması⁶⁵⁴ da ikisi arasındaki şahsi irtibatı gösteren karinelere dir. Ma'n'ın hadis meselelerine dair görüşlerine ise kaynaklarda rastlanmamıştır.

Toplam 405 rivayeti bulunan ve ömrünü Medine'de geçiren Ma'n'ın *el-Muvattâ*'yı ve Mâlik'ten aldığı diğer rivayetleri aktarmak için bir halka kurup kurmadığı bilinmemektedir. Bu konuda kaynaklarda herhangi bir veriye rastlanmamış olsa da onun Mescid-i Nebvî'de düzenli olarak hadis naklettiği söylenebilir. Dönemin önemli isimlerinden Ali b. el-Medîni⁶⁵⁵ ve Yahya b. Maîn'in,⁶⁵⁶ Mâlik'in birikimi için onu ziyaret etmeleri de bu kanıyı destekler. Ma'n'ın talebeleri incelendiğinde onun Mâlik birikiminin 3./9. yüzyılın ilk yarısında Medine'den Irak'a intikal ettiği söylenebilir.

⁶⁴⁸ Yahya b. Maîn, *Ma'rifetü'r-ricâl* (İbn Muhriz), I, 161-2; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, I, 22.

⁶⁴⁹ Kadı İyâz, *Tertîb*, III, 149.

⁶⁵⁰ Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 29.

⁶⁵¹ Kadı İyâz, *Tertîb*, III, 148.

⁶⁵² Turhan, *Ricâl Tenkidi*, s. 210. Ma'n bu konuda Abdullah b. Vehb (%9), Bişr b. Ömer (%7), Abdurrahman b. el-Kâsım (%5) ve Mutarrif b. Abdullah'tan (%5) sonra beşinci sırada yer alır. Mâlik'in bu talebelerinden Ma'n haricinde yalnızca Mutarrif Medinelidir. Dolayısıyla Ma'n, Mâlik'in Medineli talebeleri arasında ondan en çok ricâl değerlendirmesi nakleden ikinci kişidir.

⁶⁵³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 571.

⁶⁵⁴ Kadı İyâz, *Tertîb*, III, 149.

⁶⁵⁵ Kadı İyâz, *Tertîb*, III, 149.

⁶⁵⁶ Yahya b. Maîn, *Suâlât* (İbnü'l-Cüneyd), s. 382.

2. Mutarrif b. Abdullah el-Yesârî

Ebû Mus'ab Mutarrif b. Abdullah el-Yesârî el-Medenî'nin⁶⁵⁷ nesebi hakkında kaynaklar ihtilaf hâlinindedir. Bazı kaynaklar dedesinin Süleyman b. Yesâr olduğunu, dolayısıyla Hz. Peygamber'in eşi Meymûne'nin (ö. 51/671) mevlâsı konumunda bulunduğunu söylerken⁶⁵⁸ bazıları dedesinin isminin Yesâr olup Abdullah b. Ebî Ferve'nin (ö. ?) mevlâsı olduğunu belirtir.⁶⁵⁹ Mutarrif'in annesi ise Mâlik b. Enes'in kız kardeşidir.⁶⁶⁰ 139/756-7 senesinde doğmuştur.⁶⁶¹ Umre için Mekke'de bulunmuş⁶⁶² ve Abbâsî halifesi Me'mûn (hs. 198-218/813-833) döneminde mihneye tabi tutulmuştur.⁶⁶³ Münekkitler tarafından güvenilir kabul edilse de çelişkili (*muztarib*) hadisler naklettiği söylenmiştir.⁶⁶⁴ Büyük ihtimalle yaşlılıktan dolayı kulakları ağır işitmeye başlayan⁶⁶⁵ Mutarrif, 220 senesinin Safer ayında (Şubat/Mart 835) Medine'de vefat etmiştir.⁶⁶⁶

Mutarrif b. Abdullah *el-Muvattâ* râvilerindedir.⁶⁶⁷ Hac ve umre için gittiği Mekke'de insanların *el-Muvattâ*'yı okumak için onun yanına gitmelerine⁶⁶⁸ bakılırsa Mâlik'in hadislerini aktarmakla meşhur bir râvi olduğu söylenebilir. Bu, Mâlik'le arasında kuvvetli bir rivayet bağı olduğunu gösterir. Cevâmi' u'l-Kelim verilerine göreseye Mutarrif, Mâlik'ten 100 rivayet nakleder.

Mutarrif, Mâlik'in yeğeni olduğundan yakınlıklarını ispatlamak için ek veriye gerek olmasa da ikisi arasındaki ilişkiyi ricâl kaynakları da destekler. Nitekim Mutarrif'in biyografilerinde Mâlik'ten çok hadis rivayet ettiği vurgulanır (*râviyetü Mâlik*).⁶⁶⁹ Onun halkasına katıldığı da açıkça ifade edilir. Örneğin Mutarrif'in kendisi Mâlik'in derslerine

⁶⁵⁷ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, VII, 397.

⁶⁵⁸ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, VII, 397.

⁶⁵⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 616.

⁶⁶⁰ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu 'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis), II, 367.

⁶⁶¹ Kadı İyâz, *Tertîb*, III, 135.

⁶⁶² Fesevî, *el-Ma'rife*, II, 177

⁶⁶³ Kadı İyâz, *Tertîb*, III, 135, 156.

⁶⁶⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 315.

⁶⁶⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 616.

⁶⁶⁶ Kadı İyâz, *Tertîb*, III, 135.

⁶⁶⁷ Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 86.

⁶⁶⁸ Fesevî, *el-Ma'rife*, II, 177.

⁶⁶⁹ İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, s. 521.

20 sene boyunca katıldığını (*sahibtü*) söyler.⁶⁷⁰ Ayrıca halka düzenini ve halkada yaşananları anlatıp⁶⁷¹ Mâlik'e derste sorduğu soruları aktarması⁶⁷² da onun yanında uzun süre bulunduğunu gösterir. Dahası o, Mâlik'in yakın talebeleri arasında sayılır⁶⁷³ ve onlar arasında yapılan mukayeselerde zikredilir. Mesela Yahya b. Maîn'e "Mutarrif, Mâlik'in hadislerinde Ka'nebî ve Ma'n gibi midir?" diye sorulduğunda hepsinin sika olduğunu söyler.⁶⁷⁴ Ebû Hâtim ise Mutarrif ile İsmail b. Ebî Üveys arasında tercih yapması istendiğinde Mutarrif'i tercih eder.⁶⁷⁵ Ayrıca Mâlik'in ricâl değerlendirmelerinin %5'inin onun tarafından nakledilmesi⁶⁷⁶ de ikisi arasındaki yakın ilişkinin kanıtlarındandır.

Mutarrif'in Mâlik'in hocalarına dair hatıraları⁶⁷⁷ ile hadis meselelerine dair görüşlerini⁶⁷⁸ aktarması, ayrıca onun dış görünüşü, giyim kuşamı⁶⁷⁹ ve ne zaman hacamat yaptırdığıyla⁶⁸⁰ ilgili bilgi vermesi de ikisi arasındaki şahsi ilişkiyi gösteren ikincil veriler olarak alınabilir.

Mâlik ile Mutarrif arasında hadis usulü meselelerinde de bir süreklilik gözlenir. Mâlik hadisleri kıraat/arz ile rivayet etme konusundaki ısrar ettiği gibi Mutarrif de *el-Muvattâ'*yı kıraat/arz ile nakletmiştir. Nitekim umre için Mutarrif'in Mekke'ye geldiğini duyan Fesevî (ö. 277/890), onun yanına giderken yolda karşılaştığı Humeydî'ye (ö. 219/834) *el-Muvattâ'*yı "okumaya" gittiğini söyler. Humeydî ise Mutarrif'in de Mâlik gibi Medineli olduğunu ve onların semâ ile kıraat/arzı eşit derecede muteber gördüklerini söyleyerek onu engeller.⁶⁸¹ Bu, Mutarrif'in hadis öğrenim ve öğretim metotları ve *el-Muvattâ* rivayeti konusunda hocasının usulünü takip ettiğini gösterir.

⁶⁷⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 572.

⁶⁷¹ Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 14-6, 27.

⁶⁷² İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu 'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis), II, 345.

⁶⁷³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 616.

⁶⁷⁴ Yahya b. Maîn, *Min kelâmi...* (İbn Tahmân), s. 116.

⁶⁷⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 315.

⁶⁷⁶ Turhan, *Ricâl Tenkidi*, s. 210. Mutarrif bu konuda Abdullah b. Vehb (%9), Bişr b. Ömer (%7) ve Abdurrahman b. el-Kâsım'dan (%5) sonra dördüncü sırada yer alır. Onu Ma'n b. İsa (%4) takip eder. Mutarrif, Mâlik'in Medineli talebeleri arasında ondan en çok ricâl değerlendirmesi nakleden kişidir.

⁶⁷⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 513, 571;

⁶⁷⁸ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 684; Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 27, III, 135.

⁶⁷⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 570-1.

⁶⁸⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 575.

⁶⁸¹ Fesevî, *el-Ma'rife*, II, 177.

Mutarriif'in *el-Muvattâ*'yı farklı meclislerde rivayet ettiği yukarıdaki rivayetten anlaşılrsa da onun düzenli bir halka kurduğunu söylemeye imkân verecek yeterli veri yoktur. Onun öne çıkan talebeleri incelendiğine Mâlik'ten edindiği birikimin Horasan Bölgesi'ne intikal ettiği söylenebilir.

3. Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebî

Ebû Abdurrahman Abdullah b. Mesleme b. Ka'neb⁶⁸² el-Hârisî el-Ka'nebî el-Medenî⁶⁸³ 130/747 yılından sonra doğmuştur.⁶⁸⁴ Daha çok dedesine nispetle “el-Ka'nebî” olarak anılır. Aslen Medineli olup önce Basra'ya,⁶⁸⁵ ardından da Mekke'ye yerleşmiştir.⁶⁸⁶ Ricâl münekkitleri tarafından güvenilir kabul edilen⁶⁸⁷ Ka'nebî, 6 Muharrem 221'de (31 Aralık 835) Mekke'de vefat etmiştir.⁶⁸⁸

Ka'nebî, *el-Muvattâ* râvilerindedir.⁶⁸⁹ Onun Mâlik'ten çok hadis naklettiği ricâl kaynaklarında da vurgulanır.⁶⁹⁰ Bu, Mâlik ile kuvvetli bir rivayet bağı olduğunu gösterir. Cevâmi'u'l-Kelim verilerine göreyse Ka'nebî, Mâlik'ten 550 hadis aktarır. İki arasında ilişkiyi ricâl verileri de destekler. Ka'nebî'nin Mâlik'in halkasında bulunduğu dair sarîh haberler bulunur. Örneğin o, Mâlik'in halkasına 30 sene boyunca katıldığını söylemiştir.⁶⁹¹ Halkada yaşananlar ve halka mensuplarının genel tavırları hakkında bilgi vermesi⁶⁹² de Mâlik'in yanında uzun süre bulunduğuna işaret eder. Halka arkadaşlarının anlattıklarına göre Mâlik meclisine oturduğunda “Benim en yakınım ahkâmı en iyi bilenleriniz ve akıl sahipleri otursun” derdi ve çoğu zaman da sağ tarafına Ka'nebî otururdu.⁶⁹³ Bu, onun Mâlik'in takdir ettiği seçkin talebelerinden olduğunu gösterir. Nitekim bir gün Mâlik dersteyken ona Ka'nebî'nin –muhtemelen uzak bir şehre

⁶⁸² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IX, 303.

⁶⁸³ Mizzî, *Tehzîb*, XVI, 136.

⁶⁸⁴ Polat, “Ka'nebî”, *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kanebi> (28.02.2022).

⁶⁸⁵ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, V, 212.

⁶⁸⁶ Mizzî, *Tehzîb*, XVI, 141.

⁶⁸⁷ Yahya b. Maîn, *Min kelâmi...* (İbn Tahmân), s. 116; İclî, *Ma 'rifetü 's-sikât*, II, 61-2; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dîl*, V, 181.

⁶⁸⁸ Fâsî, *el-Ikdü 's-semîn*, V, 285.

⁶⁸⁹ Nedîm, *el-Fihrist*, s. 281; Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 86.

⁶⁹⁰ Kadı İyâz, *Tertîb*, III, 201.

⁶⁹¹ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 276.

⁶⁹² Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 14-5.

⁶⁹³ Kadı İyâz, *Tertîb*, III, 200.

yaptığı yolculuktan– geldiği haber verilince “Ne iyi etmiş de gelmiş. Haydi kalkın da yeryüzündeki en hayırlı insana selam verelim” diyerek onu ayakta karşılamıştır.⁶⁹⁴

Ka‘nebî, Mâlik’in yakın talebeleri arasında yapılan kıyaslamalarda da yer alır. Nitekim Yahya b. Maîn’e “Mutarrif, Mâlik’in hadislerinde Ka‘nebî ve Ma’n gibi midir?” diye o sorulunca hepsinin sika olduğunu söylemiştir.⁶⁹⁵ Başka bir kez ona Mâlik’in hadislerini en iyi bilen öğrencileri sorulduğunda “Ka‘nebî ve Ma’n” cevabını vermiştir.⁶⁹⁶ Ebû Hâtim ise *el-Muvattâ* konusunda Ka‘nebî’yi İsmail b. Ebî Üveys’e tercih etmiştir.⁶⁹⁷

Daha önce zikredildiği üzere Ka‘nebî Medine’den Basra’ya göç etmiştir. Bu göçün ne zaman gerçekleştiği hakkında kesin bir bilgi bulunmasa da Ka‘nebî’nin 130/747 yılından sonra doğduğu, Mâlik’e 30 sene talebelik yaptığı ve o vefat ettiğinde Hammâd b. Zeyd’in yanında bulunduğu⁶⁹⁸ dair verilerden hareketle Mâlik’in 179/795’teki vefatından kısa bir süre önce Medine’den ayrıldığı söylenebilir. Bu da *el-Muvattâ*’yı ilk olarak Basra’da rivayet etmeye başladığı anlamına gelir. Nitekim onun Basra’da bir halka kurarak *el-Muvattâ*’yı düzenli olarak naklettiği kaydedilir. O, hadis öğrencilerinin gün içindeki yoğunluğunu dikkate alarak halkasını diğer hocaların istirahatete çekildiği akşam saatlerinde toplamıştır.⁶⁹⁹ Ka‘nebî’nin *el-Muvattâ*’yı Mekke’de de naklettiği söylenebilir. Zira kaynaklarda orada azımsanmayacak kadar bir süre kaldığına işaret eden ifadeler bulunur.⁷⁰⁰ Öne çıkan talebeleri incelendiğinde de daha çok Iraklı ve Mekkeli râvileri dikkat çeker. Buradan hareketle onun Mâlik birikiminin Irak ve Mekke’ye intikal ettiği sonucuna varılabilir.

⁶⁹⁴ Kadı İyâz, *Tertîb*, III, 198-9.

⁶⁹⁵ Yahya b. Maîn, *Min kelâmi...* (İbn Tahmân), s. 116.

⁶⁹⁶ Kadı İyâz, *Tertîb*, III, 149.

⁶⁹⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, V, 181.

⁶⁹⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, I, 13. Hammâd da Mâlik’ten yaklaşık altı ay sonra vefat edecektir.

⁶⁹⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, V, 181; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 353.

⁷⁰⁰ Mizzî, “Ka‘nebî Mekke’de vefat etti, oranın sakinlerindendi (*kâne mücâviran bihâ*)” der (*Tehzîb*, XVI, 141). Fâsî de Ka‘nebî’ye Mekkelileri topladığı kitabında yer verir (*el-Ikdü’s-semîn*, V, 285).

4. İsmail b. Ebî Üveys

Ebû Abdullah İsmail b. Abdullah Ebî Üveys b. Abdullah⁷⁰¹ el-Asbahî el-Medenî⁷⁰² 139/756-7 senesinde doğmuştur.⁷⁰³ Daha çok babası Abdullah'ın künyesine nispet edilerek “İsmail b. Ebî Üveys” olarak anılır. Annesi, Mâlik b. Enes'in kız kardeşidir.⁷⁰⁴ En yakın hocası olan dayısı vefat ettikten sonra Süfyân b. Uyeyne'nin halkasına katılmak için Mekke'ye gitmiştir.⁷⁰⁵ Medine haricinde Mekke'den başka bir şehirde bulunduğu dair bir veriye rastlanmamıştır. İsmail, mihneye tabi tutulan muhaddislerdendir. Ahmed b. Hanbel onun bu süreçteki tavrını övmüştür.⁷⁰⁶ Kimi ricâl münekkitleri doğru sözlü olduğunu belirtmekle birlikte onu yalancılıkla itham eden⁷⁰⁷ ve hafızasının zayıflığından dolayı çokça hata yaptığını söyleyerek eleştirenler⁷⁰⁸ de vardır. Ancak Buhârî'nin ondan seçerek de olsa hadis nakletmesi ve rivayetlerinin meşhur hadis kitaplarında bulunması âlimlerin ona güvendiği izlenimini uyandırır.⁷⁰⁹ İbn Ebî Üveys, 226/841 senesinde vefat etmiştir.⁷¹⁰

İsmail b. Ebî Üveys, *el-Muvattâ* râvilerinden biri olmasının⁷¹¹ yanı sıra Mâlik'in *el-Muvattâ* dışındaki hadislerini de rivayet etmiş⁷¹² ve bunları aktarırken “haddesenî hâli Mâlik b. Enes” diyerek⁷¹³ hocasıyla akrabalık bağını vurgulamıştır. Bu, Mâlik ile arasında sıkı bir rivayet irtibatı olduğunu gösterir. Cevâmi‘u'l-Kelim verilerine göreyse İsmail, Mâlik'ten 260 hadis nakleder.

⁷⁰¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 616.

⁷⁰² Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, I, 364.

⁷⁰³ Zehebî, *Siyer*, X, 393.

⁷⁰⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 616.

⁷⁰⁵ Kadı İyâz, *Tertîb*, III, 153-4.

⁷⁰⁶ Zehebî, *Siyer*, X, 394.

⁷⁰⁷ İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, I, 117.

⁷⁰⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 181. Zehebî, “İsmail, hafızasının zayıflığına rağmen kendi döneminde Medine'nin meşhur âlim ve muhaddislerindendi. Buhârî ve Müslim ondan hadis rivayet etmiş olmasalardı hadisleri sahih derecesinden hasen derecesine düşerdi” der (*Siyer*, X, 392).

⁷⁰⁹ İsmail b. Ebî Üveys hakkındaki eleştirilerin bir değerlendirmesi için bk. Kuzudüşli, *Aile İsnâdları*, s. 162-3.

⁷¹⁰ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, I, 364.

⁷¹¹ Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 88.

⁷¹² Kadı İyâz, *Tertîb*, III, 155.

⁷¹³ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu 'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis), II, 356.

İkisi arasında akrabalık ilişkisi olduğundan yakınlıklarını ispatlamak için bu rivayet bağı yeterli olmakla birlikte ricâl kaynakları da İbn Ebî Üveys'in Mâlik'in halkasında bulunduğu dair açık veriler içerir. Örneğin bizzat kendisi, dayısının halkasına 158/774-5 yılından vefatına (179/795) kadar,⁷¹⁴ yani 20 sene boyunca katıldığını söyler. Ayrıca halkanın düzenine ve halkada yaşananlara dair bilgi vermesi⁷¹⁵ de hocasının yanında uzun süre bulunduğunu gösterir. Bunun yanında o, Mâlik'in yakın talebeleri arasında yapılan kıyaslamalarda da yer alır. Örneğin Ebû Hâtim *el-Muvattâ* konusunda Ka'nebî'yi İbn Ebî Üveys'e tercih ettiğini söylemiştir.⁷¹⁶ Onun hafızasının zayıflığı, Mâlik'in diğer yakın talebeleriyle çok fazla kıyaslanmamasına ve dâhil olduğu kıyaslamalarda da tercih edilen taraf olmamasına sebep olmuş olmalıdır. Yine de bu, Mâlik'in hadislerini iyi bilmediği anlamına gelmez. Nitekim ona "Mâlik'in 'haddesenî es-sika' diyerek rivayet ettiği hadislerde bahsettiği 'sika' kimdir?" diye sorulduğunda "Mahreme b. Bükeyr b. el-Eşec'dir [ö. 159/775-6]" demesi,⁷¹⁷ hocasının hadislerini iyi bildiğini ve onun müphem bıraktığı kişileri tespit edecek kadar detaylı olarak incelediğini gösterir. Ayrıca Mâlik'in hadis nüshalarının İsmail'e intikal etmesi ve onun tarafından korunup rivayet edilmesi⁷¹⁸ de ikisi arasındaki yakınlığa işaret eder.

İbn Ebî Üveys'in, Mâlik'in giyim kuşamı, ibadet alışkanlıkları,⁷¹⁹ vefatından hemen önceki durumu⁷²⁰ hakkında bilgi vermesi, ayrıca Mâlik'in ona hadisleri anlama (*tefakkuh*) konusunda daha çok çaba göstermesi yönünde nasihatte bulunması⁷²¹ ve zayıf kabul ettiği birinden hadis dinlemeye gidince ona darılması,⁷²² ikisi arasındaki şahsi ilişkileri gösteren karineler arasında sayılabilir.

Mâlik-İsmail ilişkisi hadis usulüne dair meseleler üzerinden de takip edilebilir. Hadis öğrenim ve öğretim yöntemleri aynı görüşü paylaştıkları meselelere bir örnektir. Mâlik'in kıraat/arzı semâdan daha sağlam kabul etmesi ve bu yöntemi kullanma

⁷¹⁴ Kadı İyâz, *Tertîb*, III, 153.

⁷¹⁵ Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 15-6.

⁷¹⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dîl*, V, 181.

⁷¹⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dîl*, I, 22.

⁷¹⁸ Kadı İyâz, *Tertîb*, I, 188.

⁷¹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 570-1.

⁷²⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 575.

⁷²¹ Kadı İyâz, *Tertîb*, III, 155.

⁷²² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dîl*, I, 21.

konusunda ısrar etmesi gibi İsmail'in de bu yöntemi daha sağlam kabul ettiği ve bu şekilde hadis alma ve rivayet etme konusunda ısrarcı olduğu söylenebilir. Nitekim dayısının vefatından sonra Mekke'ye yolculuk yapan İsmail, orada İbn Uyeyne'nin halkasına katılır. İbn Uyeyne'nin yanındaki bir hatırası bu bağlamda ele alınabilir:⁷²³

Dayım vefat ettikten sonra Süfyân b. Uyeyne'nin meclisine katıldım. Beni kendisine yaklaştırdı, dayımı hayırla yad edip ağladı. Sonra “Bana istediğini sorabilirsin, dayının hatırına hepsine cevap vereceğim” dedi. “Senden almak istediğim hadisler var” dedim. “Benim okumamı mı istersin, yoksa sen mi okuyacaksın?” diye sordu. “Ben okuyayım, bana göre bu daha sağlamdır” diye cevap verdim. “Tamam” dedi, ben de okumaya başladım. Ben okurken oradaki Iraklılar “Ebû Muhammed! Sen oku ki biz de duyalım” dediler. Süfyân, “Bunu İsmail'den isteyin, ben bu meclisi dayısı hatırına ona hasrettim” dedi. Bunun üzerine aynı şeyi bana da sordular ama ben reddedip okumaya devam ettim. Bu sefer “Duymuyoruz!” diye bağırılmaya başladılar. Süfyân onlara “Duymaz olun e mi!” dedi, onlar ise “Allah sana bu hadislerden fayda vermesin!” diye beddua ettiler.

İlgi çekici bir olayı anlatan bu nakil, birçok açıdan ele alınabilir. İlk olarak İbn Uyeyne'nin İsmail'e Mâlik'in hatırına ikramda bulunduğu görülür. Buradan hareketle Mâlik ile İsmail arasındaki ilişkinin hem akraba hem hoca-talebe olmaları sayesinde Medine dışında da bilindiği sonucu çıkarılabilir. Ayrıca İsmail'in hadisleri kıraat/arz ile alma konusundaki ısrarı bu rivayette net olarak gözlemlenebilir. Zira semâ ile kıraat/arz arasında tercih yapması istenen İsmail, İbn Uyeyne'nin kıraat/arzı muteber bir yol olarak görmemesine rağmen⁷²⁴ onu daha sağlam gördüğünü söyleyerek kıraat/arzı seçer. Ardından halkadaki Iraklı talebelerin buna itiraz etmelerine ve dersin düzenini bozmalarına rağmen bu tercihten vazgeçmez. Bu, kıraat/arz ile hadis alma konusunda kararlı olduğunu gösterir. Bu konudaki kesin kanaatinde büyük ihtimalle dayısının halkasında geçirdiği uzun yıllar etkili olmuştur.

Mâlik ile İsmail arasında paralellik kurulabilecek bir diğer husus, itikadi konuları tartışma konusundaki isteksizlikleri ve bid'at ehline hadis rivayet etmemeleridir. Mâlik, itikadi meselelerde tartışmaya girmeyi hoş görmemiş,⁷²⁵ talebelerini bid'at ehlini dinlemekten menetmiş,⁷²⁶ bid'atçıları halkasına kabul etmemiş ve Mürciî olduğunu

⁷²³ Kadı İyâz, *Tertîb*, III, 153-4.

⁷²⁴ Yahya b. Maîn, *Târih* (Dûri), III, 122; Fesevî, *el-Ma'rife*, II, 158.

⁷²⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), II, 72.

⁷²⁶ Yahya b. Maîn, *Ma'rifetü'r-ricâl* (İbn Muhriz), II, 68.

öğrendiği bir talebeyi halkasından kovmuştur.⁷²⁷ Mihneye maruz kalan İsmail, Kur'an'ın yaratılmış olduğunu söyleyenleri sert bir şekilde eleştirmiş olsa⁷²⁸ da zorunda kalmadıkça itikadi meseleleri tartışmaktan kaçınmış ve bu konularda soru soranları halkasından atmıştır. Nitekim bir gün halkasına oturan bir kişi “Kur'an hakkında ne düşünüyorsun? Bu konuda kafamız karışık” deyince sinirlenip “Bana meclisimde bu soruların sorulacağı günü de mi görecektim! Allah ve peygamberi aşkına, ya sen kalk git ya da ben kalkıp gideceğim. Benim meclisimde böyle şeyler konuşulmaz” demiştir.⁷²⁹

Yukarıda alıntılanan rivayetten anlaşıldığı üzere İbn Ebî Üveys, Mâlik'ten elde ettiği birikimi yaymak için bir halka kurmuş ve bu halkanın mekânı olarak –şimdiye kadar ele alınan halka sahipleri arasında popüler bir mekân olan– Mescid-i Nebevî'nin Ravza bölgesini seçmiştir.⁷³⁰ Bu halkada *el-Muvattâ*'yı rivayet eden İbn Ebî Üveys'e Mâlik'in görüşleri (*mesâil*) de arz edilmiştir.⁷³¹ Söz konusu halkanın mensupları kaynaklarda açıkça zikredilmez. Onun öne çıkan talebeleri incelendiğindeyse neredeyse tamamının Iraklı olduğu görülür. Buradan hareketle İbn Ebî Üveys'in Mâlik birikiminin 3./9. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Irak'a intikal ettiği söylenebilir. Onun *el-Muvattâ* rivayetinin bir kısmı da talebesi Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahih*'inin içinde korunarak⁷³² çok farklı bölgelerde rivayet edilmiş olmalıdır.

5. Mus'ab b. Abdullah ez-Zübeyrî

Ebû Abdullah Mus'ab b. Abdullah b. Mus'ab⁷³³ el-Kureşî el-Esedî ez-Zübeyrî el-Medenî'nin⁷³⁴ 80 yaşında vefat ettiği⁷³⁵ bilgisinden hareketle 156/773 yılı civarında doğduğu söylenebilir. Meşhur sahâbî Abdullah b. ez-Zübeyr'in torununun torunudur. Hadisin yanında ensâb, tarih ve şiir konularında da uzmandı, o kadar ki ensâb

⁷²⁷ Zehebî, *Tezkire*, II, 454.

⁷²⁸ Kadı İyâz, *Tertîb*, III, 153.

⁷²⁹ Kadı İyâz, *Tertîb*, III, 154.

⁷³⁰ Kadı İyâz, *Tertîb*, III, 154.

⁷³¹ Fesevî, *el-Ma'rife*, II, 177-8.

⁷³² Buhârî, *el-Câmi 'u's-sahih*'indeki *el-Muvattâ* hadislerinin 168'ini İsmail b. Ebî Üveys tarikiyle rivayet etmiştir. İbn Ebî Üveys, Mâlik'in talebeleri arasında Buhârî'nin en çok hadis aldığı ikinci kişidir (Durmuş, “Buhârî'nin Sahih'i”, s. 198).

⁷³³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IX, 347.

⁷³⁴ Zehebî, *Siyer*, XI, 30.

⁷³⁵ Hatîb, *Târîh*, XV, 141.

konusundaki en bilgili Kureyşli olduğu söylenmiştir.⁷³⁶ Bu konuda telif ettiği *Kitâbü Nesebi Kureyş* isimli eseri günümüze ulaştırmıştır. Bir süre Şam'da bulunmuş,⁷³⁷ daha sonra Medine'den göçerek Bağdat'a yerleşmiştir.⁷³⁸ Ricâl münekkitleri tarafından güvenilir ve titiz (*müstesbit*) bir hadis râvisi kabul edilen⁷³⁹ Zübeyrî, 2 Şevval 236'da (8 Nisan 851) Bağdat'ta vefat etmiştir.⁷⁴⁰

Zübeyrî, *el-Muvattâ* râvilerinden olduğu⁷⁴¹ gibi Mâlik'in *el-Muvattâ* dışındaki hadislerini de rivayet etmiştir.⁷⁴² Bu, ikisi arasında sıkı bir rivayet bağı olduğunu gösterir. Cevâmi'u'l-Kelim verilerine göreysen Mus'ab, Mâlik'ten 115 rivayet aktarır.⁷⁴³

Mâlik-Zübeyrî ilişkisini ricâl kaynakları da destekler. Nitekim onun Mâlik'in halkasına katıldığına dair açık nakiller vardır. Örneğin bizzat kendisi kâtip Habîb'in Mâlik'e hadisleri arzı sırasında Habîb'in sağında oturduğunu anlatır. Habîb arzını bitirdikten sonra, odanın diğer köşesinde bekleyen diğer talebelerin gelip kendi kitaplarını hem Habîb'in hem Zübeyrî'nin kitaplarıyla mukabele ettiklerini de ekler.⁷⁴⁴ Buradan onun halkanın sıradan bir mensubu olmadığı, Mâlik'e yaklaşıp ona doğrudan arz etme ve belki de kitaplarına bakma ayrıcalığına sahip birkaç kişiden biri olduğu anlaşılır. Mâlik'in genç talebelerinden olan Zübeyrî'nin halkada böyle bir konuma erişmesi, hocası tarafından takdir edildiğini, ayrıca halkada yaşananları⁷⁴⁵ ve Mâlik'in hocalarıyla ilgili hatıralarını⁷⁴⁶ nakletmesi halkada uzun süre bulunduğunu gösterir. Mâlik'in ölüm tarihini en iyi bilen kişi olduğunu iddia etmesi⁷⁴⁷ ise şahsi yakınlıklarına delalet eden bir veri olarak kabul edilebilir.

⁷³⁶ Hatîb, *Târîh*, XV, 138.

⁷³⁷ İbn Asâkir, *Târîh*, LVIII, 253.

⁷³⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IX, 347.

⁷³⁹ Hatîb, *Târîh*, XV, 140.

⁷⁴⁰ Hatîb, *Târîh*, XV, 141.

⁷⁴¹ Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 86.

⁷⁴² Kadı İyâz, *Tertîb*, III, 170.

⁷⁴³ Mâlik'in hem *el-Muvattâ*'sını hem de bunun dışındaki rivayetlerini naklettiği söylenen birinin Cevâmi'u'l-Kelim'deki hadis sayısının bu kadar az olması Mâlik'in halka mensubu talebeleri tespit edilirken Cevâmi'u'l-Kelim verilerinin değil, *el-Muvattâ* verilerinin esas alınmasının daha isabetli olduğunu bir kez daha gözler önüne serer.

⁷⁴⁴ Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 17.

⁷⁴⁵ Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 28.

⁷⁴⁶ Kadı İyâz, *Tertîb*, I, 132.

⁷⁴⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 575.

Mâlik ile Mus‘ab arasındaki ilişki itikadi tartışmalara karşı takındıkları tavırlar üzerinden de okunabilir. Mâlik gibi Mus‘ab da dinî konularda tartışmaktan hoşlanmıyordu. Nitekim mihne döneminde yaşayan Mus‘ab’ın, Kur’an’ın yaratılmışlığı konusundaki tartışmalara girmemek gerektiğini düşündüğü (*yekîfü*), konuşanları da ayıpladığı söylenmiştir.⁷⁴⁸ Ancak yakın talebelerinden İbn Ebî Hayseme ona gerçekten böyle düşünüp düşünmediğini sorduğunda şu cevabı vermiştir:⁷⁴⁹

Maazallah! Ben “Kur’an, Allah’ın kelimidir” deyip susuyorum, ama kalbim “mahlûk değildir” demeye meylediyor. Susmamın sebebi ise Mâlik’in “Din konusunda konuşmayı sevmiyorum. Şehrimizin âlimleri en başından beri kaderden, Cehm’in [ö. 128/745-6] görüşlerinden ve benzerlerinden hoşlanmamışlardır. Ben de sadece amele ilişkin meselelerde konuşmayı severim. Allah konusundaki meselelerde ise susmayı tercih ederim, zira şehrimizin âlimleri amele taalluk etmeyen meselelerde konuşmaktan sakındırmışlardır” demiş olmasıdır.

Bu rivayetten Mus‘ab’ın itikadi meselelerde tartışmaya girmekten sakınmasının ve hatta döneminin önemli tartışma konuları hakkında görüş belirtmemesinin ardında Mâlik’in ve onun dâhil olduğu ilmî geleneğin bunu hoş görmemesi olduğu anlaşılır.

Mâlik-Mus‘ab ilişkisinin izleri hadis meseleleri üzerinden de sürülebilir. Mâlik’in hadislerin yazılmasında bir beis görmediğinden bahsedilmişti. Mus‘ab’ın da *Kitâbü Nesebi Kureyş* isimli bir eser telif etmesi ve burada ensâba dair rivayetleri toplayıp yazılı olarak aktarması, Medine’deki genel kaniya uygun olarak bu konuda bir problem görmediğine işaret eder. Bu görüşü benimsemesine hocasının da bir kitap telif etmesi tesir etmiş olmalıdır.

Kaynaklarda Mus‘ab’ın bir halka kurarak hadis rivayet ettiğine dair bir bilgiye rastlanmamıştır. O, Bağdat’a göç ettiğinden Mâlik’ten elde ettiği birikimin de Medine’den Bağdat’a intikal ettiği söylenebilir. Onun öne çıkan talebeleri araştırıldığında da aynı kaniya ulaşılır.

⁷⁴⁸ İbn Sa‘d, *et-Tabakât*, IX, 347.

⁷⁴⁹ Kadı İyâz, *Tertîb*, III, 171.

6. Ebû Mus‘ab ez-Zührî

Ebû Mus‘ab Ahmed b. Ebî Bekir b. el-Hâris el-Kureşî ez-Zührî el-Medenî⁷⁵⁰ 150/767 yılında doğmuştur.⁷⁵¹ Meşhur sahâbî Abdurrahman b. Avf'ın (ö. 32/652) torununun torununun oğludur. Medine'nin şurta reisliğini ve 207-10/823-6 tarihleri arasında kadılığını üstlenmiştir.⁷⁵² Kendi zamanında Medine'nin en büyük fakihî sayılan⁷⁵³ Ebû Mus‘ab'ın, Mâlik'in görüşlerini içeren *el-Muhtasar* adlı kitabı Medineliler tarafından çokça kullanmıştır.⁷⁵⁴ Ricâl münekkitlerine göre doğru sözlü (*sadûk*) biri olan⁷⁵⁵ Ebû Mus‘ab 242 yılının Ramazan ayında (Ocak 857) vefat etmiştir.⁷⁵⁶

Ebû Mus‘ab, *el-Muvattâ* râvilerinden biri olduğu gibi⁷⁵⁷ Mâlik'in *el-Muvattâ* dışındaki görüşlerini de rivayet etmiştir.⁷⁵⁸ Onun, *el-Muvattâ*'yı Mâlik'ten çok sağlam bir şekilde alıp rivayet ettiği kaynaklarda vurgulanır.⁷⁵⁹ Ayrıca onunki son *el-Muvattâ* rivayetlerinden olup diğerlerinden 100 kadar daha fazla hadis içerdiği söylenir.⁷⁶⁰ Bütün bunlar, Mâlik ile sıkı bir rivayet bağı olduğuna delildir. Cevâmi‘u'l-Kelim verilerine göreyse Ebû Mus‘ab, Mâlik'ten 480 hadis naklede.

Mâlik-Ebû Mus‘ab ilişkisi ricâl kaynakları da destekler. Nitekim Ebû Mus‘ab'ın, Mâlik'in yanında uzun süre kaldığı (*lâzeme*) söylenir.⁷⁶¹ Mâlik'in halkasının düzenine⁷⁶² dair bilgi vermesi de uzun süreli bir ilişkiye delalet ettiği gibi halkaya katıldığını da kanıtlar. Dahası, Dârekutnî'nin *el-Muvattâ* konusunda Ebû Mus‘ab'ı Yahya b. Abdullah

⁷⁵⁰ Mizzî, *Tehzîb*, I, 278.

⁷⁵¹ Zehebî, *Siyer*, XI, 436.

⁷⁵² Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, I, 258.

⁷⁵³ Kadı İyâz, *Tertîb*, III, 347.

⁷⁵⁴ Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, I, 258. *el-Muhtasar*'ın "Mâlikî fikhının bugüne kadar tam olarak gelebilmiş en eski eseri" olduğu söylenir (Harekât, "Ebû Mus‘ab", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-musab> [06.03.2022]).

⁷⁵⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 43.

⁷⁵⁶ Mizzî, *Tehzîb*, I, 280-1.

⁷⁵⁷ Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 86.

⁷⁵⁸ Kadı İyâz, *Tertîb*, III, 347.

⁷⁵⁹ Zehebî, *Siyer*, XI, 436.

⁷⁶⁰ Zehebî, *Siyer*, XI, 437-8.

⁷⁶¹ Zehebî, *Siyer*, XI, 436.

⁷⁶² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I, 26; Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 14.

b. Bukeyr'e tercih ettiği aktarılır.⁷⁶³ Bu da onun Mâlik'in yakın talebeleri arasındaki kıyaslamalara dâhil edildiğini gösterir.

Mâlik ile Ebû Mus'ab arasındaki irtibat, itikadi meselelerdeki görüş birliği üzerinden de inşa edilebilir. Nitekim Ebû Mus'ab, Mâlik'e "Hz. Peygamber'den sonra en hayırlı insan kimdir?" diye sorulunca "Ebû Bekir ve Ömer" dediğini aktardıktan sonra "Bence de böyledir" diyerek⁷⁶⁴ sahâbîlerin fazileti konusunda hocasıyla aynı görüşte olduğunu dile getirmiştir. Mihne döneminde yaşayan Ebû Mus'ab, yine Mâlik'in "Kur'an Allah'ın kelimidir ve yaratılmamıştır" sözünü aktarıp bu görüşü benimsemiş ve bir adım daha atarak "Bu konudaki tartışmalara girmemek gerektiğini düşünenler (*vakafe*) kafir olur" demiştir.⁷⁶⁵

Mâlik ile Ebû Mus'ab arasında hadis meselelerinde de bazı paralellikler gözlemlenir. Mâlik'in hadis rivayet ederken kıraat/arz yöntemini tercih ettiğinden bahsedilmişti. Ebû Mus'ab'ın da hadisleri öğrencilerine okuttuğu ve okunan hadisleri kendi kitabından takip ettiği nakledilir.⁷⁶⁶ Onun bu metodu benimsemesinde Mâlik'in bu konudaki ısrarı etkili olmuş olmalıdır.

Ebû Mus'ab'ın hadis rivayeti için bir halka kurup kurmadığı bilinmiyorsa da yukarıda zikredilen, Ebû Mus'ab'ın hadisleri öğrencilerine okuttuğu ve okunanları kendi kitabından takip ettiğine dair rivayet bir halkası olduğu izlenimini uyandırır. Ayrıca İbn Ebî Hayseme'nin 219/834 yılında Mekke'ye giderken babasına kimlerden hadis yazacağını sorması üzerine "Ebû Mus'ab'dan yazma da kimden yazarsan yaz" demesi⁷⁶⁷ onun hadis rivayetiyle tanındığını gösterir. Ebû Mus'ab'ın derslerine kimlerin katıldığı ise belirsizdir. Öne çıkan öğrencilerine bakıldığında onun Mâlik birikiminin 3./9. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Medine'den Irak, Şam ve Horasan bölgelerine intikal ettiği söylenebilir.

⁷⁶³ Zehebî, *Siyer*, XI, 438.

⁷⁶⁴ Kadı İyâz, *Tertîb*, III, 349.

⁷⁶⁵ Kadı İyâz, *Tertîb*, III, 348. Bu rivayet, "Mus'ab b. Abdullah ez-Zübeyrî" başlığında nakledilen, Mâlik'in itikadi meselelerde konuşmayı sevmediğine dair rivayetle çelişiyor gibi gözükse de öyle olmak zorunda değildir. Mâlik, bu konularda konuşmayı sevmemesine bir şekilde mecbur kalıp görüş belirtmiş olabilir.

⁷⁶⁶ Rânehürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, s. 434.

⁷⁶⁷ Kadı İyâz, *Tertîb*, III, 348. Rivayetin devamında Kadı İyâz, Ehl-i hadîs'in bir mensubu olan Ebû Hayseme'nin (ö. 234/849) böyle demesini Ebû Mus'ab'ın re'ye meyletmesine bağlar ve güvenilirlik konusunda ona hiçbir eleştiri yöneltmediğini söyler.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İKİNCİL BİLGİ AĞLARI VE HADİS MESELELERİ

İkinci Bölüm’de Medine’deki merkezî hadis halkaları incelenerek şehirdeki asli bilgi ağları da ortaya konmuş oldu. Bu bölümde ise bu tür bilgi akışının dışında kalanlar, yani ikincil bilgi ağları incelenecektir. Söz konusu ağlar, ikincil hadis halkaları ile halka yapısı arz etmeyen bilgi ağlarından oluşur.

I. İkincil Hadis Halkaları

2./8. yüzyıl Medine’sinde Giriş bölümünün “Kavramlar” kısmında zikredilen ikincil halka kriterlerine uyan dört halka tespit edilmiştir: Ebü’z-Zinâd Abdullah b. Zekvân, Zeyd b. Eslem, Yahya b. Saîd el-Ensârî ve Muhammed b. Abdurrahman İbn Ebî Zi’b halkaları. Bunlardan Ebü’z-Zinâd, Zeyd b. Eslem ve Yahya b. Saîd el-Ensârî halkaları “Tedvin Dönemi Halkaları”, İbn Ebî Zi’b halkası ise “Tasnif Dönemi Halkaları” başlığı altında ele alınmıştır. Bu başlıklandırma dönemsel ayrılıklara işaret etmek için konmuş olup tedvin ve tasnif dönemlerine has özellikler halkaların muhtevasını şekillendirici bir etkiye sahip değildir. Bu kısımlarda ilk önce halka sahiplerinin kısa biyografileri verilecek, ardından “Bilgi Kaynakları” ya da “Hocaları”⁷⁶⁸ başlığı altında kendilerinden en çok hadis naklettikleri kişiler tespit edilecek, son olarak da “Halka Mensupları” başlığı altında halkaları tasvir edildikten sonra halkalarının mensuplarıyla ilişkileri ele alınacaktır. Halka mensuplarına dair başlıklarda önce isnâd verileri, sonra ricâl verileri, en son da tematik veriler (hadis usulü verileri) zikredilecek, ardından ilgili halka mensubunun talebelerine göz atılacaktır.

A. Tedvin Dönemi Halkaları

1. Ebü’z-Zinâd Halkası

Ebû Abdurrahman Abdullah b. Zekvân⁷⁶⁹ el-Kureşî el-Medenî⁷⁷⁰ 65/684 yılı civarında doğdu. Kendisine “Ebü’z-Zinâd” diye seslenilmesine kızmasına⁷⁷¹ rağmen bu künyeyle meşhur oldu. Babası, Osman b. Affân’ın (ö. 35/656) hanımı Remle bint

⁷⁶⁸ 150/768 yılından önce vefat eden râvilerin hadis aldığı kişiler için “bilgi kaynakları”, bu tarihten sonra vefat edenler içinse “hocaları” ifadesinin kullanılması uygun görülmüştür. Bunun sebebi 150/768’den önce kurulan rivayet ilişkilerinin birçoğu için “hoca-talebe ilişkisi” tanımlaması yapılamamasıdır. Zira ilgili dönemde hadis rivayeti sistemli bir hâl almamıştı ve bir râvinin diğerinden hadis alması her zaman onun hocası olmasını gerektirmiyordu. Bundan dolayı “bilgi kaynağı” gibi daha genel bir ifade kullanıldı.

⁷⁶⁹ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 508.

⁷⁷⁰ Sehâvî, *et-Tuhfe*, II, 317.

⁷⁷¹ Fesevî, *el-Ma’rife*, III, 67.

Şeybe'nin mevlâsı olduğundan⁷⁷² Kureyş kabilesinin Benû Ümeyye koluna mensuptur. Fıkıh ilminde, özellikle de ferâiz meselelerinde uzman olan⁷⁷³ Ebü'z-Zinâd, Ömer b. Abdülaziz tarafından Irak'ın arazi vergisi (*harâc*) kâtipliğine atanması üzerine Kûfe'ye gitti.⁷⁷⁴ Hişâm b. Abdülmelik (hs. 105-25/724-43) ve Velîd b. Yezîd'in (hs. 125-6/743-4) istişare meclislerinde bulunmak üzere Dimaşk'a davet edildi.⁷⁷⁵ Özellikle Velîd ile oldukça samimiydi.⁷⁷⁶ İyi anlaşamadığı çağdaşı bazı âlimlerce eleştirilse de⁷⁷⁷ münekkitlerin çoğu tarafından üst düzey ta'dîl lafızlarıyla nitelenen⁷⁷⁸ Ebü'z-Zinâd, 17 Ramazan 130 (20 Mayıs 748) Cuma gecesi 66 yaşındayken Medine'de vefat etti.⁷⁷⁹

a. Bilgi Kaynakları

Toplam 455 rivayeti bulunan Ebü'z-Zinâd'ın hocalarını tespit etmek için öncelikle yoğun olarak hadis naklettiği kişilere bakılabilir. Onun 45'ten fazla hadis rivayet ettiği tek kişi Abdurrahman b. Hürmüz el-A'rec'dir (ö. 117/735) (290 rivayet). Benzer şekilde A'rec'den en çok hadis rivayet eden kişi de Ebü'z-Zinâd'dır. Dolayısıyla ikisi arasında "çift taraflı yakınlık" bulunmaktadır.

A'rec ile Ebü'z-Zinâd arasındaki irtibatı ricâl verileri de destekler. Tabakât kitaplarında Ebü'z-Zinâd, A'rec'in yakın talebesi anlamına geldiği anlaşılan "sâhibü'l-A'rec" ifadesiyle sunulur.⁷⁸⁰ Ayrıca Yahya b. Maîn'e "Zührî'nin A'rec'den rivayetlerini mi tercih edersin, Ebü'z-Zinâd'ın A'rec'den rivayetlerini mi?" diye sorulduğunda "Zührî bana daha sevimlidir, ama Ebü'z-Zinâd da sikadır. Hem Zührî, A'rec'den kaç hadis rivayet etti ki?" diyerek⁷⁸¹ Ebü'z-Zinâd'ın A'rec'den hem çok hadis rivayet ettiğini hem de onun hadislerini iyi bildiğini ifade ettiği gibi bu tür karşılaştırma kümeleri

⁷⁷² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 508.

⁷⁷³ Ebü'z-Zinâd'ın, Zeyd b. Sâbit'in ferâiz konusundaki görüşlerine yorumlarını içeren risalesi tahkik edilip yayımlanmıştır (Koçinkağ, "Risâletü'l-Ferâiz").

⁷⁷⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 508-9.

⁷⁷⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 438, 452.

⁷⁷⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 438.

⁷⁷⁷ Ukaylî, *ed-Duafâ*, II, 251.

⁷⁷⁸ Yahya b. Maîn, *Min kelâmi...* (İbn Tahmân), s. 107; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), II, 483; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 49.

⁷⁷⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 509.

⁷⁸⁰ İbn Asâkir, *Târîh*, XXVIII, 53.

⁷⁸¹ Yahya b. Maîn, *Ma'rifetü'r-ricâl* (İbn Muhriz), I, 118. Cevâmi'u'l-Kelim verilerine göre Zührî, A'rec'den 40 hadis rivayet eder. Bu sayıyla onun talebeleri arasında dördüncü sıraya yerleşir.

oluşturulurken ve yakınlık-uzaklık tespiti yapılırken rivayet sayılarının dikkate alındığına işaret eder.

A‘rec-Ebü‘z-Zinâd ilişkisi hadis usulü eserleri üzerinden de takip edilebilir. Nitekim Buhârî‘ye göre Ebû Hüreyre hadislerinin en sahih isnâdı “Ebü‘z-Zinâd → A‘rec → Ebû Hüreyre” tarikidir.⁷⁸² Bu, Ebü‘z-Zinâd‘ın A‘rec‘in hadislerini yakından tanıdığını ve usulüne uygun şekilde koruyup naklettiğini gösterir.

Kendilerinden naklettiği rivayet sayısı oldukça düşük olsa da Ebü‘z-Zinâd, 1./7. yüzyıl Medine‘inde yaşayıp meşhur oldukları söylenen yedi fakihin tamamına talebelik yapmıştır. Hatta bu kavram ilk onunla ortaya çıkmış gibidir.⁷⁸³ Zira o, “Medine ehlinin kendilerinden razı olunan ve görüşleriyle amel edilen fakih ve âlimlerinden ilim elde ettiklerim şunlardır...” diyerek Saîd b. el-Müseyyeb, Urve b. ez-Zübeyr, Kâsım b. Muhammed, Ebû Bekir b. Abdurrahman, Hârice b. Zeyd, Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe ve Süleyman b. Yesâr‘ı sayar.⁷⁸⁴ Ayrıca bu yedi âlimin tamamından duyduğu hadisleri naklederken “Haddeseni‘s-seb‘a (Yedi âlim/fakih bana rivayet etti)” der. Bir gün Vâkîdî‘ye Ebü‘z-Zinâd‘ın “Haddeseni‘s-seb‘a” derken kimleri kastettiği sorulduğunda yukarıdaki isimleri sayar.⁷⁸⁵ Ayrıca *Kitâbü Re‘yi‘l-fukahâi‘s-seb‘a min ehli‘l-Medîne ve ma‘htelefû fihi* isimli kitap oğlu Abdurrahman‘a (ö. 174/790) nispet edilse de⁷⁸⁶ buradaki rivayetlerin Ebü‘z-Zinâd‘a ait olduğu, Abdurrahman‘ın yalnızca bunları bir kitap hâline getirip babasından aktardığı söylenebilir.⁷⁸⁷ Ali b. el-Medîni de Zeyd b. Sâbit‘in talebeleri arasında saydığı bu isimlerin ilmî birikimini tevarüs edenler arasında Ebü‘z-Zinâd‘ı zikreder.⁷⁸⁸ Dolayısıyla Ebü‘z-Zinâd‘ın yakın hocaları A‘rec‘den ibaret değildir. Ebü‘z-Zinâd‘ın bu yedi kişiden neden daha çok hadis ya da fetva rivayet etmediği ya da bunların günümüze neden ulaşmadığı ise ayrıca araştırılmalıdır.

⁷⁸² Hâkim, *Ma‘rifê*, s. 235-6. Musa, Buhârî‘nin *el-Câmi‘u‘s-sahîh*‘inde bu isnâda 152 kez yer verdiğini söyler (*el-Medresetü‘l-hadisiyye*, I, 387). Bu sayının 162 olması gerektiği bilgisini benimle paylaşan Ali Albayrak‘a teşekkürlerimi sunarım.

⁷⁸³ Onuk Demirci, *Fukahâ-i Seb‘a*, s. 45-50.

⁷⁸⁴ Fesevî, *el-Ma‘rifê*, I, 352, 558.

⁷⁸⁵ İbn Sa‘d, *et-Tabakât*, VII, 509.

⁷⁸⁶ Nedîm, *el-Fihrist*, s. 315.

⁷⁸⁷ Zehebî‘nin bu şekilde anlaşılabilir bir sözü için bk. *Tezkire*, I, 248.

⁷⁸⁸ Ali b. el-Medîni, *el-İlel*, s. 46.

b. Halka Mensupları

Ebü'z-Zinâd, A'rec ve söz konusu yedi fakihten elde ettiği ilmî birikimi Medine'de yaymak için Mescid-i Nebevî'de bir halka kurmuştur. Hocalık kariyerinin başlarında, kendisi gibi Medine'nin en meşhur fakihlerinden biri hâline gelecek Rebîa b. Ebî Abdurrahman ile ortak bir halka kurduğu, ancak daha sonra ayrılıp her birinin müstakil bir halkanın başına geçtiği aktarılır.⁷⁸⁹ Aralarındaki çok ciddi bir anlaşmazlığın sebep olduğu bu fikrî ayrılık daha sonra ömürleri boyunca sürecek bir düşmanlığa dönüşmüştür.⁷⁹⁰ Ebü'z-Zinâd kendi döneminde Medine'deki en meşhur fakihlerdendir. Onu arkasında sayıları 300'e ulaşan⁷⁹¹ öğrencileriyle Mescid-i Nebevî'ye girerken görenler, maiyetiyle seyahat eden bir sultana benzetirler.⁷⁹² Halkasında hadis rivayetinin yanında fıkıh ve hesap ilimleriyle ilgili meseleler de tartışılır.⁷⁹³ Ancak bir süre sonra halkasına gösterilen rağbet azalır ve öğrencileri onu terk edip Rebîa'nın halkasına katılırlar.⁷⁹⁴ Bu olayın aralarındaki düşmanlığı körüklediğine şüphe yoktur. Nihayetinde Ebü'z-Zinâd derslerini az sayıdaki talebesiyle sürdürmüş olmalıdır. Bu halkaya devamlı katılanlar ondan çok hadis rivayet eden ve onun yanında uzun süre bulunduğu söylenen kişiler olmalıdır. Bu noktada onun talebelerine daha yakından bakılabilir. Ebü'z-Zinâd'dan 45'ten fazla rivayet nakleden talebeleri aşağıda gösterilmiştir.

Ebü'z-Zinâd'dan yoğun hadis rivayetinde bulunan yedi kişiden dördünün Medine dışından olduğu görülür. Şuayb b. Ebî Hamza Şamlı, İbn Uyeyne Mekkeli, Verkâ b. Ömer (ö. 161-70/777-87 arası) ile Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) ise Kûfelidir. Ebü'z-Zinâd'la Medineli olmayan talebeleri arasında yakın hoca-talebe ilişkileri kurulabilirse

⁷⁸⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 510.

⁷⁹⁰ İbn Ebî Hayseme, *et-Târihu'l-kebir* (es-Sifru's-sâlis), II, 265. Rebîa, Ebü'z-Zinâd'ın attığı bir iftiradan dolayı kırbaçlanır. Daha sonra Rebîa'nın kabilesi olan Benû Teym'den biri Medine valisi olunca Ebü'z-Zinâd'ı bir eve hapsedip aç ve susuz bırakarak öldürmeye çalışır. Bunu duyan Rebîa hemen Ebü'z-Zinâd'ı kurtarır (Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 660). Ancak bu olaydan sonra da aralarındaki anlaşmazlık sürer. Rebîa, Ebü'z-Zinâd'ı eleştirmeye devam eder (Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 649). Zehebî, aralarındaki açık düşmanlıktan dolayı Rebîa'nın Ebü'z-Zinâd'a yönelttiği tenkitlere itibar edilmemesi gerektiğini söyler (*Mizân*, II, 418). Bu olay, İslam tarihinin en otoriter ve popüler muhaddis, fakih ve tarihçilerini yetiştiren Medine'de yaşanan ulema mücadelelerinin birçok örneğinden yalnızca biridir. 2./8. asır Medine'sinde âlimler arasında yaşanan bu tür tartışmalar müstakil bir çalışmayı hak eder.

⁷⁹¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, V, 211.

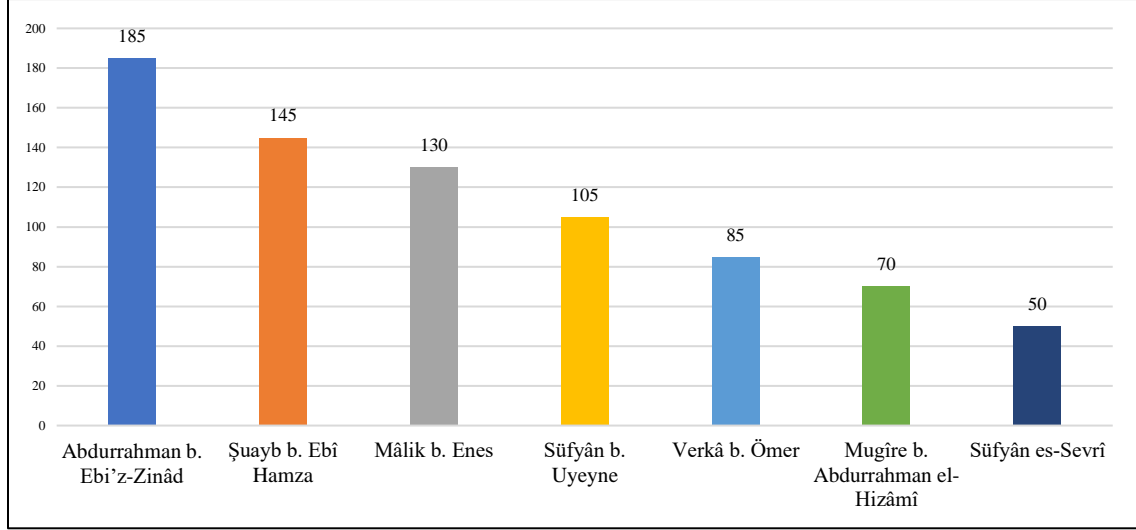
⁷⁹² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 50; İbn Adî, *el-Kâmil*, V, 210.

⁷⁹³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 50.

⁷⁹⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, V, 211. Ebü'z-Zinâd'ın öğrencilerinin neden kendisini terk ettiklerine dair açık bir bilgi bulunmasa da Rebîa ile arasındaki anlaşmazlığın bunda bir payı olduğu söylenebilir.

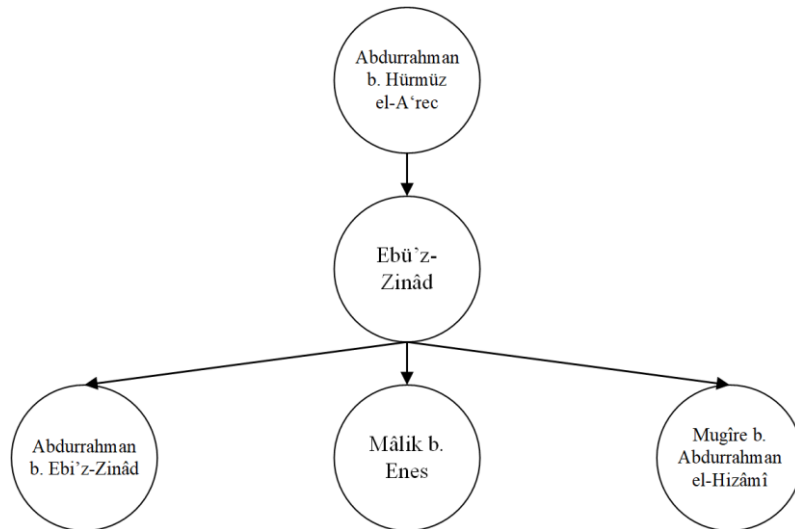
de onun İslam dünyasının farklı ilim merkezlerinde bulunmuş olması bu öğrencilerine orada hadis aktarmış olabileceği anlamına gelir. Öne çıkan talebeleri arasında Medinelilerden sonra en çok Iraklı râvileri bulunduğundan onun ilmî birikiminin, talebeleri döneminde Irak'a intikal edip orada yayıldığı söylenebilir.

Grafik 28: Öne Çıkan Talebelerinin Ebü'z-Zinâd'dan Rivayetlerinin Sayıları

Bu çalışmada Medine hadis halkaları inşa edilmeye çalışıldığından onun yalnızca Medineli talebelerine odaklanılacaktır. İsnâd, ricâl ve hadis usulü verileri ışığında Ebü'z-Zinâd'ın Medine'deki halkasına Abdurrahman b. Ebi'z-Zinâd (ö. 174/790), Mâlik b. Enes ve Mugîre b. Abdurrahman el-Hizâmî (ö. 180/796 civarı) dâhil edilmiştir. Talebelerinden her biriyle ilişkileri müstakil başlıklarda ele alınacaktır.

Şekil 5: Ebü'z-Zinâd'ın İlişki Ağı

i. Abdurrahman b. Ebi'z-Zinâd

Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ebi'z-Zinâd Abdullah b. Zekvân⁷⁹⁵ el-Kureşî el-Medenî,⁷⁹⁶ 100/718-9 senesinde doğmuştur.⁷⁹⁷ Aslen Medineli olan Abdurrahman, bir süre Medine'nin arazi vergilerini toplama görevini üstlenmiştir.⁷⁹⁸ Kûfe'de bulunmuş,⁷⁹⁹ daha sonra Medine'den Bağdat'a göç edip vefat edene kadar orada hadis rivayetiyle meşgul olmuştur.⁸⁰⁰ Münekkitlerin çoğu tarafından zayıf kabul edilen⁸⁰¹ Abdurrahman'ın Medine'de rivayet ettiği hadislerin sahih, Bağdat'ta rivayet ettiklerinin zayıf olduğu söylenmiştir.⁸⁰² Kısa bir rahatsızlığın ardından 174/790 senesinde Bağdat'ta vefat etmiştir.⁸⁰³

Abdurrahman, babası Ebü'z-Zinâd'dan en çok hadis rivayet eden kişiler arasında 185 rivayetle birinci sıradadır. Aynı şekilde Abdurrahman'ın en çok rivayet naklettiği kişiler arasında da Ebü'z-Zinâd birinci sıradadır. Bu, ikisi arasında "çift taraflı yakınlık" bulunduğu ve münekkitler tarafından zayıf sayılan Abdurrahman'ın öneminin, babasının rivayetlerini aktarmasından kaynaklandığı anlamına gelir. Abdurrahman, Ebü'z-Zinâd'ın oğlu olduğundan ve bu akrabalık ilişkisi isnâd verisiyle desteklendiğinden ikisi arasındaki irtibatı ispatlamak için başka bir veriye gerek yoktur. Zira aile fertlerinin sürekli bir arada bulunmaları hayatın doğal akışı içinde gerçekleşen bir şey olup ayrıca kitaplara yansımaları gerekmez. Yine de ricâl kaynaklarında Abdurrahman'ın babasıyla ilişkisine dair veriler bulunabilir. Örneğin Abdurrahman, Ebü'z-Zinâd'ın talebeleri arasında yapılan mukayeselerde yer alır. Ahmed b. Hanbel, Abdurrahman'ı Verkâ b. Ömer'e tercih ettiğini söyler.⁸⁰⁴ Ebû Zür'a er-Râzî ise Abdurrahman, Verkâ, Mugîre ve Şuayb arasında bir sıralama yapması istendiğinde Abdurrahman'ı en son sıraya yerleştirir.⁸⁰⁵

⁷⁹⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 594.

⁷⁹⁶ Zehebi, *Siyer*, VIII, 167.

⁷⁹⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 594.

⁷⁹⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 595.

⁷⁹⁹ Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, III, 188-9.

⁸⁰⁰ Hatîb, *Târîh*, XI, 495.

⁸⁰¹ Ukaylî, *ed-Duafâ*, II, 340-1.

⁸⁰² Hatîb, *Târîh*, XI, 496-7.

⁸⁰³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 595.

⁸⁰⁴ Ahmed b. Hanbel, *Min kelâmi...* (Merrûzî), s. 107.

⁸⁰⁵ Ebû Zür'a, *Suâlât* (Berzeî), s. 182; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, V, 252-3.

Abdurrahman'ın babasından naklettiği hadisler ricâl münekkitlerinin gündemine girmiştir. Abdurrahman b. Mehdî'nin Abdurrahman'ı garipsediği ve “Sürekli ‘Ebî ani’s-seb‘a (Babam yedi âlim/fakihten rivayet etti)’ deyip duruyor” dediği aktarılır.⁸⁰⁶ Bu, Ebü’z-Zinâd’dan yalnızca Abdurrahman’ın rivayet ettiği hadislerle ilgili bir eleştiri olmalıdır. Zira onun 1./7. yüzyıl Medine’sinin meşhur olduğu söylenen fakihleriyle ilgili –yukarıda bahsedilen– kitabı aktarması halka arkadaşları tarafından tuhaf karşılanır. Mâlik, onun bu kitabı babasından naklettiğini duyunca “Ebü’z-Zinâd bu kitabı naklederken biz neredeydik?” diye şaşkınlığını belli eder.⁸⁰⁷ Abdurrahman’ı kimsenin yalancılıkla suçlamadığı dikkate alınır bu nakiller onun, babasının az bilinen hadislerini de bildiği, dolayısıyla onun ilmî birikimini herkesten daha yakından tanıdığı şeklinde yorumlanabilir. Babasının hadisleri nasıl yazdığını ve hadislerinin yazılı olduğu nüshaları tasvir etmesi⁸⁰⁸ de bu yorumu destekler.

Abdurrahman’ın, babasının Medine’deki yaşantısına dair anekdotlarını aktarması da ikisinin uzun süre birlikte olduğunun kanıtlarını teşkil eder. Mesela Abdurrahman, hac mevsiminde elindeki yazı malzemeleriyle Kâbe’yi tavaf eden Zührî’yi gören babasının onunla dalga geçme hikâyesini anlatır.⁸⁰⁹ Ebü’z-Zinâd’ın, Mekkeli bir kadının Medine’ye gelmesi ve oranın erkeklerinin ona âşık olmasına dair hatırası ve âlimlerin o kadın için yazdığı şiirler de oğlu tarafından aktarılır.⁸¹⁰

Abdurrahman hakkında ricâl kaynaklarında bulunan bilgilerin genelini ona yöneltilen eleştiriler teşkil eder. Onun hadis rivayetiyle meşgul olduğundan bahsedilip muhaddisler arasında sayılır,⁸¹¹ ancak nasıl bir ortamda kimlere hadis rivayet ettiği konusu belirsizdir. Yine de onun güzel ahlakı bağlamında Vâkîdî’den nakledilen bir haber bu konuda ipuçları sunar:⁸¹²

⁸⁰⁶ Ukaylî, *ed-Duafâ*, II, 340.

⁸⁰⁷ Zehebî, *Tezkire*, I, 248.

⁸⁰⁸ Hatîb, *el-Câmi*, I, 273.

⁸⁰⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-İtel* (Abdullah), I, 171; III, 42.

⁸¹⁰ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu ’l-kebîr* (es-Sifru’s-sâlis), II, 161.

⁸¹¹ Yahya b. Maîn, Abdurrahman’ı muhaddisler zümresinde sayanlara hayret ettiğini söyler (Ukaylî, *ed-Duafâ*, II, 340).

⁸¹² İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 595.

Bir gün bir adam Abdurrahman b. Ebi'z-Zinâd'a hadis okurken hata yaptı. Meclistikilerin kimisi hatasına güldü ama Abdurrahman sessiz kaldı. Adam gittikten sonra Abdurrahman "Bu yaptığınızdan hiç utanmıyor musunuz!" diyerek gülenleri azarladı.

Bu rivayet onun insanları aşağılamaktan sakınan biri olduğunu göstermek için aktarılmışsa da hadis rivayeti için hususi bir mekânda oturduğunu ve etrafının öğrencilerle çevrili olduğunu, yani bir halka kurduğunu göstermesi açısından da önemlidir. Buradan hareketle Abdurrahman'ın çok meşhur olmasa da bir ders halkası olduğu söylenebilir. Bu halka Medine'de veya Bağdat'ta olabileceği gibi her iki şehirde de halkası olduğu da düşünülebilir.

Ebü'z-Zinâd-Abdurrahman ilişkisi hadis usulü meseleleri özelinde de izlenebilir. Hadis öğrenim ve öğretim metotları bu konuya güzel bir örnektir. Ebü'z-Zinâd'ın hadis rivayet ederken daha çok kıraat/arz usulünü tercih ettiği kaydedilir.⁸¹³ Yukarıdaki nakilde görüldüğü gibi Abdurrahman da hadisleri okutarak rivayet etmiştir. Ayrıca Vâkıdî'nin ondan semâ ile kıraati karşılaştırmasını istemesi üzerine "İkisi eşittir, bizim şehrimizde hadisler böyle [kıraat/arz ile] rivayet edilir" der.⁸¹⁴ Abdurrahman'ın bu metodu benimsemesinde babasının hadis rivayet tarzı etkili olmuş olmalıdır.

Toplam 390 rivayeti bulunan Abdurrahman'ın öne çıkan talebeleri incelendiğinde çoğunun Medine dışından olduğu ve onun babasından elde ettiği birikimin Irak'a taşındığı söylenebilir.

ii. Mâlik b. Enes

Nâfi' ve Zührî halkalarında yer alan Mâlik b. Enes, Ebü'z-Zinâd halkasının da bir mensubudur. Mâlik, Cevâmi'u'l-Kelim verilerine göre 130 rivayetle Ebü'z-Zinâd'ın talebeleri arasında üçüncü sıradadır. Ebü'z-Zinâd ise *el-Muvattâ* verilerine göre Mâlik'in hocaları arasında 76 rivayetle altıncı sıradadır. Mâlik'in Ebü'z-Zinâd'la rivayet bağı daha önce ele alınan hocalarıyla olduğu kadar sıkı olmasa da göz ardı edilecek kadar zayıf da değildir.

Ebü'z-Zinâd ile Mâlik arasındaki ilişkiyi ricâl kaynakları da destekler. Ebü'z-Zinâd'ın Mescid-i Nebevî'de müstakil bir halkası olduğunu aktaran kişilerden biri de

⁸¹³ Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 20.

⁸¹⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 573.

Mâlik'tir.⁸¹⁵ Onun, varlığını aktardığı bu halkanın devamlı bir mensubu olduğu anlaşılır. Bir gün Ebü'z-Zinâd halkasında hadis rivayet ederken Mâlik onun yanından geçer, ancak oturup hadis dinlemez. Daha sonra karşılaştıklarında Ebü'z-Zinâd derse katılmama sebebini sorunca Mâlik “Yer çok dardı. Hz. Peygamber'in hadislerini ayakta öğrenmek istemedim” cevabını verir.⁸¹⁶ Ebü'z-Zinâd'ın, o gün derse katılmamasını garipsemesi ve bunun nedenini öğrenmek istemesi, Mâlik'in onun halkasına sürekli katıldığı anlamına gelir. Abdurrahman b. Ebi'z-Zinâd'ın Medine'nin meşhur olduğu söylenen yedi fakihi ile ilgili içindeki rivayetleri kendisinden başka kimsenin bilmediği bir kitabı babasından aktardığını duyunca “Ebü'z-Zinâd bu kitabı[n içindeki hadisleri] rivayet ederken biz neredeydik?” diyerek⁸¹⁷ şaşkınlığını ve şüphesini beyan etmesi de onun derslerine devamlı katıldığını ve onun hangi hadisleri naklettiğini bildiğini gösterir.

Zeyd b. Sâbit'in en yakın 13 talebesi arasında 1./7. yüzyıl Medine'sinin en önemli muhaddis ve fakihlerini sayan Ali b. el-Medîni, bu kişilerin ilmini en iyi bilenler arasında Ebü'z-Zinâd'ı da zikreder. Ona göre Ebü'z-Zinâd'ın ve akranlarının ilmî birikimini en iyi bilen kişi ise Mâlik'tir.⁸¹⁸

Medineli zayıf râvilerden biri olan Saîd b. Davud ez-Zenberî'nin (ö. 220/835) “Verkâ b. Ömer → Ebü'z-Zinâd” tarîkiyle aldığı hadisleri değiştirerek “Mâlik b. Enes → Ebü'z-Zinâd” tarîkiyle nakledip bunları bir nüshada toplaması⁸¹⁹ da Mâlik'in Ebü'z-Zinâd'ın hadislerini aktarma konusunda meşhur olduğunu gösterir. Zenberî'nin, elindeki hadislerin isnâdlarını değiştirip Mâlik'ten rivayet etmesindeki saik onları daha makbul hâle getirmek olmalıdır. Buradan Mâlik'in Ebü'z-Zinâd'dan rivayetlerinin oğluna nispetle daha meşhur ve güvenilir kabul edildiği sonucu çıkarılabilir.

Ebü'z-Zinâd-Mâlik ilişkisi hadis usulü meseleleri üzerinden de takip edilebilir. Örneğin Ebü'z-Zinâd hadislerin yazılmasında bir beis görmeyen âlimlerdendir. Onun hadislerini ezberlemeyip kitabına kaydettiği söylenir.⁸²⁰ O, özellikle en yakın hocası A'rec'den işittiği hadisleri bir sahifede toplar. Oğlu Abdurrahman, babasının okuduğu bu sahifede her hadisin sonuna mukâbele edildiğinde içine işaret koymak için boş bir daire

⁸¹⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 509.

⁸¹⁶ Kadı İyâz, *Tertib*, I, 136.

⁸¹⁷ Zehebî, *Tezkire*, I, 248.

⁸¹⁸ Ali b. el-Medîni, *el-İlel*, s. 45

⁸¹⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn*, I, 409.

⁸²⁰ İbn Hibbân, *Meşâhîr*, s. 163.

çizdiği ve bunu bütün kitap boyunca yaptığını gözlemler.⁸²¹ Ayrıca Ebü'z-Zinâd da Zührî gibi tedvin çalışmalarına katkıda bulunmuştur. O, yalnızca helal ve haramlarla ilgili hadisleri yazdığını, Zührî'nin ise her duyduğunu yazdığını, onun bu yüzden kendisinden daha bilgili olduğunu esefle anlatır.⁸²² Bir hac mevsiminde Kâbe'nin etrafında yazı malzemeleriyle tavaf eden Zührî ile dalga geçtiğini oğluna aktarırken⁸²³ de pişmanlık hissetmiş olmalıdır. Dahası onun, Zeyd b. Sâbit'in ferâize dair görüşlerini şerh ettiği bir risalesi bulunur⁸²⁴ ve bu risale *el-Muvattâ*'nın yazılı kaynakları arasında yer alır.⁸²⁵ Mâlik'in hadislerin yazılması konusundaki tavrında, en yakın hocalarından Zührî ile birlikte Ebü'z-Zinâd'ın da etkili olduğu düşünülebilir.

Hadis rivayet ederken kıraat/arz yöntemini kullanmaları da Ebü'z-Zinâd ile Mâlik arasındaki ortak noktalardan biridir. Mâlik, sürekli kıraat/arz ile hadis nakleden Medineli âlimler arasında Ebü'z-Zinâd'ı da sayar.⁸²⁶ Buradan, kendisinin devamlı bu yöntemi kullanma konusundaki ısrarında Ebü'z-Zinâd'ın uygulamalarının da bir payı olduğu anlaşılır.

Ebü'z-Zinâd ile Mâlik'in re'y karşıtlıkları da müşterek tavrılarından biridir. Ebü'z-Zinâd'ın sünnetin re'y karşısındaki konumuna dair şu sözü bu konudaki görüşlerini özetler:⁸²⁷

Sünnetlere karşı çıkılmamalı ve onlar re'y ve akla (*tefkîr*) uydurulmamalıdır. Eğer insanlar böyle yaparlarsa her gün bir dinden başka bir dine geçmek zorunda kalırlar. Sünnetlere sıkı sıkı sarılmak ve re'y ile uyumlu olsalar da olmasalar da onlara uymak gerekir.

Onun “her gün bir dinden başka bir dine geçmek” şeklindeki ifadesi Mâlik'in şu sözüne ilham olmuş gibidir: “Re'ye tabi olan kişinin karşısına re'yi daha kuvvetli biri çıktığında ona tabi olur, ondan daha kuvvetli biri çıktığında da ona tabi olur. Bu böyle sürüp

⁸²¹ Hatîb, *el-Câmi*, I, 273.

⁸²² Hatîb, *el-Câmi*, II, 188.

⁸²³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), I, 171; III, 42.

⁸²⁴ Koçinkağ, “Risâletü'l-Ferâiz”, s. 339.

⁸²⁵ Koçinkağ, “Written Source of al-Muwattâ”, s. 1562.

⁸²⁶ Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 20.

⁸²⁷ Hatîb, *el-Fakîh*, I, 392-3.

gider.”⁸²⁸ Dolayısıyla onun re’y karşıtı tavırlarında Zührî kadar Ebü’z-Zinâd’ın da etkisi olduğu söylenebilir.

Mâlik, Ebü’z-Zinâd’ın ilminden faydalanmış olsa da onu çok sevmemiş ve ona büyük bir bağlılık duymamıştır. Mâlik’in Ebü’z-Zinâd’ı sevmemesi ve ona yönelttiği tenkitler ricâl kaynaklarında tekrar eden bir temadır. Bu tenkitlerin sebebi Ebü’z-Zinâd’ın Emevîler’den resmî görev almış olmasıdır. Ebü’z-Zinâd Kûfe valisine kâtiplik yaptığından Mâlik bir seferinde onun hakkında “Ebü’z-Zinâd da kim! Bir kâtip müsveddesi (*küveytib*)!” der.⁸²⁹ Kendisine Ebü’z-Zinâd’ın durumu sorulduğunda kurduğu ilk cümle “O, ölene kadar o adamların [Emevîler] emri altında çalıştı”⁸³⁰ olur. Hâlbuki Ebü’z-Zinâd’dan daha çok istifade ettiği ve hadislerini almak için büyük zahmetlere katlandığı Zührî, Emevîler’e daha uzun süre hizmet etmiş ve onlarla daha samimi ilişkiler kurmuştu. Mâlik’in Ebü’z-Zinâd’ı yalnızca siyasi bağlarından dolayı eleştirmesi makul değildir. Zehebî (ö. 748/1348) yüzyıllar boyunca ricâl kaynaklarında yer verilen rivayetleri inkâr edercesine “Mâlik, Ebü’z-Zinâd’dan çok hadis rivayet etmiştir. Ondandır razı olmadığı nakledilse de bu sahih değildir” der.⁸³¹ Ancak bu yorum tartışmaya açıktır. Öte yandan Sehâvî (ö. 902/1497) meseleye “Ukaylî [ö. 322/934], Mâlik’in Ebü’z-Zinâd’ı sevmediğini rivayet etti. Bunun sebebi Mâlik’in Rebîa’yı tazim etmek istemesi olabilir”⁸³² şeklinde çok daha makul bir açıklama getirir. Ebü’z-Zinâd ile Rebîa b. Ebî Abdurrahman arasındaki düşmanlıktan yukarıda bahsedilmişti. İki âlime de talebelik yapan Mâlik’in bu tartışmanın tarafı olmaması beklenemezdi. Anlaşılan o, Rebîa’nın tarafını seçmiş, bunu belli etmek için de Ebü’z-Zinâd’ı eleştirmiştir. Onun siyasetle ilişkisini eleştirmesi ancak bu şekilde anlamlı hâle gelir.

Mâlik’in Ebü’z-Zinâd’dan elde ettiği birikimin kimler vasıtasıyla sonraki nesle intikal ettiğini görmek için onun yakın talebeleri tespit edilmelidir. Bu, onun halkasına tahsis edilen kısımda yapıldığından burada ele alınmayacaktır.

⁸²⁸ Fesevî, *el-Ma’rife*, II, 789-90.

⁸²⁹ Yahya b. Maîn, *Ma’rifetü’r-ricâl* (İbn Muhriz), I, 157.

⁸³⁰ Ukaylî, *ed-Duafâ*, II, 252.

⁸³¹ Zehebî, *Mizân*, II, 418.

⁸³² Sehâvî, *et-Tuhfe*, II, 318.

iii. Mugîre b. Abdurrahman el-Hizâmî

Mugîre b. Abdurrahman b. Abdullah⁸³³ el-Kureşî el-Esedî el-Hizâmî el-Medenî'nin⁸³⁴ ne zaman doğduğuna dair bilgi yoktur. Bir süreliğine Medine'den ayrılarak Filistin'in Askalân şehrinde ikamet eden Mugîre hakkındaki görüşlerden hareketle onun üst düzeyde bir muhaddis olmamakla birlikte güvenilir olduğu söylenebilir.⁸³⁵ Ensâb ilminde uzman olan⁸³⁶ Mugîre, 180/796 yılı civarında Medine'de vefat etmiştir.⁸³⁷

Mugîre 70 rivayetle Ebü'z-Zinâd'ın talebeleri arasında altıncı sırada bulunur. Mugîre'nin hocaları arasında ise Ebü'z-Zinâd ilk sıradadır. Yani aralarında “tek taraflı yakınlık” bulunur. Onun, ikinci sıradaki hocası Musa b. Ukbe'den yalnızca dört hadis rivayet ettiği düşünülürse tek yakın hocasının Ebü'z-Zinâd olduğu söylenebilir.

Ebü'z-Zinâd ile Mugîre arasındaki irtibatı ricâl kaynakları destekler. Onun, Ebü'z-Zinâd'ın yakın talebesi olduğu sıklıkla söylenir. Yahya b. Maîn, Mugîre'yi “Ebü'z-Zinâd'ın yakın öğrencisi (*sâhibü Ebi'z-Zinâd*)” olarak vasıflar.⁸³⁸ Zehebî de onun Ebü'z-Zinâd'ın yanında uzun bir süre kaldığını (*lâzeme*) ve ondan çok hadis naklettiğini (*eksera anhü*) zikreder.⁸³⁹ Bunlar onun Ebü'z-Zinâd'la ilişkisinin iyi bilindiğini gösterir.

Mugîre, Ebü'z-Zinâd'ın talebeleri arasında yapılan kıyaslamalarda da zikredilir. Ebü Zür'a er-Râzî, Ebü'z-Zinâd'ın hadislerinde Verkâ b. Ömer'den sonra tercihe en layık kişinin Mugîre olduğunu söyler.⁸⁴⁰

Ebü'z-Zinâd-Mugîre ilişkisi, hadis usulü meseleleriyle de delillendirilebilir. İkisi arasında hadislerin yazılması meselesinde bir uyum görülür. Ebü'z-Zinâd hadisleri yazma konusunda bir beis görmediği ve hadis yazdığı gibi Mugîre'nin de Ebü'z-Zinâd'dan duyduğu hadisleri yazdığı bir kitabının olduğu söylenir.⁸⁴¹ Yani o da hocası gibi hadisleri

⁸³³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 599.

⁸³⁴ Mizzî, *Tehzîb*, XXVIII, 387-8.

⁸³⁵ Mizzî, *Tehzîb*, XXVIII, 389

⁸³⁶ Mizzî, *Tehzîb*, XXVIII, 390.

⁸³⁷ Zehebî, *Siyer*, VIII, 167.

⁸³⁸ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî), III, 202.

⁸³⁹ Zehebî, *Siyer*, VIII, 166.

⁸⁴⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 26.

⁸⁴¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), II, 510-1.

yazmıştır ve bu konuda bir problem görmemesinde dönemindeki hâkim kabul yanında hocasının tavırlarının da etkisi olmalıdır.

Hayatına dair bile çok az bilgi bulunan Mugîre'nin bir halkası olup olmadığına dair hiçbir veri bulunmaz. Onun 85 gibi çok az sayıda bir rivayete sahip olmasından hareketle bir halkası olmadığı söylenebilir. Talebeleri incelendiğinde ise bu küçük birikimin Medine dışına nakledildiği görülür.

2. Zeyd b. Eslem Halkası

Ebû Üsâme Zeyd b. Eslem⁸⁴² el-Kureşî el-Adevî,⁸⁴³ Hz. Ömer'in mevlâsı Eslem'in (ö. 80/699-700) oğlu olduğundan Ömer ailesinden kabul edilebilir. 12/633-4 senesinde Medine'ye esir olarak getirilen ve Hz. Ömer tarafından satın alınan⁸⁴⁴ babası, Hz. Peygamber'in mevlâsı Zeyd b. Hârise (ö. 8/629) ile adaş olmasını istediğinden ona bu ismi vermiştir.⁸⁴⁵ Ömer b. Abdülaziz ve Velîd b. Yezîd dönemlerinde Dımaşk'ta bulunan⁸⁴⁶ ve cihada katılmak için İskenderiye'ye giden⁸⁴⁷ Zeyd, Medine'de tefsirle uğraşan nadir simalardandır. Kendisinden bir *Kitâbü't-Tefsîr* rivayet edildiği gibi⁸⁴⁸ Kur'an'ı re'yiyle tefsir ettiği için eleştirilmiştir.⁸⁴⁹ Medine'nin zahitlerinden sayılan⁸⁵⁰ ve ricâl münekkitleri tarafından sika kabul edilen⁸⁵¹ Zeyd b. Eslem, 136 yılının Zilhicce ayının başlarında (Haziran 754) vefat etmiştir.⁸⁵²

a. Bilgi Kaynakları

Toplam 755 rivayeti bulunan Zeyd b. Eslem'in bilgi kaynaklarını tespit etmek için onun yoğun olarak hadis aktardığı kişiler incelenebilir. Onun toplam rivayet sayısının %10'u olan 75'ten fazla hadis rivayet ettiği hocaları aşağıda gösterilmiştir.

Grafikte görüldüğü üzere Zeyd b. Eslem'in en çok hadis naklettiği kişi 200 rivayetle Atâ b. Yesâr'dır (ö. 103/721). Benzer şekilde Atâ b. Yesâr'ın talebeleri arasında da Zeyd b. Eslem birinci sıradadır. Dolayısıyla ikisi arasında rivayet merkezli bir "çift taraflı yakınlık" olduğu söylenebilir. Medine'nin önemli fakihlerinden olan Atâ ile Zeyd arasındaki ilişkiye dair ricâl kaynaklarında detaylı tasvirler yoksa da onun ne zaman vefat ettiğini nakletmesi⁸⁵³ hocasını yakından tanıdığına dair bir karine olarak alınabilir.

⁸⁴² İbn Sad, *et-Tabakât*, VII, 507.

⁸⁴³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, III, 387.

⁸⁴⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 11.

⁸⁴⁵ İbn Asâkir, *Târîh*, XIX, 277.

⁸⁴⁶ İbn Asâkir, *Târîh*, XIX, 274.

⁸⁴⁷ İbn Asâkir, *Târîh*, XIX, 290.

⁸⁴⁸ Nedîm, *el-Fihrist*, s. 51.

⁸⁴⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 555.

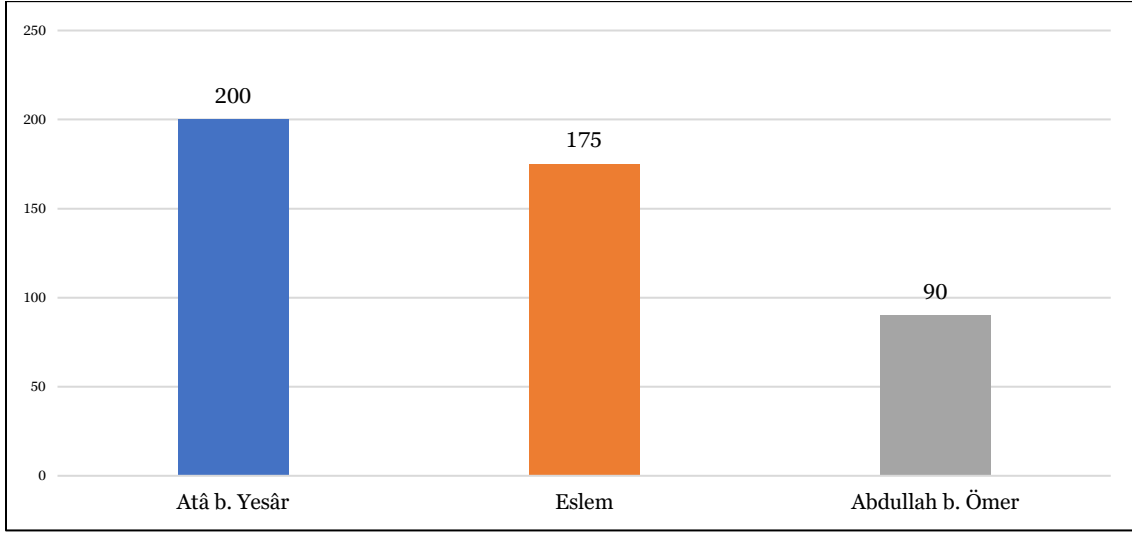
⁸⁵⁰ Kadı İyâz, *Tertîb*, I, 137-8. Zühed temalı rivayetleri için bk. Ebû Nuaym, *Hilye*, III, 221-9.

⁸⁵¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), I, 410; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 555.

⁸⁵² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, III, 387.

⁸⁵³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 172.

Grafik 29: Zeyd b. Eslem'in Öne Çıkan Hocalarından Rivayetlerinin Sayıları

Zeyd'in en çok hadis naklettiği ikinci kişi 175 rivayetle babası Eslem'dir. Eslem'den en çok hadis rivayet eden kişi de yine oğlu Zeyd'dir. Dolayısıyla ikisi arasında “çift taraflı yakınlık” bulunur. Eslem'in ikinci sıradaki talebesi –ve oğlu– Ubeydullah b. Eslem'in ondan yalnızca iki rivayet naklettiği düşünüldüğünde onun rivayet birikiminin neredeyse tamamının Zeyd tarafından aktarıldığı anlaşılır. Eslem, Hz. Ömer'in mevlâsı olması dolayısıyla sürekli onun yanında bulunup günlük hayatında yaptıklarına muttali olduğundan⁸⁵⁴ büyük ihtimalle bu bilgi akışının nesnesi Ömer rivayetleriydi, ki zaten onun en çok hadis rivayet ettiği kişi Hz. Ömer'dir (85 rivayet). Babası Eslem ile arasındaki rivayet akışı günlük hayatın doğal süreci içerisinde gerçekleştiğinden ikili arasındaki ilişkinin ricâl ve hadis usulü kaynaklarına yansımaması kabul edilebilir bir durumdur.

Zeyd b. Eslem'in hocaları arasında üçüncü sırada 90 rivayetle Abdullah b. Ömer bulunur. İbn Ömer'den rivayet edenler arasında ise Zeyd altıncı sıradadır. Zeyd, aynı babası Eslem gibi İbn Ömer'den de Ömer ailesinin rivayet birikimini elde etmiş olmalıdır. Velâ bağları sayesinde İbn Ömer'in yakınında bulunma fırsatına sahip olan Zeyd'in onunla ilişkisine dair kaynaklarda fazla bilgi bulunmaz. Ondan gerçekten hadis işitip işitmediği araştırma konusu olmuş, ancak onu görüp onunla konuştuğuna dair kendi açık beyanı⁸⁵⁵ sonucunda bu soruşturmalar son bulmuştur.

⁸⁵⁴ Bir örnek için bk. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VII, 98.

⁸⁵⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), I, 190.

b. Halka Mensupları

Zeyd b. Eslem, hocalarından elde ettiği birikimi aktarmak için Mescid-i Nebevî'de bir halka kurmuştur.⁸⁵⁶ Bu halkanın şöhreti zamanla artmış ve Medine'nin önemli şahsiyetlerinin de ilgisini çekmiştir. Nitekim Ali Zeynelâbidîn de Zeyd'in halkasına katılanlar arasındadır. Bunu garipseyen Nâfi' b. Cübeyr b. Mut'im'in (ö. 99/717-8) "Kendi kavminin meclisini bırakıp Ömer b. el-Hattâb'ın kölesinin meclisine mi katılıyorsun?" demesi üzerine o, "İnsan, dinine faydalı olan herkesin meclisine oturur" cevabını verir.⁸⁵⁷ Zeyd'in halkasının Ehl-i beyt mensupları tarafından itibar gördüğünü gösteren bu rivayetten bu halkanın en geç hicri 90'ların başlarında kurulduğu da çıkarılabilir. Halkanın katılımcı sayısının fazla olması da şöhretine delalet eder. Nitekim Ebû Hâzim Seleme b. Dînâr (ö. 140/757-8) bir gün Zeyd'in oğlu Üsâme (ö. 150-60/767-77 arası) ile babasını yâd ederken "40 fakihle babanın meclisinde bulunurduk. Mecliste işlerine yaramayacak bir hadis uğruna çekişen iki kişi göremezdin" der.⁸⁵⁸ 40 sayısı kesretten kinaye olarak anlaşılabilirse de mezkûr rivayetten yola çıkarak en azından belirli bir dönem için halkanın çok sayıda devamlı katılımcıya sahip olduğu söylenebilir.

Zeyd'in otoriter bir hoca olduğu söylenebilir. Yukarıdaki rivayette geçtiği üzere meclisinde hadisler hakkında tartışılmamasının sebebi de talebelerinin Zeyd'in heybetinden korkmaları olmalıdır. Nitekim Mâlik, birisi Zeyd b. Eslem'e soru sorarken bocaladığında onu "Git, nasıl soru sorulur öğren, öyle gel!" diye terslediğini aktarır.⁸⁵⁹ Süleyman b. Bilal (ö. 177/793-4) de "Kimse Zeyd b. Eslem'e 'Sen bunu gerçekten işittin mi?' diye sormaya cesaret edemezdi" der.⁸⁶⁰ İbn Uyeyne ona soru sormaya korktuğundan bir arkadaşından kendi yerine sormasını rica eder.⁸⁶¹ Talebeleri ondan korktukları gibi kendisine büyük bir bağlılık da duyarlar. Nitekim bir gün Zeyd, bir işi için oğlu Üsâme'yi öğrencilerinden birinin yanına gönderir. Hocasının oğlunu karşısında gören öğrenci, onun kafasını okşayıp Zeyd'i kendi ailesinden daha çok sevdiğini söyler.⁸⁶²

⁸⁵⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 507.

⁸⁵⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, III, 387.

⁸⁵⁸ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 676.

⁸⁵⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 507.

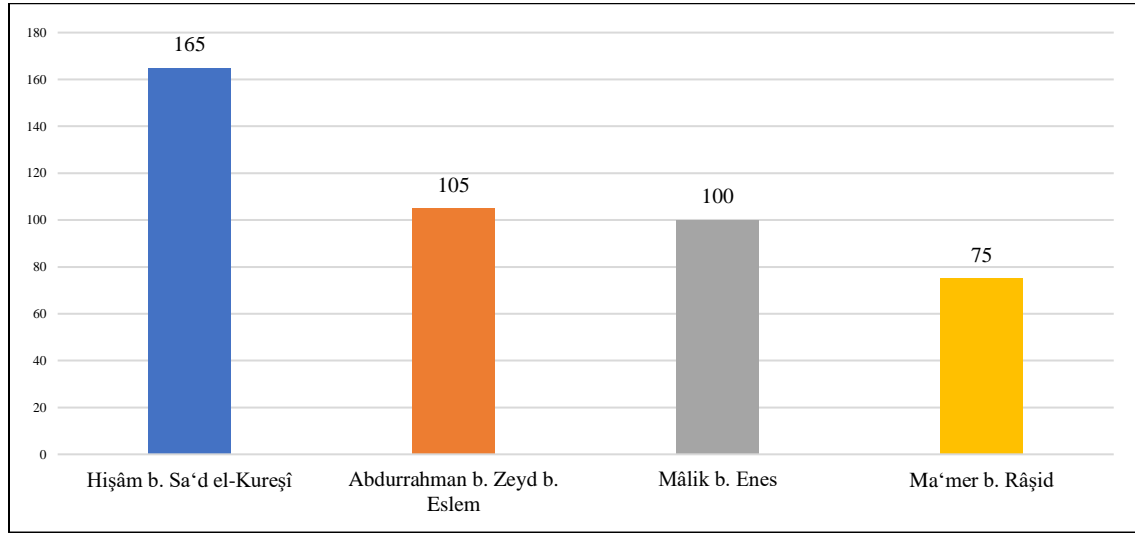
⁸⁶⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 596.

⁸⁶¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), I, 190.

⁸⁶² Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 677.

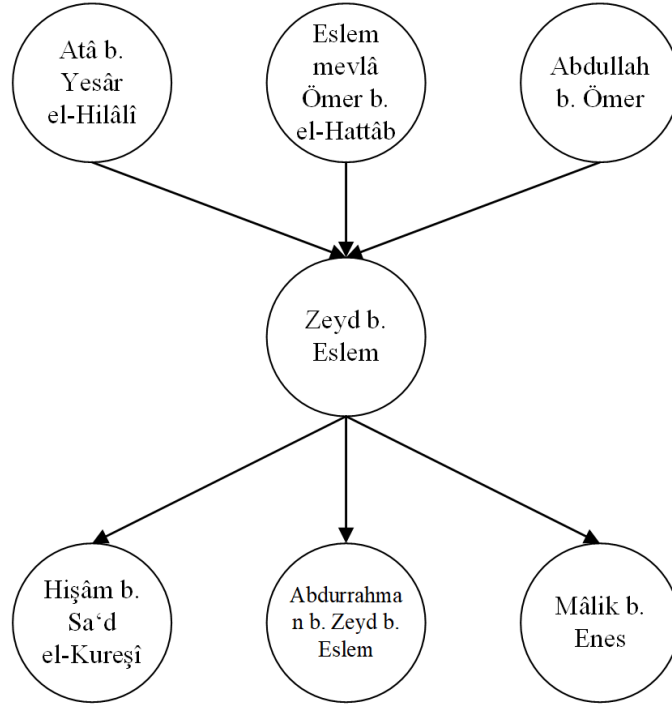
Sonuç olarak Zeyd b. Eslem kalabalık bir halkaya ve kendisine bağlı bir öğrenci kitlesine sahiptir. Bu halkanın devamlı mensuplarının kimler olduğu kaynaklarda açıkça söylenmese de Zeyd'den çok hadis rivayet eden talebelerinden hareketle en azından kimileri tespit edilebilir. Aşağıdaki grafikte ondan, toplam rivayet sayısının %10'u olan 75 ve daha fazla rivayet nakleden talebeleri gösterilmiştir.

Grafik 30: Öne Çıkan Talebelerinin Zeyd b. Eslem'den Rivayetlerinin Sayıları

Grafikte dikkat çeken ilk husus Zeyd'den yoğun olarak hadis aktaran fazla talebesinin olmamasıdır. Yukarıdaki rivayette bahsedilen “40 fakih”, Zeyd'den çok fazla hadis rivayet etmemiş olmalıdır. Dikkat çeken bir diğer husus ise Zeyd'den en çok rivayet aktaran iki kişi olan Hişâm b. Sa'd ile Abdurrahman b. Zeyd'in onun akrabaları olmalarıdır. Hişâm, Zeyd'in evlatlığı, Abdurrahman ise oğludur. Buradan hareketle onun birikiminin daha çok ailesi vasıtasıyla aktarıldığı söylenebilir. Zeyd'in üçüncü talebesi ise Nâfi', Zührî ve Ebü'z-Zinâd halkalarının da bir mensubu olan Mâlik b. Enes'tir. Zeyd b. Eslem'in halkasına bu üç talebesi dâhil edilmiş, Ma'mer b. Râşid ise Medineli olmaması ve Zeyd'le ilişkisine dair neredeyse hiçbir bilgi bulunmaması sebebiyle dışarıda bırakılmıştır. Onun mezkûr üç talebesiyle ilişkileri müstakil başlıklarda incelenecektir.

Şekil 6: Zeyd b. Eslem'in İlişki Ağı

i. Hişâm b. Sa'd el-Kureşî

Ebû Abbâd Hişâm b. Sa'd⁸⁶³ el-Kureşî el-Medenî el-Haşşâb,⁸⁶⁴ Ebû Leheb b. Abdülmüttalib ailesinin mevlâsı ve Zeyd b. Eslem'in evlatlığıdır (*yetîmü Zeyd b. Eslem*).⁸⁶⁵ Dindar (*sâlih*)⁸⁶⁶ ve doğru sözlü⁸⁶⁷ biri olduğu söylenmesine rağmen hadisleri zayıf kabul edilmiş, yazılabileceği ancak delil olarak kullanılamayacağı ifade edilmiştir.⁸⁶⁸ Hişâm, 160/776-7 senesinde⁸⁶⁹ Medine'de⁸⁷⁰ vefat etmiştir.

Hişâm b. Sa'd, 165 rivayetle Zeyd b. Eslem'den en çok hadis rivayet eden kişidir. Aynı şekilde Hişâm'ın en çok hadis naklettiği hocası da Zeyd'dir. Bu, ikisi arasında "çift taraflı yakınlık" olduğunu gösterir. Hişâm'ın, ikinci hocası Seleme b. Dînâr'dan yalnızca

⁸⁶³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 576.

⁸⁶⁴ Zehebî, *Siyer*, VII, 344-5.

⁸⁶⁵ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, VIII, 200.

⁸⁶⁶ Ali b. el-Medîni, *Suâlât* (İbn Ebî Şeybe), s. 102.

⁸⁶⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IX, 62.

⁸⁶⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IX, 61-2.

⁸⁶⁹ Ali b. el-Medîni, *el-İlel*, s. 74.

⁸⁷⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 576.

15 hadis rivayet etmesinden yola çıkarak Zeyd'in onun tek yakın hocası olduğu söylenebilir. Hişâm âdeta hocalık mesaisini Zeyd'in rivayetlerini nakletmeye adanmıştır.

Hişâm, Zeyd'in evlatlığı olduğundan ve bu akrabalık ilişkisi isnâd verileriyle desteklendiğinden ikisi arasındaki yakınlığı ispatlamak için başka bir veriye ihtiyaç yoktur. Bununla birlikte ikisinin irtibatı ricâl kaynaklarıyla da desteklenebilir. Nitekim Ebû Davud (ö. 275/889), Hişâm b. Sa'd'ın Zeyd b. Eslem'in hadisleri konusunda en sağlam kişi (*esbetü'n-nâs*) olduğunu söyler. Nakli yapan Zehebî de Hişâm b. Sa'd'ın Zeyd'den çok hadis rivayet ettiği ve onun hadislerini çok iyi bildiği kanaatindedir.⁸⁷¹ Hişâm'ın, Zeyd'in künyesi ve hayatıyla ilgili bilgileri nakletmesi⁸⁷² de onu yakından tanıdığını gösteren karineler arasında zikredilebilir. Ancak Hişâm'ın hadis meselelerine dair görüşlerine kaynaklarda rastlanamamıştır.

Toplam 290 rivayeti bulunan Hişâm'ın Zeyd'den elde ettiği birikimi sonraki nesle aktarmak için halka kurduğuna dair bir veriye rastlanmamıştır. Onun öne çıkan Medineli bir talebesi de yoktur. Buradan hareketle Hişâm'ın Zeyd b. Eslem birikiminin 2./8. yüzyılın ikinci yarısında Medine dışına çıktığı söylenebilir.

ii. Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem

Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem⁸⁷³ el-Kureşî el-Adevî el-Medenî,⁸⁷⁴ Zeyd b. Eslem'in oğlu olduğundan babası gibi Ömer ailesi mensubu sayılabilir. Ricâl âlimleri tarafından zayıf kabul edilen⁸⁷⁵ Abdurrahman da tefsir ilminde uzmandı. Onun *Kitâbü't-Tefsîr ve Kitâbü'n-Nâsîh ve'l-mensûh* adında iki eseri olduğu söylenir.⁸⁷⁶ Abdurrahman, 180/796-7⁸⁷⁷ veya 182/798-9⁸⁷⁸ senesinde Medine'de⁸⁷⁹ vefat etmiştir.

Abdurrahman, 105 rivayetle Zeyd b. Eslem'in talebeleri arasında ikinci sıradadır. Zeyd ise Abdurrahman'ın hocaları arasında birinci sıradadır. Bu da aralarında “tek taraflı yakınlık” olduğu anlamına gelir. Hatta Abdurrahman'ın, ikinci sıradaki hocası Atâ b.

⁸⁷¹ Zehebî, *Siyer*, VII, 345.

⁸⁷² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 11.

⁸⁷³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 592.

⁸⁷⁴ Mizzî, *Tehzîb*, XVII, 114.

⁸⁷⁵ Ukaylî, *ed-Duafâ*, II, 331-2.

⁸⁷⁶ Nedîm, *el-Fihrist*, s. 315.

⁸⁷⁷ Halîfe b. Hayyât, *et-Tabakât*, s. 275.

⁸⁷⁸ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis), II, 358-9.

⁸⁷⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 592.

Yesâr'dan yalnızca üç hadis naklettiği ve bu hadislerin de büyük ihtimalle munkatı' olduğu düşünülürse onun tek yakın hocası olduğu söylenebilir. Anlaşılan o ki Hişam b. Sa'd gibi o da kendisini Zeyd'in hadislerini rivayet etmeye adanmıştır.

Abdurrahman, Zeyd'in oğlu olduğundan ikisi arasındaki yakın irtibatı göstermek için isnâd verileri yeterlidir. Yine de bu konuda ricâl kaynaklarından da delil getirilebilir. Zeyd b. Eslem'in üç oğlu Üsâme, Abdullah ve Abdurrahman sık sık kıyaslamalara tabi tutulurlar. Yahya b. Maîn, Zeyd'in üç oğlunun da zayıf olduğu,⁸⁸⁰ ancak durumu en iyi olanın Üsâme olduğu görüşündedir.⁸⁸¹ Ali b. el-Medînî de aynı görüştedir.⁸⁸² Ahmed b. Hanbel ise onları sıralaması istendiğinde önce Üsâme'yi, sonra Abdullah'ı, ardından da Abdurrahman'ı sayar.⁸⁸³

Abdurrahman'ın *Kitâbü't-Tefsîr*'inden bahsedilmişti. Zeyd'in de tefsir konusundaki uzmanlığı düşünüldüğünde onun bu kitabı çoğunlukla babasından işittiği rivayetleri derleyerek oluşturduğu söylenebilir.

Abdurrahman, babasının yaşam tarzını da benimsemiş gibidir. Zeyd'in Medine zahitlerinden olduğu yukarıda zikredilmişti. Abdurrahman'ın da kendisini ibadete adanmışlığı⁸⁸⁴ ve ağlamaktan gözlerinin kör olduğu⁸⁸⁵ nakledilir. Buradan hareketle babasının etkisiyle onun da zühd hayatını benimsediği sonucu çıkarılabilir. Zeyd'in zühd temalı rivayetlerinin taşıyıcılığını yapması da bunu destekler.⁸⁸⁶ Abdurrahman'ın hadis meselelerine dair görüşlerine ise kaynaklarda yer verilmez.

Toplam 175 rivayeti bulunan Abdurrahman'ın babasından elde ettiği birikimi aktarmak için bir halka kurduğunu söylemek güçtür. Öne çıkan az sayıdaki talebesi de Medineli değildir. Buradan hareketle onun babasından elde ettiği hadislerin 2./8. yüzyılın ilk çeyreğinde Medine dışına intikal ettiği söylenebilir.

⁸⁸⁰ Yahya b. Maîn, *Suâlât* (İbnü'l-Cüneyd), s. 381

⁸⁸¹ Yahya b. Maîn, *Min kelâmi...* (İbn Tahmân), s. 40-1.

⁸⁸² Ali b. el-Medînî, *Suâlât* (İbn Ebî Şeybe), s. 96.

⁸⁸³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 233.

⁸⁸⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VI, 179.

⁸⁸⁵ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis), II, 358.

⁸⁸⁶ Mesela bk. Ebû Nuaym, *Hilye*, III, 221-2.

iii. Mâlik b. Enes

Nâfi‘, Zührî ve Ebü‘z-Zinâd halkalarında kendisinden bahsedilen ve kendi halkasına dair bölümde biyografisi detaylıca ele alınan Mâlik b. Enes, 100 rivayetle Zeyd b. Eslem’in talebeleri arasında üçüncü sıradadır. Zeyd ise *el-Muvattâ* verilerine göre Mâlik’in hocaları arasında 89 rivayetle beşinci sıradadır.

Zeyd ile Mâlik arasındaki ilişki ricâl verileriyle de desteklenebilir. Zeyd b. Eslem’in Mescid-i Nebevî’de bir halkası olduğu bilgisi Mâlik aracılığıyla aktarılır.⁸⁸⁷ O, halkada yaşanan olayları da öğrencilerine nakletmiştir.⁸⁸⁸ Ayrıca onun derste Zeyd’e sorduğu sorulardan bazıları halkadaki diğer öğrenciler tarafından rivayet edilmiştir.⁸⁸⁹ Bütün bunlar, onun uzun bir süre Zeyd’in halkasının bir mensubu olduğunu gösterir.

Zahit kimselerin hadis rivayeti konusundaki kötü şöhretleri⁸⁹⁰ Mâlik’in hocası Zeyd’e ilk başlarda şüpheyile yaklaşmasına sebep olmuştur. O, hocasının halkasını terk etmek için bir bahane ararken başvurduğu yöntemi şöyle anlatır:⁸⁹¹

Zeyd b. Eslem’e gidip ondan Ömer b. el-Hattâb’ın bir hadisini dinledim. Sonraki birkaç gün boyunca sürekli onun yanına gittim ve ona birkaç hadis [daha] sordum. Daha önce rivayet ettiği hadislerle yanlılıkla bir şeyler eklesin ya da manalarını değiştirecek bir değişiklik yapsın da ondan bir daha hadis dinlememek için bahanem olsun diye bekliyordum. Çünkü o, zühd yüzünden hadisle fazla ilgilenemeyen insanlardandı.

Öyle anlaşılıyor ki Mâlik aradığı hatayı bulamadığı için Zeyd’in halkasına devam etmiştir. Bu önyargısına rağmen onun derslerine devam etmekle kalmayıp *el-Muvattâ*’da birçok rivayetine yer vermesi Zeyd’in hadislerinin Mâlik nezdindeki değerini gösterir. Mâlik’in, onun rivayetlerini özellikle bâbların sonlarına yerleştirmesi ve neden böyle

⁸⁸⁷ İbn Sa‘d, *et-Tabakât*, VII, 507.

⁸⁸⁸ İbn Sa‘d, *et-Tabakât*, VII, 507; Fesevî, *el-Ma‘rife*, I, 675; İbn Asâkir, *Târih*, XIX, 288.

⁸⁸⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), I, 190.

⁸⁹⁰ Bizzat Mâlik, kendisini zühde veren kişilerin hadis ilminden anlamamalarını sebep göstererek onlardan hadis alınmaması gerektiğini söylemiştir (Fesevî, *el-Ma‘rife*, I, 684; Kadı İyâz, *Tertîb*, I, 136-7).

⁸⁹¹ Kadı İyâz, *Tertîb*, I, 137-8.

yaptığını soran Zeyd b. Abdurrahman'a (ö. ?) "Onun hadisleri birer kandil gibidir, kendisinden önce gelenleri aydınlatır"⁸⁹² demesi de bu hususa işaret eder.⁸⁹³

Mâlik'in, günlük yaşantısının en azından bir kısmını Zeyd'den öğrendiklerine göre düzenlemesi de onun rivayetlerine itibar ettiği kanaatini destekler. Onun, bıyıklarına dikkat kesilen bir talebesiyle arasında geçen şu diyalog bu çerçevede anlaşılabilir.⁸⁹⁴

İshak b. İsa et-Tabbâ' [ö. 215/830-1] şöyle dedi: Mâlik b. Enes'in bıyıklarını uzattığını gördüm, bıyığında iki kuyruk vardı. Ona neden böyle yaptığını sordum. Bana "Zeyd b. Eslem → Âmir b. Abdullah b. ez-Zübeyr → Abdullah b. ez-Zübeyr" isnâdıyla "Ömer b. el-Hattâb bir konuda tasalandığı zaman bıyıklarını burardı" hadisini rivayet etti. Böylece bana hadisle fetva vermiş oldu.

Mâlik'in fetva verme usulüne de ışık tutan bu nakil, dış görünüşünü Zeyd'den öğrendiği bir hadise göre düzenlediğini göstermesi açısından ilgi çekicidir.

Mâlik, hocasının tefsir konusundaki yorumlarını da isabetli bulmuş ve bazılarını benimsemiştir. Nitekim "*Nerfe'u deracâtin men neşâ*" (Biz dilediğimizi derecelerle yükseltiriz)" ayetini⁸⁹⁵ "*bi'l-ilm* (ilimle)" şeklinde tefsir etmesi üzerine bir talebesi bunu kimden duyduğunu sorunca Zeyd b. Eslem'in bu ayeti böyle tefsir ettiğini söylemiştir.⁸⁹⁶

Mâlik'in Zeyd'le geçirdiği uzun sürenin onun sert mizacından etkilenmesine sebep olduğu söylenebilir. Zeyd'in halkasındaki otoriter tavırlarına dair bazı anekdotlar Mâlik aracılığıyla aktarılır. Örneğin o, "Zeyd b. Eslem istediği kadar hadis nakleder, istediğinde susar ve kalkıp giderdi. Kimse de onu durdurmaya cesaret edemezdi" der.⁸⁹⁷ Mâlik de kendi halkasında benzer bir hoca profili sergilemiş, hatta halkasındaki hâl-hareket ve teamüllerinden dolayı bir sultana benzetilmiştir.⁸⁹⁸ Mâlik de Zeyd gibi halkasında istediği kadar hadis aktarır, kimse ona daha fazla hadis rivayet ettiremezdi. Ondan daha çok rivayet nakletmesini isteyenler ise gazabına maruz kalır, meclisten

⁸⁹² İbn Abdilber, *et-Temhîd*, III, 6.

⁸⁹³ *el-Muvattâ'*'nın bu çalışma kapsamında incelenen Yahya b. Yahya el-Leysî rivayetinde bunun örnekleri mevcutsa da (I, 20) muttarit bir tavır olduğunu söylemek mümkün değildir. Bunda Mâlik'in, kitabında zaman içinde yaptığı değişikliklerin etkili olduğu söylenebilir.

⁸⁹⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), II, 73.

⁸⁹⁵ 12/Yusuf: 76.

⁸⁹⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), II, 190.

⁸⁹⁷ İbn Asâkir, *Târih*, XIX, 288.

⁸⁹⁸ Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 13.

çıkartılır ve kendilerini Medine sokaklarında bulurlardı.⁸⁹⁹ Zeyd’e bir hadisi nereden duyduğunun sorulamaması gibi Mâlik’e de bu tür sorular sorulamazdı. Öğrencilerinin tanıklıklarına göre “Kendisine bir soru sorulduğunda ‘Evet’, ya da ‘Hayır’ derdi, ancak kimse ‘Bunu nereden biliyorsun?’ diye sormaya cesaret edemezdi.”⁹⁰⁰ Zeyd’in meclisinde hadisler hakkında tartışma yapılamaması gibi Mâlik de dinî konularda tartışmayı sevmez ve kendi meclisinde tartışılmasına izin vermezdi.⁹⁰¹ Bütün bu bilgilerden hareketle Mâlik’in halkasını tasarlarlarken uzun süre içinde bulunduğu anlaşılan Zeyd b. Eslem halkasını örnek aldığı düşünülebilir. En çok hadis rivayet ettiği hocaları arasında Zeyd beşinci sırada yer alsa da bu konuda en çok ondan istifade ettiği anlaşılır.

Zeyd-Mâlik ilişkisi hadis usulüne dair meselelere de yansımaktadır. Yalnızca sika râvilerden rivayet meselesi buna örnek verilebilir. Zeyd b. Eslem’in “Biz sefihlerin meclisine oturmaz ve onlardan hadis almazdık” dediği rivayet edilir.⁹⁰² Bu rivayet onun az da olsa râvi tenkidi yaptığını, en azından hadis alacağı kişilerin güvenilirliğinden emin olduğunu gösterir. Mâlik’in yalnızca sika râvilerden hadis rivayet ettiği ise meşhur bir bilgidir ve birçok âlim tarafından dile getirilmiştir.⁹⁰³ Fesevî bu konu hakkında “İlim ehlinde olan herkes Mâlik’in *el-Muvattâ*’da ismini açıkça zikrettiği her râvinin hadisi delil olarak kullanılabilen sika bir râvi olduğunu bilir” der.⁹⁰⁴ Mâlik’in bu meseledeki hassasiyetini birçok hocasının yanında Zeyd b. Eslem’den de aldığı söylenebilir.

Mâlik’in Zeyd’den elde ettiği birikimi sonraki nesle kimler vasıtasıyla aktardığını görmek için onun yakın talebeleri tespit edilmelidir. Bu ise onun halkasına ait müstakil bölümde yapılmıştır.

Görülebildiği kadarıyla Zeyd b. Eslem’in bir “aile halkası” olarak nitelenebilecek halkasında aktarılan ilmî birikimin aile isnâdlarıyla nakledilen kısmı bu tür isnâdların 2./8. yüzyılın ikinci yarısından itibaren azalmasından⁹⁰⁵ etkilenmiş ve yayılma imkânı bulamayıp ya Medine dışına çıkmış ya da yok olmuştur. Zeyd’in aile efradından olmayan Mâlik’in edindiği birikim içinse böyle bir durum söz konusu değildir. O, Zeyd’den aldığı

⁸⁹⁹ Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 31.

⁹⁰⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, I, 26.

⁹⁰¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), II, 72.

⁹⁰² Hatîb, *el-Kifâye*, s. 116.

⁹⁰³ Kadı İyâz, *Tertîb*, I, 138; Zehebî, *Siyer*, VII, 147.

⁹⁰⁴ Fesevî, *el-Ma’rife*, I, 349.

⁹⁰⁵ Kuzudişli, *Aile Isnâdları*, s. 133-4.

rivayetleri vefatına kadar nakletmeye devam etmiş, ondan da Medineli talebeleri aktarmış, böylece bu birikim en erken 2./8. yüzyılın son çeyreğine kadar Medine’de dolaşımında kalmıştır.

3. Yahya b. Saîd el-Ensârî Halkası

Ebû Saîd Yahya b. Saîd b. Kays⁹⁰⁶ el-Ensârî el-Hazrecî en-Neccârî el-Medenî el-Kâdî 70/689-90 senesi civarında, Abdullah b. ez-Zübeyr'in (hs. 64-73/683-92) halifeliğini ilan edip Medine'ye hâkim olduğu dönemde dünyaya gelmiştir.⁹⁰⁷ Ensârdan olup Hazrec kabilesinin Benü'n-Neccâr koluna mensuptur. Medine'de⁹⁰⁸ ve Kûfe'nin Hâşimiyye bölgesinde⁹⁰⁹ kadılık yapmıştır. Bağdat kadılığı da yaptığı söylenmekle birlikte Bağdat'ın inşası tamamlanmadan vefat ettiğinden bu bilgi hatalı olmalıdır.⁹¹⁰ Basra,⁹¹¹ Dımaşk⁹¹² ve iki kez İfrıkıyye'de⁹¹³ de bulunmuştur. Yahya, ricâl münekkitleri tarafından üst düzeyde güvenilir bulunmuş,⁹¹⁴ Ahmed b. Hanbel onun Zührî ile aynı mertebede olduğunu söylerken⁹¹⁵ Yahya el-Kattân onu Zührî'den üstün tutmuştur.⁹¹⁶ O, 143/760 senesinde kadılık yaptığı Hâşimiyye'de vefat etmiştir.⁹¹⁷

a. Bilgi Kaynakları

Hakkında “O olmasaydı birçok sünnet kaybolurdu” denen⁹¹⁸ ve toplam rivayet sayısı 760 olan Yahya el-Ensârî'nin bilgi kaynaklarını tespit etmek için çokça hadis aldığı kişilere bakılabilir. Onun 40⁹¹⁹ ve daha fazla rivayet naklettiği hocaları şöyledir:

⁹⁰⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 517.

⁹⁰⁷ Zehebî, *Siyer*, V, 468.

⁹⁰⁸ Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, I, 178.

⁹⁰⁹ Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, I, 179.

⁹¹⁰ Hatîb, *Târîh*, XVI, 155.

⁹¹¹ Zehebî, *Siyer*, V, 472.

⁹¹² İbn Asâkir, *Târîh*, LXIV, 240.

⁹¹³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 517.

⁹¹⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), I, 513; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 276; Müslim, *et-Temyîz*, s. 177; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IX, 149.

⁹¹⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), II, 495.

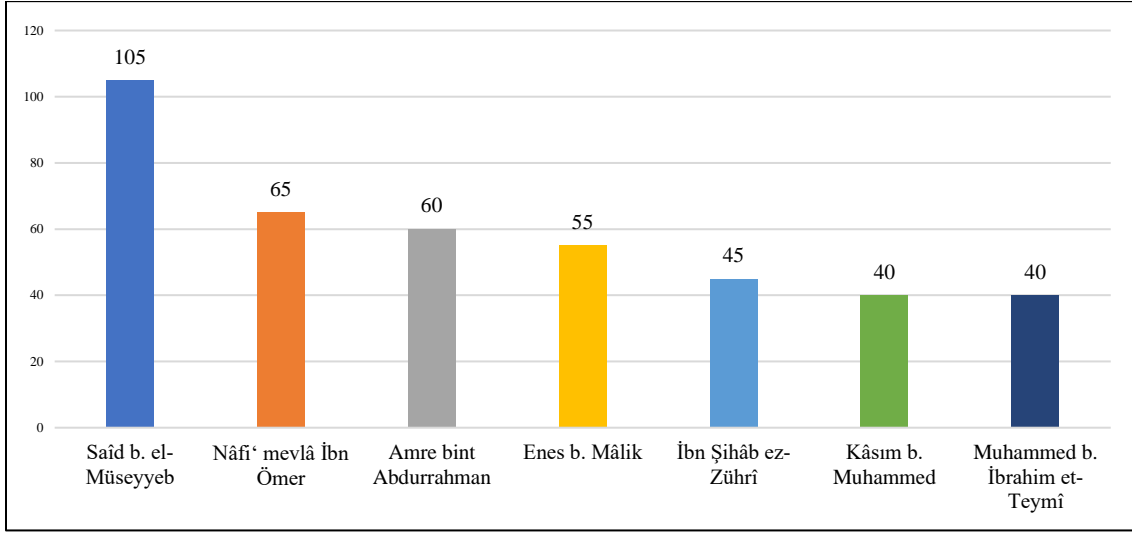
⁹¹⁶ Hatîb, *Târîh*, XVI, 160. Zehebî, Yahya el-Kattân'ın onu Zührî'ye tercih etmesini ona yetişmiş ama Zührî'ye yetişememiş olmasıyla açıklar (*Siyer*, V, 474).

⁹¹⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IX, 148.

⁹¹⁸ Mizzî, *Tehzîb*, XXXI, 352.

⁹¹⁹ Yahya'nın toplam hadislerinin %10'u olan 76 olsa da yalnızca bu sayıdan fazla hadis naklettiği kişilerin grafiğe yansıtılması durumunda bazı önemli kaynakları dışarıda kalacağından baraj rivayet sayısı 40'a çekilmiştir.

Grafik 31: Yahya b. Saîd el-Ensârî'nin Öne Çıkan Hocalarından Rivayetlerinin Sayıları

Grafikte görüldüğü üzere Yahya'nın bilgi kaynaklarının neredeyse tamamı Medinelidir. O, yedi hocasından 40 ve daha fazla hadis rivayet ediyor olsa da en yakın olduğu ve halkalarına devam ettiği hocaları Saîd b. el-Müseyyeb ile Kâsım b. Muhammed'dir. Burada onun Saîd ve Kâsım ile ilişkileri ele alınacak olup diğer hocalarına kısaca değinilecektir.

Yahya b. Saîd el-Ensârî'nin en çok hadis aktardığı kişi 105 rivayetle Saîd b. el-Müseyyeb'dir. Saîd'in talebeleri arasında ise Yahya, İbn Şihâb (480 rivayet) ve Basralı Ali b. Zeyd b. Cüd'ân'ın (ö. 131/748-9) (115 rivayet) ardından üçüncü sırada gelir. Yani Saîd ile Yahya arasında "tek taraflı yakınlık" bulunur. Yahya, Saîd'in halkasına düzenli olarak katılan kişiler arasında yer alır ve halkada yaşanan olaylardan bahseder.⁹²⁰ Ayrıca İbnü'l-Müseyyeb'in yakın talebeleri arasında yapılan mukayeselerde Yahya da zikredilir. Örneğin Yahya b. Maîn'e "Saîd b. el-Müseyyeb'den rivayetlerinde Zührî mi sana daha sevimli, Katâde b. Diâme mi?" diye sorulduğunda "İkisi de" der. "O ikisi mi sana daha sevimli yoksa Yahya b. Saîd el-Ensârî mi?" diye sorulduğunda ise "Hepsi de sikadır" diyerek⁹²¹ bir tercihte bulunmayı reddeder. Bu, onun İbnü'l-Müseyyeb'in hadislerini en az Zührî kadar iyi koruduğu anlamına gelir.

İbnü'l-Müseyyeb'in bilgi birikimini ezberleyerek koruyan Ensârî, –büyük ihtimalle yaşlılık döneminde– hadis yazmanın yaygınlaştığını görünce hocasının derslerine katıldığı zamanları hatırlayıp onun hadislerini yazmadığına pişman olur ve

⁹²⁰ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, I, 14.

⁹²¹ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dârimî), s. 44.

“Bizim zamanımızda insanlar yazmaktan çekinirdi. O zaman yazıyor olsaydık Saîd’in hadislerinden ve re’yinden birçok şey yazardık” der.⁹²² Yine de Ensârî, İbnü’l-Müseyyeb’den, onun başka kimse tarafından bilinmeyen birçok hadisini öğrenecek kadar çok faydalanmıştır. Nitekim Ali b. el-Medînî’nin “Gördük ki Yahya b. Saîd, Saîd b. el-Müseyyeb’den, başka kimsenin rivayet etmediği hadisler naklediyor”⁹²³ şeklindeki sözü de buna işaret eder. Yahya’nın Hâşimiyye kadılığı yaparken söylediği şu söz, Saîd’den aldığı birikimi nasıl gördüğünü gösterir.⁹²⁴

Medine’de Saîd b. el-Müseyyeb ve Kâsım b. Muhammed’in derslerine katıldığım için önüme çıkan her davayı çözebilirim zannediyordum. Ancak daha önüme çıkan ilk dava, hakkında hiçbir şey bilmediğim bir meseleye dair, nazar ve istihrâc gerektiriyordu.

Anlaşılan o ki Yahya, Saîd ile Kâsım’ın derslerinde onlardan her konu hakkında hadis dinlemişti ve öğrendiği bu bilgilerin ona kadılık görevinde yeterliği olacağını düşünüyordu. Bu göreve Medine’de devam etseydi belki bu düşüncesinde haklı da çıkabilirdi, ancak Medine ile Kûfe’nin sosyal yapıları arasındaki farklılık daha ilgilenmesi gereken ilk davada zor bir duruma düşmesine sebep olmuştur. Irak’ın fıkıh geleneğinde re’yin Hicaz fıkıhdakinine göre çok daha merkezî bir konumda olması, daha sonraları Yahya’nın samimi dostu ve halka arkadaşı Rebîâtü’r-re’y’i kendisine yardımcı olması için Kûfe’ye çağırmasına ve Rebîa’nın, arkadaşının hatırına Medine’yi bırakıp Irak’a göç etmesine de sebep olacaktır.⁹²⁵

Yahya’nın ikinci yakın hocası, 40 rivayetle en çok nakilde bulunduğu kişiler arasında altıncı sırada bulunan Kâsım b. Muhammed’dir. Yahya ise Kâsım’dan en çok aktarımda bulunan kişiler arasında oğlu Abdurrahman b. el-Kâsım’dan (ö. 126/743-4) (105 rivayet) sonra ikinci sıradadır.⁹²⁶ Yahya, Kâsım’ın Mescid-i Nebevî’deki halkasının önemli mensuplarından biri olduğunu şöyle ifade eder:⁹²⁷

⁹²² İbn Sa’îd, *et-Tabakât*, VII, 140.

⁹²³ Ali b. el-Medînî, *Suâlât* (İbn Ebî Şeybe), s. 83-4.

⁹²⁴ Vekî’, *Ahbâru’l-kudât*, III, 242.

⁹²⁵ Vekî’, *Ahbâru’l-kudât*, III, 242.

⁹²⁶ Özcan da *Kütüb-i Tis’a* çerçevesinde yaptığı çalışmada Kâsım’ın hadislerinin en yaygın tarihinin “Abdurrahman b. el-Kâsım → Kâsım → Âişe”, bundan sonra en çok kullanılan isnâdın ise “Yahya b. Saîd el-Ensârî → Kâsım → Âişe” olduğunu tespit etmiştir (*Kâsım b. Muhammed*, s. 81).

⁹²⁷ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, VII, 157.

Kâsım b. Muhammed, meclisindeki kimseyi tersleyip ayıplamazdı. Bir gün Rebîa, Kâsım'ın meclisinde uzunca konuştu. Kâsım bana yaslanıyordu. Meclis dağılınca bana dönüp “İnsanlar arkadaşımızın ne dediğini anlamadılar” dedi.

Bu rivayette dikkat çeken ilk husus Kâsım'ın, meclisindeki kimseyi ayıplamadığı bilgisidir. Bu durum Yahya'nın, onun halkasına uzun süre katılıp davranışlarını gözlemlediğini gösterir. İkinci olarak Kâsım'ın –normalde o kadar çok konuşmaması gereken– Rebîa b. Ebî Abdurrahman'ı dinlerken sırtını Yahya'ya yaslaması ve halka dağıldıktan sonra dersin değerlendirmesini Yahya ile yapması zikredilebilir. Anlaşılan o ki Yahya, halkada Kâsım'ın hemen yanında oturuyordu ve Kâsım dersle ilgili zihnindeki hususları Yahya ile rahatça paylaşabiliyordu. Buradan hareketle Yahya'nın, Kâsım'ın önde gelen talebeleri arasında bulunduğu söylenebilir. Nitekim Yahya, Kâsım'ın yakın talebeleri arasında yapılan kıyaslamalarda da yer alır. Mesela Yahya b. Maîn, “Zühri ve Yahya b. Saîd el-Ensârî, Kâsım'ın hadislerinde Abdurrahman b. el-Kâsım ve Eflah b. Humejd'den [ö. 158/774-5] daha sağlamdır” der.⁹²⁸

Kâsım'dan elde ettiği birikim Yahya'nın ilmî hayatında önemli bir yer tutar. Yukarıda onun “Medine'de Saîd b. el-Müseyyeb ve Kâsım b. Muhammed'in derslerine katıldığım için önüme çıkan her davayı çözebilirim zannediyordum”⁹²⁹ dediği nakledilmişti. Aynı Saîd gibi Kâsım'dan öğrendiklerinin de kadılık kariyerinde kendisine yeterli olacağını düşünmüştür. Onun “Medine'deki kimseyi Kâsım b. Muhammed'e tercih etmezdik”⁹³⁰ şeklindeki sözü de hocasına duyduğu saygıyı gösterir.

Yahya'nın isnâd verilerinde öne çıkan diğer hocalarıyla ilişkileri hakkında ricâl ve hadis usulü kaynaklarında detaylı anlatılar bulunmaz. Bununla birlikte onlardan bazılarıyla ilişkilerine de kısaca değinilmelidir. 65 rivayetle üçüncü sırada bulunan hocası Nâfi' mevlâ İbn Ömer'in talebelerine dair İbnü'l-Medîni ve Nesâî tarafından yapılan tabakalandırmalarda Yahya ikinci tabakada bulunur.⁹³¹ Nesâî, yaptığı daha detaylı bir sıralamada onu Nâfi'in en sağlam beşinci talebesi sayar.⁹³² Dördüncü sıradaki hocası Enes b. Mâlik'ten naklettiği 55 hadisi, birlikte Dımaşk'a yaptıkları yolculuk⁹³³ sırasında

⁹²⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, VIII, 72-3.

⁹²⁹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, VII, 157.

⁹³⁰ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 548.

⁹³¹ İbn Receb, *Şerh*, II, 615, 618.

⁹³² İbn Asâkir, *Târih*, LXI, 434.

⁹³³ İbn Asâkir, *Târih*, LXIV, 241.

almış olmalıdır. 45 rivayetle beşinci sıraya yerleşen hocası Zührî ile onun Medine'nin Benü'd-Dîl Mahallesi'ndeki evinde görüştüğü söylense⁹³⁴ de bu görüşmelerde yaşananlara dair tafsilat sunulmaz. İkili arasındaki ilişkiye dair nadir bilgilerden biri Medineli muhaddis Saîd b. Abdurrahman el-Cümahî'nin (ö. 176/792-3) "İbn Şihâb'a Yahya b. Saîd'den daha çok benzeyen birini görmedim. O ikisi olmasa birçok sünnet kaybolurdu" sözüdür.⁹³⁵

Yahya'nın yakın hocaları yukarıda sayılanlarla sınırlı değildir. İbnü'l-Medînî, Zeyd b. Sâbit'in talebeleri arasında saydığı –İbnü'l-Müseyyeb ve Kâsım b. Muhammed'in de aralarında bulunduğu– Medineli 13 büyük tâbiî âlimin ilmî birikimini en iyi bilenler arasında Zührî ve Ebü'z-Zinâd ile birlikte Yahya'yı da sayar.⁹³⁶ Buradan hareketle onun 1./7. yüzyıl Medine'sinde fıkıhla öne çıktığı belirtilen bu âlimlerle yakın ilişkiler kurduğu söylenebilir. Bu ilişkilerin isnâd, ricâl ve hadis usulü verilerine yansımamasının sebepleri ise ayrıca araştırılmalıdır.

Cümahî'nin yukarıdaki sözü Yahya'nın da Zührî gibi hadis tedvini konusunda emek sarf ettiğini gösterir. Nitekim onun hadis rivayet ettiği toplam kişi sayısı 213 olup bu, o dönemde yaşayan biri için oldukça fazladır. Yahya bu 213 kişinin 107'sinden bir, 38'inden iki, 18'inden üç, yedisinden dört, 10'undan beş, 14'ünden 6-10 arası, 10'undan 11-20 arası, beşinden 20-50 arası, üçünden 50-100 arası, yalnızca birinden de 100'den fazla rivayet aktarır. Hadis naklettiği kişilerin yaklaşık %85'inden (180 kişi) beş veya daha az rivayet aktarması onun birçok farklı kaynaktan hadis toplamak için özel bir çaba harcadığını, yani hadisleri tedvin ettiğini gösterir.⁹³⁷

b. Halka Mensupları

Yahya, hocalarından elde ettiği birikimi sonraki nesle aktarmak için bir halka kurmuştur. Kaynaklarda bu açıkça söylenmese de talebelerinin bazı ifadeleri Yahya'nın düzenli olarak oturup hadis naklettiği bir yer olduğuna işaret eder. Basralı Hammâd b. Zeyd'in (ö. 179/795) "Yahya b. Saîd meclisinde 'Allâhümme sellim sellim' derdi" ve Hz.

⁹³⁴ Fesevî, *el-Ma'rife*, III, 447.

⁹³⁵ Mizzî, *Tehzîb*, XXXI, 352.

⁹³⁶ Ali b. el-Medînî, *el-İlel*, s. 45-7.

⁹³⁷ Tatlı da Yahya'yı yeni bir kavram olarak vazettiği "müdevvin râvi"ler arasında sayar (*Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti*, s. 76-81). O, bu kavramla "bir hocadan hadis almakla yetinmeyip birden fazla hocanın hadislerini elde etme amacıyla hareket eden râviler"i kasteder (s. 22).

Osman'ın yeğeni olan Medineli Ubeydullah b. Adî b. el-Hıyâr'ın (ö. 95/713-4) “Yahya b. Saîd meclisinde ‘Allah’ım! Bizi koru, müminleri de bizden koru’ derdi”⁹³⁸ diyerek Yahya'nın sürekli tekrarladığı fiillerden bahsetmeleri onun düzenli bir mekânda sürekli hadis rivayet ettiğini gösterir. Nâfi‘ ve Zührî halkalarının mensuplarından Ubeydullah b. Ömer'in “Yahya b. Saîd bize hadis rivayet ettiğinde sanki üzerimize inci yağardı. Rebîa yanımıza geldiğinde ona olan saygısından dolayı hadis rivayet etmeyi bırakırdı”⁹³⁹ demesi de bunu destekler. Ubeydullah b. Adî'nin onun halkasına katılmış olması aynı zamanda bu halkanın en geç 95/713 gibi erken bir tarihte (Yahya 20'li yaşlarında) kurulduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Açıkça söylenmese de Yahya'nın Rebîa ile aynı halkayı paylaştığını gösteren rivayetler mevcuttur. Ubeydullah b. Ömer'in yukarıda alıntılanan sözündeki “Rebîa yanımıza geldiğinde ona olan saygısından dolayı hadis rivayet etmeyi bırakırdı” ifadesi ikisinin aynı halkada ders verdikleri ve Yahya'nın Rebîa'ya duyduğu saygıdan dolayı o geldiğinde hadis rivayetini bırakıp sözü ona devrettiği şeklinde anlaşılabilir. Ayrıca Mâlik b. Enes, Rebîa'nın halkasında Yahya b. Saîd'in de bulunduğunu söyler.⁹⁴⁰ Yahya, Rebîa'nın öğrencisi olamayacağından ikisinin aynı halkada bilgi aktardığı söylenebilir. Yahya ile Rebîa arasındaki sıkı dostluk da bu kanıyı destekler. Nitekim “Rebîa'dan daha akıllı kimse görmedim”⁹⁴¹ diyen Yahya, İfrîkiyye'deki akrabalarından kendisine kalan 500 dinarlık mirasın yarısını Rebîa'ya hediye eder.⁹⁴² Kendisine sorulan sorulardan bilemediklerinin Rebîa'ya sorulmasını ister ve insanları onun dersine katılmaya teşvik eder.⁹⁴³ Ayrıca Kûfe'de kadı olduğunda karşısına çıkan davalardan çözemediklerini Medine'deki talebelerine mektupla ileterek Rebîa'ya sormalarını ister.⁹⁴⁴ Daha sonra Irak'ta tek başına kadılık yapamayacağına kanaat getiren Yahya, daha önce de ifade edildiği üzere, Rebîa'yı da yanına çağırır.⁹⁴⁵

⁹³⁸ Zehebî, *Siyer*, V, 473.

⁹³⁹ İbn Asâkir, *Târîh*, LXIV, 250.

⁹⁴⁰ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, I, 255.

⁹⁴¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 510.

⁹⁴² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 517.

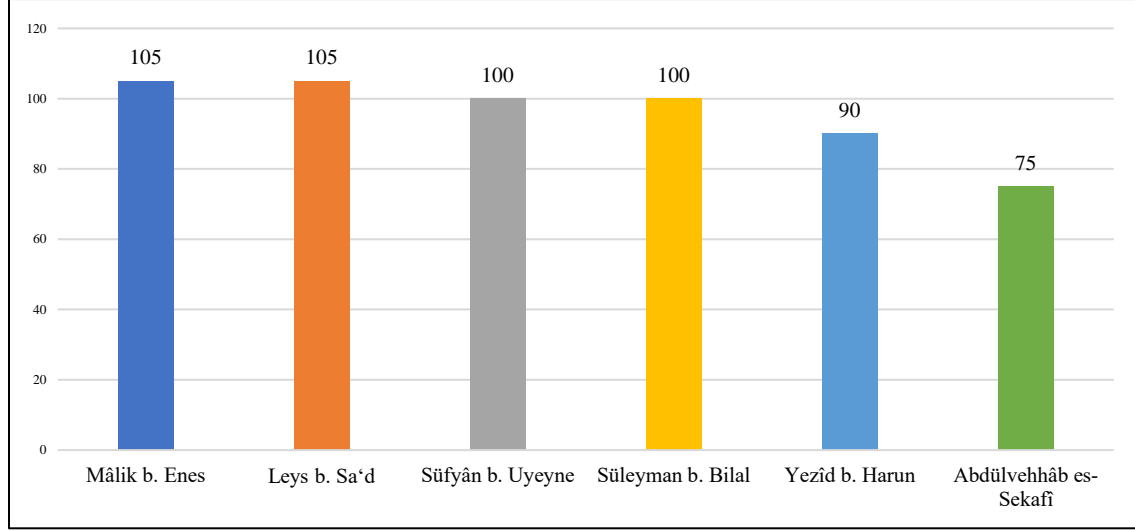
⁹⁴³ Fesevî, *el-Ma'rife*, III, 20. Yahya'yı çok seven (Vekî', *Ahbâru 'l-kudât*, III, 244) ve onun ısrarları üzerine Rebîa'nın bir dersine katılan Eyyûb es-Sahtiyânî, Osman el-Bettî'yi (ö. 143/760 [?]) kastederek “Bunun hocası bizim memlekette” der ve dersten çıkar.

⁹⁴⁴ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu 'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis), II, 300-1.

⁹⁴⁵ Vekî', *Ahbâru 'l-kudât*, III, 242.

Yahya b. Saîd'in halkasına kimlerin katıldığı kaynaklarda açıkça söylenmese de bunların ondan fazla hadis rivayet eden ve onun yanında uzun süre kaldığı söylenen kişiler olması muhtemeldir. Ondan, toplam rivayet sayısı 760'ın %10'u olan 75 ve daha fazla hadis rivayet eden talebeleri şöyledir:

Grafik 32: Öne Çıkan Talebelerinin Yahya b. Saîd el-Ensârî'den Rivayetlerinin Sayıları

Yahya'nın öne çıkan altı talebesinden Mâlik ve Süleyman b. Bilal (ö. 172/788) haricindekilerin Medine dışından olması dikkat çekicidir. Leys b. Sa'd Mısırlı, İbn Uyeyne Mekkeli, Yezîd b. Harun Vâsıtlı ve Abdülvehhâb es-Sekafî (ö. 194/809) Basralıdır. Yahya ile bir hac mevsimindeki bir görüşmesini anlatan Leys,⁹⁴⁶ bu 100 hadisi ondan hac için Medine'de kaldığı kısa sürede almış olmalıdır. Zira ikisinin ilişkilerine dair ricâl kaynaklarında neredeyse hiçbir veri bulunmaz. İbn Uyeyne ile de yine bir hac mevsiminde buluşmuş olmalıydılar. Iraklı öğrencileriyle ise orada görüşmüştür. Nitekim Yahya b. Maîn, Yezîd b. Harun'un ondan Kûfe'de hadis dinlediğini söyler.⁹⁴⁷ Yezîd b. Zürey' (ö. 182/798) de Yahya'nın Basra'ya geldiğinde Abdülvehhâb'ın evinde kaldığını ve insanların ondan orada hadis dinlediğini aktarır.⁹⁴⁸ Dolayısıyla onun rivayetlerinin Medine'nin yanında Mısır ve Irak Bölgeleri'nde yayıldığı söylenebilir.

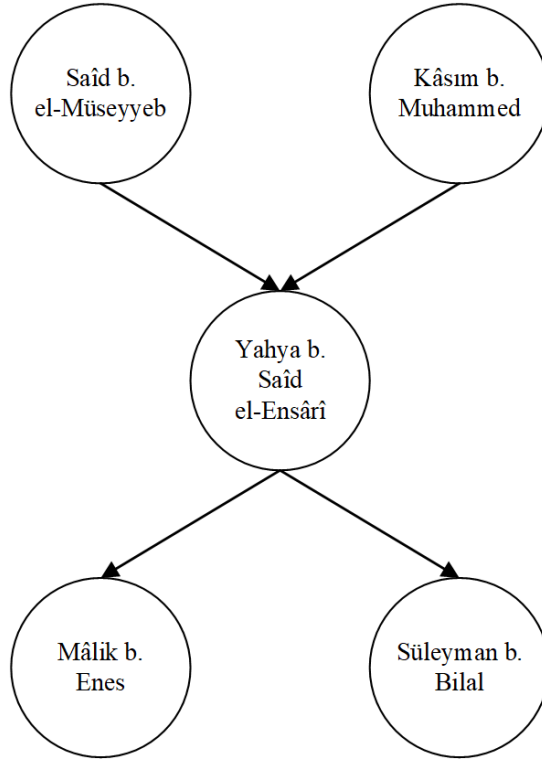
Bu çalışma Yahya'nın Medine'deki hadis halkasını inşa etmeyi amaçladığından onun Medineli iki talebesi Mâlik b. Enes ile Süleyman b. Bilal'e odaklanacaktır. Yahya'nın bu iki talebesi ile ilişkileri müstakil başlıklarda ele alınacaktır.

⁹⁴⁶ Fesevî, *el-Ma'rife*, II, 182.

⁹⁴⁷ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî), III, 460.

⁹⁴⁸ Zehebî, *Siyer*, V, 472.

Şekil 7: Yahya b. Saîd el-Ensârî'nin İlişki Ağı

i. Mâlik b. Enes

Nâfi‘, Zührî, Ebü’z-Zinâd ve Zeyd b. Eslem halkalarında kendisine yer verilen Mâlik b. Enes, Yahya b. Saîd el-Ensârî halkasının da mensubudur. Mâlik, Cevâmi‘u’l-Kelim verilerine göre 105 rivayetle Yahya’dan en çok hadis nakleden kişidir. *el-Muvattâ* verilerine göre ise Yahya, Mâlik’in hocaları arasında Zührî (302 rivayet) ve Nâfi‘den (279 rivayet) sonra 231 rivayetle üçüncü sıradadır.⁹⁴⁹ Bu, ikisi arasında “tek taraflı yakınlık” olduğu anlamına gelir.

Yahya-Mâlik ilişkisinin izi ricâl verileri üzerinden de sürülebilir. Nitekim Ali b. el-Medînî, Zeyd b. Sâbit’in 13 talebesinin ilmî birikimini özümseyen Zührî, Ebü’z-Zinâd ve Yahya b. Saîd el-Ensârî’den sonraki nesilden olup onların birikimini en iyi bilen kişinin Mâlik olduğunu söyler.⁹⁵⁰ Bizzat Mâlik, “Yahya b. Saîd, kendisinden ilim öğrendiğim biriydi”⁹⁵¹ diyerek aralarındaki hoca-talebe ilişkisini tasrih eder. Hocasının kadı olarak Irak’a gitmesi üzerine oranın ilmî geleneğini benimsemesinden korkan Mâlik,

⁹⁴⁹ İki sayı arasındaki farkın sebebi, *el-Muvattâ*’da Yahya’nın rivayet ettiği mevkûf ve maktu rivayetlerle kendi fetvalarının bulunması olabilir.

⁹⁵⁰ Ali b. el-Medînî, *el-İlel*, s. 45.

⁹⁵¹ Fesevî, *el-Ma‘rife*, I, 683.

geri döndüğünde onda bir değişiklik olmadığını görünce rahatlayıp “Yahya b. Saîd haricinde Medine’den Irak’a giden herkes değişti. Gittiği gibi geri dönen tek kişi oydu”⁹⁵² diyerek hocasını takdir eder.

Yahya da Mâlik’i yalnızca bir talebe olarak görmemiş ve onun bilgi birikiminden istifade etmiştir. Mâlik, hocasının kendisinden fetva istediğini kıvançla dile getirir.⁹⁵³ Ayrıca Yahya’nın Mâlik’ten hadis rivayet etmesi kaynaklarda zikredilen bir husustur.⁹⁵⁴

Yahya ile Mâlik arasındaki irtibat hadis usulüne dair meselelerdeki görüş birlikleriyle de desteklenebilir. Yahya’dan hadislerin yazılması konusunda farklı kanaatler aktarılır. Hadisleri yazmanın yaygın bir uygulama olmadığı bir dönemde doğan Yahya’nın gençliğinde ve hocalık devrinin başlarında buna çok da sıcak bakmadığı söylenebilir. Leys b. Sa’d’ın aktardığı şu anekdot bunu gösterir:⁹⁵⁵

Yahya’ya içinde hadislerinin olduğu bir kitap getirildi ama o, kitaptaki hadislerin çokluğunu gariptedi, çünkü onun kitabı yoktu. Dolayısıyla o hadisleri dinlemek istemedi. Ancak ona “Biz bu hadisleri sana arz edelim, tanıdıklarının rivayet iznini verirsin, tanımadıklarınınkini vermezsin” dediler. Hadisler ona okununca hepsini tanıdı.

Bu haberden onun hadis yazmadığı anlaşılır. Ancak yazı pratiğinin Medine’de yaygınlaşması üzerine konu hakkındaki fikri değişmeye başlar. Yine Leys b. Sa’d onun şöyle dediğini nakleder: “Bizim zamanımızda insanlar kitaplardan çekinirdi. Eğer o zaman yazıyor olsaydık Saîd’in hadislerinden ve re’yinden birçok şey yazardık.”⁹⁵⁶ Buradaki “... o zaman yazıyor olsaydık (*ve lev künnâ nektübü yevmeizin*)” ifadesinden hareketle artık onun da hadisleri yazmaya başladığı ve hatta geçmişte yazmadığından dolayı pişmanlık duyduğu söylenebilir. Mâlik’e “Şu ana kadar duyduğum her şeyi yazmış olmak için bütün malımı feda edebilirim”⁹⁵⁷ demesi de bunu destekler. Irak’a gitmeden önce Mâlik’ten Zührî’nin hadislerinden 100’ünü seçip kendisi için yazmasını istemesi⁹⁵⁸ artık yazı konusunda hiçbir beis görmediğini gösterir. Ancak Irak’a gittiğinde öğrencilerinin derste hadis yazmalarına izin vermez, bundan sıkıntı duyan öğrencileri

⁹⁵² İbn Asâkir, *Târîh*, LXIV, 261.

⁹⁵³ Fesevî, *el-Ma’rife*, I, 683.

⁹⁵⁴ Hatîb, *Târîh*, XVI, 355. Cevâmi‘u’l-Kelim verilerine göre Yahya, Mâlik’ten üç hadis rivayet eder.

⁹⁵⁵ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 517.

⁹⁵⁶ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 140.

⁹⁵⁷ Vekî‘, *Ahbâru’l-kudât*, III, 244.

⁹⁵⁸ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 518.

çareyi dersten çıkar çıkmaz akıllarında kalan hadisleri hızlıca not etmekte bulurlar.⁹⁵⁹ Yahya'nın Medine'de hadis yazma konusunda bir beis görmezken Irak'ta buna izin vermemesi Iraklı râvilere güvenmemesinden ve hadislerinin orada yayılmasını istememesinden kaynaklanıyor olabilir. Hatta Mâlik'in Yahya'dan onlara hadis yazdırmama sözü aldığı düşünülebilir. Sonuçta Yahya hadis yazmış ve başkalarına kendisi için hadis yazdırmıştır. Mâlik'in de hadisleri yazma ve tasnif etme konusunda bir beis görmemesinde hocasının bu tavrı etkili olmuş olabilir.

Hadis öğrenim ve öğretim metotları konusunda ikisi arasında bir uyum bulunur. Yukarıda Leys'ten aktarılan anekdotta hadislerinin ona arz edildiği geçmişti. Mâlik, Medine'de sürekli kıraat/arz ile hadis rivayet edenler arasında Yahya'yı da sayar.⁹⁶⁰ Yahya'nın bu tavrı, Mâlik'in kıraat/arz ile rivayet konusunda bu kadar kararlı olmasının etkenlerinden biri olmalıdır.

Mâlik'in Yahya'dan elde ettiği birikimi sonraki nesillere nasıl aktarıldığını görmek için onun yakın talebeleri tespit edilmelidir. Bu, onun halkasına dair başlıkta yapıldığından burada detaylandırılmayacaktır.

ii. Süleyman b. Bilal

Ebû Muhammed Süleyman b. Bilal⁹⁶¹ el-Kureşî et-Teymî el-Medenî⁹⁶² 100/718-9 civarında doğmuştur.⁹⁶³ Babası, Hz. Ebû Bekir'in torunu Kâsım b. Muhammed'in mevlâsıydı.⁹⁶⁴ Hz. Ebû Bekir'in torununun torunu Muhammed b. Abdullah b. Ebî Atîk'in (ö. ?) mevlâsı olduğu da söylenir.⁹⁶⁵ Medine çarşısının muhtesibliğini yapan Süleyman, Medine halkının kendisinden fetva sorduğu biriydi.⁹⁶⁶ Ricâl âlimleri tarafından sika kabul edilmiş⁹⁶⁷ ve 172/788 senesinde Medine'de vefat etmiştir.⁹⁶⁸

⁹⁵⁹ Zehebî, *Siyer*, V, 472.

⁹⁶⁰ Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 20.

⁹⁶¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 598.

⁹⁶² Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, IV, 4.

⁹⁶³ Zehebî, *Siyer*, VII, 425.

⁹⁶⁴ Halîfe b. Hayyât, *et-Tabakât*, s. 275.

⁹⁶⁵ Buhârî, *et-Târîhu 'l-kebîr*, IV, 4.

⁹⁶⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 598.

⁹⁶⁷ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî), III, 165; Ali b. el-Medîni, *Suâlât* (İbn Ebî Şeybe), s. 101; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dîl*, IV, 103.

⁹⁶⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 598.

Süleyman b. Bilal, 100 rivayetle Yahya'dan en çok hadis nakledenler arasında ikinci sıradadır. Yahya ise Süleyman'ın hocaları arasında ilk sıradadır. Yani aralarında “tek taraflı yakınlık” bulunur. Yahya ile Süleyman arasındaki ilişkiyi ricâl kaynakları da destekler. Örneğin Yahya b. Maîn, Süleyman hakkında “Yahya b. Saîd'den en çok hadis rivayet eden kişiydi (*erva'n-nâs*)” der.⁹⁶⁹ Ahmed b. Hanbel de onun Yahya'nın kâtibi olduğunu söyler.⁹⁷⁰ Başka bir rivayette Süleyman, Yahya'ya hizmet ettiğini belirtir.⁹⁷¹ Süleyman, Yahya'nın hizmetinde bulunduğu göre uzun süre onun yanında olmuş ve başkalarının göremediği hâllerini de gözlemlene fırsatı elde etmiş olmalıdır. Nitekim Yahya'nın kadılık teklifi almasından Irak'a gittikten sonra oradaki davalara bakarken yaşadıklarına kadar birçok olay Süleyman vasıtasıyla aktarılır. Şu iki rivayet biraz uzun olsa da ikili arasındaki ilişkiyi göstermesi açısından doğrudan alıntılanmaya değerdir:

Süleyman b. Bilal şöyle dedi: Yahya b. Saîd Irak'a giderken onu uğurlamaya çıktım. Ancak o giderken gördüğümüz ilk şey bir cenaze oldu. Böyle olunca benim suratım asıldı. Bunu gören Yahya bana dönüp “Ebû Muhammed, ne oldu? Bir uğursuzluk mu hissettin?” diye sordu. Ben, “Allah'ım, senin verdiğinden başka uğursuzluk yoktur” dedim. O, “Eğer bu doğruysa, Allah işlerimi mutlaka yoluna sokacaktır” dedi. Bu olayın üzerinden iki ay geçmeden bütün borçlarını ödeyip ailesinin nafakasını gönderdi.⁹⁷²

...

Süleyman b. Bilal şöyle dedi: Yahya b. Saîd zor bir durumda olup borç altında ezilirken Ebü'l-Abbas'ın [es-Seffâh] [hs. 132-6/750-4] ona kadılık teklif ettiği mektubu geldi. Bunun üzerine Yahya ailesini bana emanet etti ve giderken “Bilmediğim bir mesele yok” dedi. Irak'a gidince bana bir mektup yazdı, o mektupta şöyle diyordu: “Yola çıkarken sana ‘Bilmediğim bir mesele yok’ demiştim. Aksiliğe bak ki burada önüme gelen ilk dava, hakkında hiçbir şey duymadığım bir konuya dair. Mektubum sana ulaştığında bu konuyu Rebîa b. Ebî Abdurrahman'a sor, cevabını da bana yaz. Ama o, soruyu benim sorduğumu bilmesin.” Ben de Rebîa'nın yanına gidip ona soruyu sordum. Rebîa, “Bu soruyu bana sormanı hocan istedi, değil mi?” diye sordu. Ben biraz duraksayıp “Hayır, ben soruyorum” dedim. Ama “Bana doğruyu söyleyene kadar sana cevap vermeyeceğim”

⁹⁶⁹ Yahya b. Maîn, *Suâlât* (İbnü'l-Cüneyd), s. 356.

⁹⁷⁰ Ahmed b. Hanbel, *Suâlât* (Ebû Davud), s. 210.

⁹⁷¹ İbn Asâkir, *Târih*, LXIV, 260.

⁹⁷² İbn Ebî Hayseme, *et-Târihu'l-kebir* (es-Sifru's-sâlis), II, 300.

deyince ona durumu anlatmak zorunda kaldım. O da cevabı yazıp Yahya b. Saîd'e gönderdi.⁹⁷³

Süleyman'ın Yahya'ya kadılık teklifi geldiği dönemde büyük bir borç altında ezildiğini bilmesi, Irak'a giderken onu uğurlamaya çıkması, Yahya'nın ailesini ona emanet etmesi, ailesinin nafakasını ona göndermesi ve zor bir dava ile karşılaştığında ona mektup yazması ikisi arasında yakın bir ilişki olduğunu gösteren delillerdir. Rebîa'nın Süleyman'ın sorduğu sorunun Yahya'dan geldiğini hemen tahmin etmesi de ikisinin sıkı irtibatından dolayı Süleyman'ı gören kişinin aklına Yahya'nın geldiğine işaret eder. Süleyman, Yahya'nın bu kadar yakınında bulunduğu göre onun hadislerini en çok rivayet eden ve en iyi bilen kişilerden olması gayet tabiidir.

Yahya-Süleyman irtibatı hadis usulü meseleleri üzerinden de takip edilebilir. Yahya'nın hadislerin yazılması meselesiyle ilgili görüşleri yukarıda incelenmişti. Süleyman b. Bilal'in Yahya'nın kâtibi olması, onun kadılık yaparken verdiği hükümlerin yanında hadislerini de görevi icabı yazdığını gösterir. Süleyman'ın görevi gereği yazdıkları dışında kitapları da vardır. O, bu kitapları arkadaşı Abdülaziz b. Ebî Hâzim el-Mahzûmî'ye (ö. 184/800-1) vasiyet eder. İbn Ebî Hâzim, bir kısmı evindeki fareler tarafından kemirilen bu kitaplardan geriye kalanları vefat edene kadar rivayet eder.⁹⁷⁴ Süleyman'ın geniş bir koleksiyon olduğu anlaşılan bu kitapları yazmasında hocasının bu konuda verdiği izin etkili olmuş olmalıdır.

660 rivayeti olan Süleyman'ın Yahya'dan elde ettiği birikimi nakletmek için halka kurup kurmadığı tespit edilememiştir. Onun öne çıkan talebeleri incelendiğindeyse hadislerinin 2./8. yüzyılın son çeyreğinden 3./9. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar Medine, Irak ve Mısır'da eş zamanlı olarak yayıldığı, 3./9. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren ise Medine'den tamamen çıkarak Irak ve Mısır'da yayılmaya devam ettiği söylenebilir.

⁹⁷³ Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, III, 242.

⁹⁷⁴ İbn Ebî Hayseme, *et-Târihu'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis), II, 361.

B. Tasnif Dönemi Halkaları: İbn Ebî Zi'b Halkası

80/699 yılında doğan Ebü'l-Hâris Muhammed b. Abdurrahman b. el-Mugîre b. el-Hâris b. Ebî Zi'b⁹⁷⁵ el-Kureşî el-Âmirî el-Medenî⁹⁷⁶ daha çok dedesinin dedesi Ebû Zi'b Hişâm b. Şu'be'ye nispetle "İbn Ebî Zi'b" olarak anılır. İbn Ebî Zi'b, ricâl münekkitleri tarafından güvenilir kabul edilmiş,⁹⁷⁷ ayrıca dindarlık yönü ve fıkıh ilmindeki uzmanlığı vurgulanmıştır.⁹⁷⁸ Kaderîlikle itham edilmiş olsa da⁹⁷⁹ yakın talebelerine göre bu iddia doğru değildir.⁹⁸⁰ Kendisine *el-Muvattâ*⁹⁸¹ ve *Kitâbü's-Sünen*⁹⁸² adında iki kitap nispet edilmekle birlikte günümüze ulaşmayan⁹⁸³ bu kitaplar aynı eser olabilir. Mehdî'nin daveti üzerine Bağdat'a giden İbn Ebî Zi'b, Medine'ye dönüş yolundayken Kûfe'de⁹⁸⁴ 159/776 senesinde vefat etmiştir.⁹⁸⁵

1. Hocaları

Toplam 490 rivayeti bulunan İbn Ebî Zi'b'in bilgi kaynaklarını tespit etmek için onun yoğun rivayet aktarımında bulunduğu kişiler belirlenmelidir. Onun, toplam rivayet sayısının %10'u olan 50'den fazla hadis naklettiği iki kişi bulunur: Zührî (150 rivayet) ve Saîd b. Ebî Saîd el-Makburî (75 rivayet). Zührî ile ilişkisi onun halkasına dair bölümde detaylıca ele alındığından burada yalnızca Makburî ile irtibatına odaklanılacaktır.

İbn Ebî Zi'b, Saîd el-Makburî'nin talebeleri arasında yapılan kıyaslamalarda çokça zikredilir. Nitekim Ali b. el-Medîni, "Kimse Saîd b. Ebî Saîd el-Makburî'nin hadislerinde İbn Ebî Zi'b, Leys b. Sa'd ve Muhammed b. İshak kadar sağlam değildir"⁹⁸⁶ der. Ayrıca İbn Ebî Zi'b'in Muhammed b. Aclân'dan (ö. 148/765) daha sağlam

⁹⁷⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 558.

⁹⁷⁶ Zehebî, *Siyer*, VII, 140.

⁹⁷⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 314.

⁹⁷⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 563; Ahmed b. Hanbel, *Suâlât* (Ebû Davud), s. 218-9; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, s. 169.

⁹⁷⁹ Fesevî, *el-Ma'rife*, II, 400.

⁹⁸⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 559.

⁹⁸¹ Dârekutnî, *el-İlel*, XII, 246.

⁹⁸² Nedîm, *el-Fihrist*, s. 315.

⁹⁸³ *Kitâbü's-Sünen*'i yeniden inşa etmeyi amaçlayan bir çalışma için bk. Deniz, *İbn Ebî Zi'b*.

⁹⁸⁴ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis), II, 284.

⁹⁸⁵ Halîfe b. Hayyât, *et-Târîh*, s. 429.

⁹⁸⁶ Yahya b. Maîn, *Ma'rifetü'r-ricâl* (İbn Muhriz), II, 207.

olduğunu söyler.⁹⁸⁷ Yahya b. Maîn de onun İbn Aclân'dan daha sağlam olduğu kanaatindedir.⁹⁸⁸ Ondan İbn Ebî Zi'b ile Leys b. Sa'd'ı kıyaslaması istendiğindeyse ikisinin de güvenilir (*sebt*) olduğunu söyleyip bir tercihte bulunmaz.⁹⁸⁹ Ahmed b. Hanbel⁹⁹⁰ ile Ebû Hâtim⁹⁹¹ ise İbn Ebî Zi'b ile İbn Aclân'ın birbirine yakın olduğu görüşünü besler. Ricâl münekkitlerinin bu kıyaslamalara İbn Ebî Zi'b'i de dâhil etmeleri, Makburî'nin hadislerinin sonraki nesle aktarma konusunda önemli bir rol oynadığını gösterir.

2. Halka Mensupları

İbn Ebî Zi'b, Zührî ve Makburî gibi öne çıkan hocaları ile Nâfi' (40 rivayet) ve dayısı Hâris b. Abdurrahman (ö. 129/746-7) (30 rivayet) gibi daha az hadis aldığı diğer hocalarından elde ettiği birikimi Mescid-i Nebevî'de kurduğu halkasında sonraki nesle aktarmıştır. Kimi talebelerinin onun halkasında yaşadıklarına dair anlatıları bu halkanın meşhur, kalabalık ve sürekli olduğunu gösterir. Örneğin Vâkîdî'nin anlattıklarından onun katıldığı ilk hadis halkalarından birinin İbn Ebî Zi'b'inki olduğu anlaşılır.⁹⁹² Bu da söz konusu halkanın Medine'de hadis talebine yeni başlayan kişilerin ilk tercihlerinden biri olacak kadar meşhur olduğu anlamına gelebilir. Yine Vâkîdî'nin aktardığı şu anekdot, İbn Ebî Zi'b halkasının devamlı katılımcıları olduğunu gözler önüne serer.⁹⁹³

İbn Ebî Zi'b, halkasına katılanlardan birinin bir gün derse gelmediğini görse meclistekilere “Arkadaşınıza ne oldu?” diye sorardı. Bilmediklerini söylerlerse “Evi nerede?” diye sorardı. Onu da bilmediklerini söylerlerse “Siz ne işe yararsınız? Bir adam sizinle oturuyor ama hasta olduğunda ziyaretine gitmiyor, bir ihtiyacı olduğunda ona yardım etmiyorsunuz!” diyerek onları azarlardı. Eğer nerede oturduğunu biliyorlarsa “Haydi kalkın, gidip onu ziyaret edelim ve neyi olduğunu soralım” derdi.

Anlaşılan o ki İbn Ebî Zi'b, her oturumda derse kimlerin gelip gelmediğini kontrol ediyordu. Bu, dersini sürekli takip eden yakın talebeleri olduğuna delil kabul edilebilir. Ancak hatıralarını aktaran Vâkîdî, halka üyelerini açıkça zikretmez. Söz konusu üyelerin

⁹⁸⁷ Yahya b. Maîn, *Ma'rifetü'r-ricâl* (İbn Muhriz), II, 206.

⁹⁸⁸ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî), III, 239.

⁹⁸⁹ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî), III, 246.

⁹⁹⁰ Fesevî, *el-Ma'rife*, II, 163.

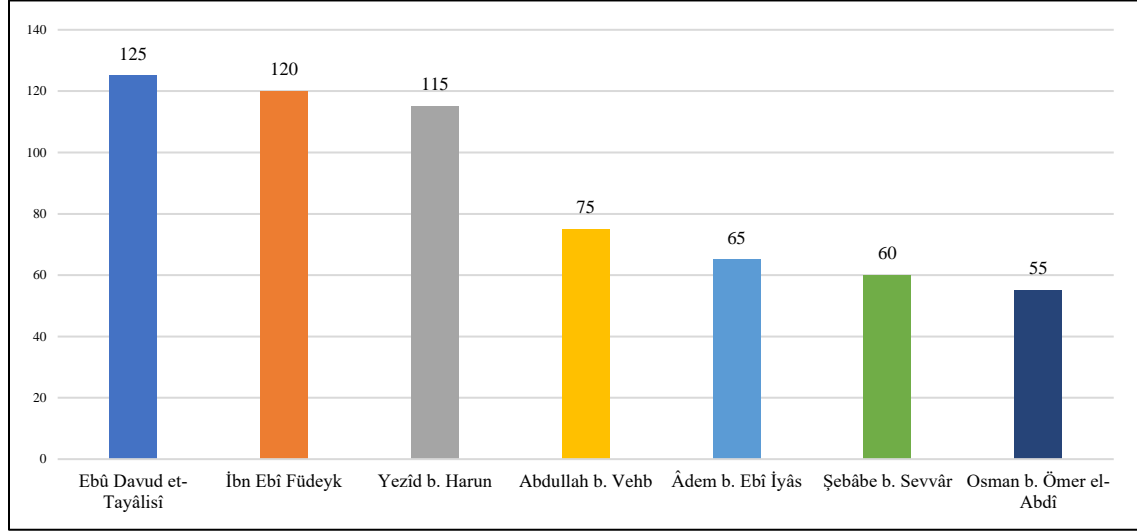
⁹⁹¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 314.

⁹⁹² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 559.

⁹⁹³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 560.

İbn Ebî Zi'b'den çokça hadis rivayet eden ve onunla uzun süre birlikte bulunan kişiler olması muhtemeldir. Ondan, toplam rivayet sayısının %10'u olan 50'den fazla rivayet aktaran talebeleri şöyledir:

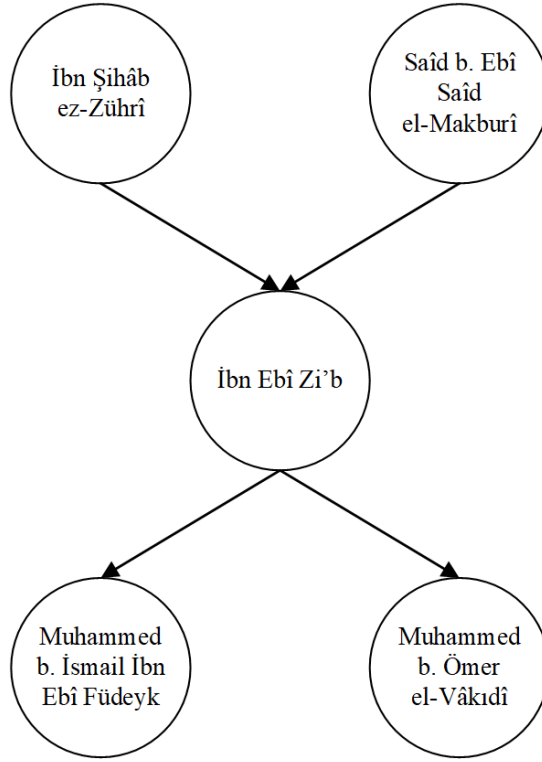
Grafik 33: Öne Çıkan Talebelerinin İbn Ebî Zi'b'den Rivayetlerinin Sayıları

İbn Ebî Zi'b'den çok hadis rivayet eden yedi talebesinden yalnızca İbn Ebî Fûdeyk'in (ö. 199/814-5) Medineli olması dikkat çekicidir. Ebû Davud et-Tayâlisî (ö. 204/819) ve Osman b. Ömer el-Abdî (ö. 209/824-5) Basralı, Yezîd b. Harun Vâsıtlı, Abdullah b. Vehb Mısırlı, Âdem b. Ebî İyâs (ö. 220/835) Askalânlı ve Şebâbe b. Sevvâr (ö. 204/819-20) Horasanlıdır. Bu da İbn Ebî Zi'b rivayetlerinin Medine hâricinde daha çok Irak Bölgesi'ne intikal edip orada yayıldığını gösterir.

Bu çalışmada Medine hadis halkaları inşa edilmeye çalışıldığından İbn Ebî Zi'b'in Medineli talebelerine yoğunlaşılacaktır. Ondan çokça rivayet aktaran Medineliler arasında yalnızca İbn Ebî Fûdeyk bulunsa da ricâl kaynakları incelendiğinde ondan az hadis nakleden Vâkıdî'nin (15 rivayet) de İbn Ebî Zi'b halkasının önemli mensuplarından biri olduğu anlaşılır. Bundan dolayı burada ricâl kaynakları öncelenerek Vâkıdî de halkaya dâhil edilmiştir. Sonuç olarak İbn Ebî Zi'b'in Medine'de devam eden halkası İbn Ebî Fûdeyk ile Vâkıdî'den oluşur. Mezkûr kişilerin her birinin hocalarıyla ilişkisi müstakil başlıklarda ele alınacaktır.

Şekil 8: İbn Ebî Zi'b'in İlişki Ağı

a. Muhammed b. İsmail İbn Ebî Füdeyk

Ebû İsmail Muhammed b. İsmail b. Müslim⁹⁹⁴ ed-Dîlî el-Medenî,⁹⁹⁵ Kinâne kabilesinin Benü'd-Dîl (ya da Benü'd-Düel) kolunun mevlâsıdır.⁹⁹⁶ Daha çok dedesinin babası Ebû Füdeyk'e nispetle "İbn Ebî Füdeyk" olarak anılır. Ricâl âlimleri tarafından güvenilir kabul edilmiştir.⁹⁹⁷ Rihle yapmayan⁹⁹⁸ İbn Ebî Füdeyk, bütün ömrünü geçirdiği Medine'de 199/814-5 yılında vefat etmiştir.⁹⁹⁹

İbn Ebî Füdeyk, İbn Ebî Zi'b'in öne çıkan talebeleri arasında 120 rivayetle ikinci sıradadır ve ondan çok hadis rivayet eden tek Medineli öğrencisidir. İbn Ebî Zi'b ise onun hocaları arasında ilk sıradadır. Bu da aralarında "tek taraflı yakınlık" olduğu manasına gelir.

⁹⁹⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 615.

⁹⁹⁵ Mizzî, *Tehzib*, XXIV, 485.

⁹⁹⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 615.

⁹⁹⁷ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî), III, 158.

⁹⁹⁸ Sehâvî, *et-Tuhfe*, III, 526.

⁹⁹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 615.

İbn Ebî Zi'b ile İbn Ebî Füdeyk arasındaki ilişkiyi ricâl verileri de destekler. Nitekim Yahya b. Maîn, onun İbn Ebî Zi'b'den en çok hadis rivayet eden kişi olduğunu söyler.¹⁰⁰⁰ O, aynı zamanda İbn Ebî Zi'b'in *el-Muvattâ'*sının da râvisidir. 4./10. yüzyılda *el-Muvattâ'*yı elde eden Kurtubalı râvi Yusuf b. Muhammed el-İsticcî'nin (ö. 400/1010) senedi İbn Ebî Füdeyk'e varır.¹⁰⁰¹

İbn Ebî Zi'b-İbn Ebî Füdeyk ilişkisi hadis meseleleri üzerinden de takip edilebilir. İbn Ebî Zi'b'e *Kitâbü's-Sünen* ve *el-Muvattâ'* adlı iki kitap nispet edildiği belirtilmişti. Bu ikisi aynı eserin farklı isimleri olsa bile sonuçta İbn Ebî Zi'b bir kitap telif etmiş olmaktadır. Hatta *el-Muvattâ'*sının Mâlik'inkinden daha hacimli olduğu aktarılır.¹⁰⁰² Dolayısıyla onun kitabı olmadığına ve hadislerini ezberleyip hiçbir şey yazmadığına dair rivayetler¹⁰⁰³ ders sırasında yazılı metne başvurma ihtiyacı duymadığı şeklinde yorumlanmalıdır. Talebelerinin derste hadis yazmalarına izin vermesi ve hadislerini okutarak rivayet etmesi¹⁰⁰⁴ de hadislerin yazılması konusunda bir beis görmediğini kanıtlar. İbn Ebî Füdeyk de hocasının *el-Muvattâ'*sını büyük ihtimalle metin olarak korumuş ve öyle rivayet etmiştir. Onun hadislerin yazılmasında bir problem görmemesinde Medine'deki genel kanının yanında hocasının özel bir etkisi olmalıdır.

Toplam 500 rivayeti olan İbn Ebî Füdeyk'in İbn Ebî Zi'b'den edindiği birikimi sonraki nesle aktarmak için halka kurduğuna dair bir veri bulunmaz. Onun öne çıkan talebeleri incelendiğinde hadislerinin 2./8. yüzyılın sonlarından itibaren Medine dışına intikal edip Şam, Mısır ve Horasan gibi bölgelerde yayıldığı söylenebilir.

b. Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî

Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî¹⁰⁰⁵ el-Eslemî el-Medenî¹⁰⁰⁶ 130/747 yılında Medine'de doğdu.¹⁰⁰⁷ Eslem kabilesinin mevlâsıdır.¹⁰⁰⁸ 180/796

¹⁰⁰⁰ Yahya b. Maîn, *et-Târih* (Dûrî), III, 209.

¹⁰⁰¹ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 543. Buradan hareketle İbn Ebî Zi'b'in *el-Muvattâ'*sının 4./10. yüzyılda Endülüs'e ulaştığı ama Mâlik'in *el-Muvattâ'*sı kadar meşhur olmadığı söylenebilir.

¹⁰⁰² Süyûtî, *Tedrib*, II, 271-3.

¹⁰⁰³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 559.

¹⁰⁰⁴ İbn Ebî Hayseme, *et-Târihu'l-kebir* (es-Sifru's-sâlis), II, 336.

¹⁰⁰⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 603.

¹⁰⁰⁶ Mizzî, *Tehzib*, XXVI, 180.

¹⁰⁰⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 611.

¹⁰⁰⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 603.

senesinde Bağdat'a göç etmiş¹⁰⁰⁹ ve Basra, Kûfe, Dımaşk, Humus ve Rakka gibi şehirlere yolculuklar yapmıştır.¹⁰¹⁰ Siyer/megâzî konusunda uzman olan Vâkıdî'nin, en meşhur eseri *Kitâbü'l-Megâzî* haricinde de eserleri vardır.¹⁰¹¹ O birçok münekkit tarafından eleştirilmiş, yalancılıkla itham edilmiş ve hadislerinin terk edilmesi gerektiği söylenmiştir.¹⁰¹² Iraklı muhaddisler tarafından sert bir şekilde eleştirilmesine rağmen çağdaşı Medineli muhaddisler tarafından övülmüştür.¹⁰¹³ Bağdat'ta kadılık yapan Vâkıdî, 11 Zilhicce 207'de (27 Nisan 823) orada vefat etmiştir.¹⁰¹⁴

Vâkıdî, İbn Ebî Zi'b'den hadis rivayet edenler arasında 15 rivayetle 20. sırada bulunur. Vâkıdî'nin hocaları arasında ise İbn Ebî Zi'b 16. sıradadır. Ancak Vâkıdî, tasnif dönemi muhaddisleri tarafından zayıf kabul edilip hadisleri terk edildiğinden¹⁰¹⁵ onun hoca ve talebe ilişkilerini isnâd verileri üzerinden tespit etmek sağlıklı değildir. Tarih kitapları incelendiğinde ikisi arasında daha sıkı bir rivayet bağı gözlemlense¹⁰¹⁶ de bu da istenen seviyede değildir. Ricâl verileri ise isnâd verilerindeki bu durumun aksine bir tablo çizer.

Ricâl kaynaklarına göre Vâkıdî, İbn Ebî Zi'b halkasının devamlı mensuplarından ve onun hadislerini en iyi bilen kimselerdendir. Onun hocasıyla tanışmasına dair aktardığı anekdot uzunluğuna rağmen ikili arasındaki ilişkiyi açıkça tasvir ettiğinden ve tabakât kitaplarındaki nadir otobiyografik anlatılardan olduğundan doğrudan alıntılanabilir:¹⁰¹⁷

İbn Ebî Zi'b'in meclisine kardeşim Şemle ile ilk gidişimiz şöyle oldu: Küttâbdan çıkmıştık, annem bize güzel elbiseler giydirdi ve bana bir defter aldı. Ben de bu deftere İbn Ebî Zi'b'in hadislerinden bazılarını yazıp onun yanına gittim. Karşısına geçip

¹⁰⁰⁹ Mizzî, *Tehzîb*, XXVI, 192-3.

¹⁰¹⁰ Fayda, "Vâkıdî", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/vakidi> (13.02.2022).

¹⁰¹¹ Bu eserlerin listesi için bk. Fayda, "Vâkıdî", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/vakidi> (13.02.2022).

¹⁰¹² Mizzî, *Tehzîb*, XXVI, 185-6.

¹⁰¹³ Abdülaziz b. Muhammed ed-Derâverdî, Vâkıdî için "O, hadiste müminlerin emiridir" der. Mus'ab b. Abdullah onun sika ve me'mûn olduğunu söyledikten sonra onun gibisini görmediğini ifade eder. Ma'n b. İsa'ya Vâkıdî hakkında sorulunca "Vâkıdî'yi bana mı soruyorsunuz? Beni Vâkıdî'ye sormanız lazım" diye cevap verir (Mizzî, *Tehzîb*, XXVI, 189-92).

¹⁰¹⁴ Mizzî, *Tehzîb*, XXVI, 192-3.

¹⁰¹⁵ Zehebî, Vâkıdî'nin *Kütüb-i Sitte*'de yalnızca bir hadisi bulunduğunu, onun da İbn Mâce'nin *es-Sünen*'inde yer aldığı söyler (*Siyer*, IX, 463).

¹⁰¹⁶ Vâkıdî, *el-Megâzî*, I, 22, 312; II, 473, 488, 521; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 135, 252, 424; II, 161, 326; III, 42; İbn Asâkir, *Târîh*, LIV, 440; LVIII, 23; Zehebî, *Târîh*, I, 59; V, 27; VI, 321-2.

¹⁰¹⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 559.

hadislerini ona okumaya başladım ama çok kötü okuyordum; hadisleri çok çirkin yazmıştım ve okurken kekeleyordum. Bunun üzerine beni azarladı, defterimi alıp fırlattı ve “Hiçbir işi doğru düzgün yapamayan veletler! Defolun başımızdan!” dedi. Biz de kalkıp gittik. Ertesi gün kütâbdan döndüğümüzde annem yine “İbn Ebî Zi’b’in yanına gidin” dedi. Kardeşim onun yanına gitmeyeceğine yemin etti, bense gittim. Beni görünce “Gel bakayım yanına. Falancanın yanına git, ondan kitabını alıp bana getir” dedi ve ben o kitabı istinsah etmeyi bitirene kadar beni yanında tuttu. Böylece onun bu işi Allah rızası için yaptığını anladım. Daha sonra kardeşim de onun derslerine devam etti, birlikte onun yanına gidip gelmeye başladık. Vefat ettiğinde ondan duymadığım hadis kalmamıştı. Öyle ki bir hadiste şüpheye düştüğünde bana dönüp “Falanca hadis hakkında ne dersin, onu sana nasıl rivayet etmişim?” diye sorardı. Ben “Bize şöyle rivayet etmişim” derdim, o da benim söylediğim gibi rivayet ederdi.

Bu nakil, Vâkıdî’nin İbn Ebî Zi’b’in halkasına katıldığını, ona uzun süre talebelik yaptığını ve hadislerini çok iyi bildiğini gösterir. Öyle ki İbn Ebî Zi’b bir hadisinde tereddüde düştüğünde onu Vâkıdî’ye sormaktadır. Buradan hareketle aynı zamanda onun talebesini güvenilir bulduğu söylenebilir.

İbn Ebî Zi’b’in her oturumda derse kimlerin gelip gelmediğini yokladığına ve gelmeyenleri ziyarete gittiğine dair yukarıda aktarılan rivayet¹⁰¹⁸ de Vâkıdî’nin anlatısıdır. Yine Vâkıdî’den gelen bir haberde o, İbn Ebî Zi’b’in Kaderîlikle itham edilmesini müsamahakârlığından dolayı Kaderîler de dâhil meclisine gelen kimseyi kovmamasına bağlar. Ona göre hocası toleranslı bir tavır takınarak halkasına katılan Kaderîleri kovmamış, hatta hasta olduklarında ziyaretlerine gitmiş ve onların ihtiyaçlarını gidermiştir. Bundan dolayı da kendisinin Kaderî olduğu düşünülmüştür.¹⁰¹⁹ Bu haber de onun hocasının halkasına kimlerin katıldığını ve o kişilere karşı muamelelerini yakından gözlemlediğini, ayrıca hocasının itikadi eğilimi hakkında bilgi sahibi olduğunu gösterir. Belki de İbn Ebî Zi’b bu kişileri ziyarete giderken yanında talebesi Vâkıdî’yi de götürüyordu. İbn Ebî Zi’b’in halkasında ona sorulan sorulardan bazıları da Vâkıdî aracılığıyla aktarılır. Sonuç olarak Vâkıdî’nin İbn Ebî Zi’b halkasına uzun süre katıldığı söylenebilir.

Vâkıdî’nin, hocasının siyasilerle ilişkileri, siyasi hadiseler karşısında takındığı tavır, diğer şehirlere yaptığı yolculuklar, dinî ritüellere dair alışkanlıkları ve dış

¹⁰¹⁸ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 560.

¹⁰¹⁹ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 558-9.

görünüŖüyle¹⁰²⁰ ilgili bilgi vermesi de ikisi arasındaki yakınlığı gösteren karineler arasında sayılabilir.

İbn Ebî Zi'b-Vâkıdî ilişkisi hadis meseleleri üzerinden de kurulabilir. İkisi arasında hadislerin yazılması konusunda paralellik görülür. İbn Ebî Zi'b'in hadisleri yazdığına ve eser tasnif ettiğine yukarıda değinilmiŖti. Vâkıdî de hocası gibi birçok kitap telif etmiŖtir. Onun hadislerin yazılması ve kitap tasnifi konusunda bu tavrı benimsemesinde Medine'deki genel tavrın yanında hocasının da hadisleri yazmış ve kitap tasnif etmiş olması önemli etkenlerden biri olmalıdır.

Vâkıdî, İbn Ebî Zi'b ve diğeri birçok hocasından elde ettiğı birikimi Mescid-i Nebevî'de bir halka kurarak öğrencilerine aktarmıştır. Onun, mescitteki direklerden birinin dibinde oturup megâzîye dair kitabını öğrencilerine okuttuğı nakledilir.¹⁰²¹ Ancak bu halkaya kimlerin katıldığı açıkça söylenmez. Halka mensupları Vâkıdî'den yoğun hadis rivayetinde bulunan ve onun yanında uzun süre kalan kişiler olmalıdır. Toplam 1205 rivayete sahip olan Vâkıdî'den 120'den fazla rivayet nakleden iki talebesi vardır: İbn Sa'd (765 rivayet) ve Hüseyin b. el-Ferec el-Hayyât (ö. ?) (155 rivayet). Bu ikisinin de Bağdatlı olması Vâkıdî'nin birikiminin Medine'de değil, hayatının son 27 yılını geçirdiğı Bağdat'ta yayıldığını gösterir.

¹⁰²⁰ Sırasıyla bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 561, 560, 563, 560.

¹⁰²¹ Zehebî, *Siyer*, IX, 460.

II. Halka Yapısı Arz Etmeyen Bilgi Ağları

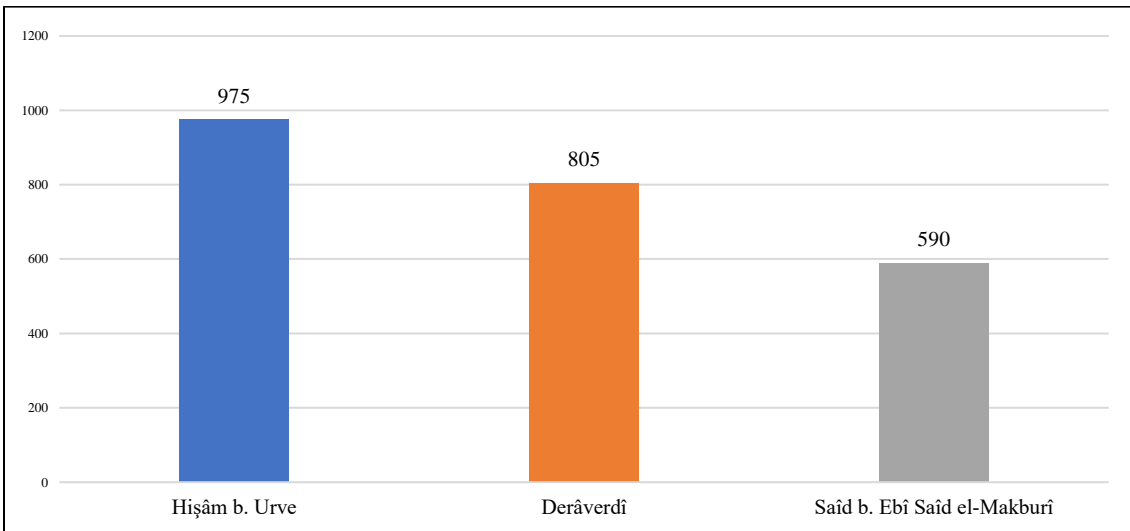
Hadis halkaları, 2./8. yüzyılda Medine'deki hadis akışının ana kanallarını oluşturur. Ancak bu dönemde Medine'deki hadis rivayeti daha çok halkalarda gerçekleşmişse de öne çıkan her râvinin bu halkalara katılmadığı, halkaların dışında kalıp büyük bir rivayet birikimi elde eden râviler bulunduğu görülmektedir. Ayrıca bu çalışmada kendileri için halka vazedilenlerin dışında da halka sahipleri olabilir. Fakat rivayetleri günümüze ulaşmadığı ve klasik kaynaklarda haklarında yeterli bilgi bulunmadığı için bu kişilerin Medine geleneğine halka seviyesinde katkı vermedikleri görülmektedir.

A. Rivayet Sayıları Fazla Olup Halkalarda Yer Almayan Râviler

Bir râvinin bir halkada yer almasının en önemli şartlarından biri rivayet sayısının fazlalığıdır. Bu çalışmada “isnâd verisi” olarak ele alınan rivayet akışı, iki kişi arasındaki ilişkinin yakınlığını gösteren en önemli delillerdendir. Ancak isnâd verileri tek başına yeterli değildir. Bir râvinin rivayet sayısının fazla olması her zaman onun bu rivayetleri bir halka içinde elde ettiği ya da talebelerine halka kurarak aktardığı anlamına gelmez. Yahut bir halkaya dâhil olmuşsa bile bu Medine'de gerçekleşmemiş olabilir. Bu çalışmada bu tür râviler için halka vazedilmemiş veya bu râvilere herhangi bir halkada yer verilmemiştir. Aşağıda bu nitelikteki râviler incelenecektir.

Medine'de rivayet sayıları ve hoca ve talebe ağlarında geçme sıklıklarıyla öne çıkan râviler Birinci Bölüm'de belirlenmişti. Bunlar arasında bulunup herhangi bir halkada yer almayan üç 2./8. yüzyıl râvisi vardır. Bu râviler ve rivayet sayıları şöyledir:

Grafik 34: Rivayetleriyle Öne Çıkıp Halkalarda Yer Almayan Medineli 2./8. Yüzyıl Râvileri

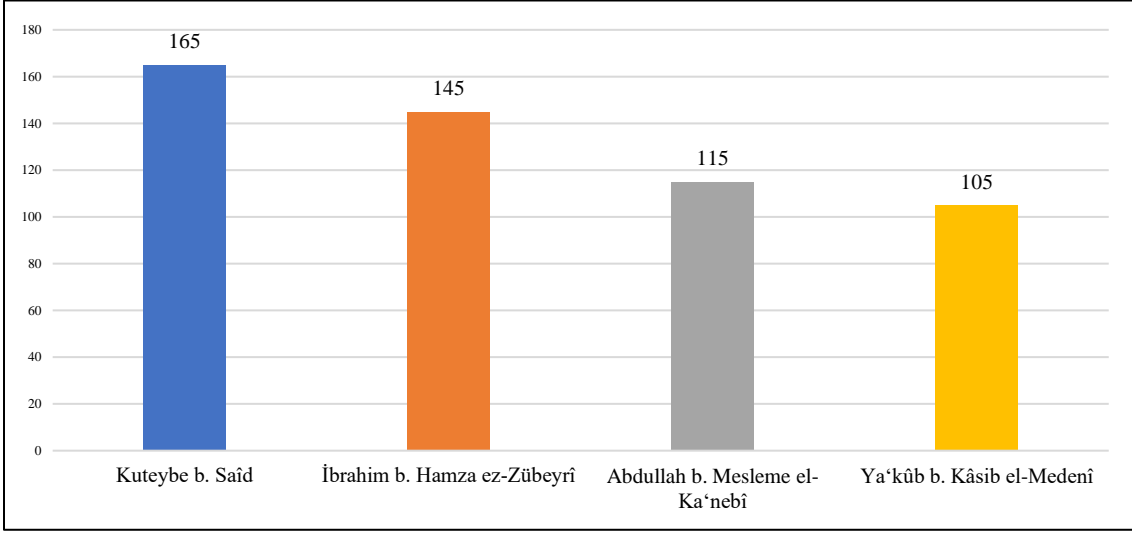
Hişâm b. Urve (ö. 146/763), Medine'nin tâbiûn tabakasındaki en önemli râvilerinden Urve b. ez-Zübeyr'in oğlu ve en yakın iki talebesinden biridir (diğeri Zühri). 975 gibi yüksek bir rivayet sayısına sahip olmasına rağmen kaynaklarda Hişâm'ın halkasına dair bir veriye rastlanmamıştır. Talebeleri incelendiğindeyse ilginç bir tabloyla karşılaşılır. Ondan, rivayet sayısının %10'u olan 98 ve daha fazla hadis nakleden 10 talebesi bulunur ancak bu talebeler arasındaki tek Medineli Mâlik olup 98 rivayete son sıradadır. Diğer dokuz talebesinin sekizi Basra ya da Kûfelidir. Halife Mansûr'u ziyaret etmek için üç kez Kûfe'ye gittiği ve daha sonra Bağdat'a yerleştiği¹⁰²² dikkate alındığında talebeleri arasında Iraklıların bulunması normalde de öne çıkan talebeleri arasında neredeyse hiç Medinelinin bulunmaması ilgi çekicidir. Onun Medine'de aktardığı hadisler daha sahihken Irak'ta naklettiklerinde hatalar yaptığı¹⁰²³ düşünüldüğünde kendisinden Medinelilerin değil de Iraklıların naklettiği hadislerin günümüze ulaşmış olması bir problem gibi gözükmektedir. Sonuçta Hişâm'ın yakın talebeleri arasında hiç Medineli bulunmaması, Medine'de bir halka sahibi olmadığını söylemeyi gerektirir.

Abdülaziz b. Muhammed ed-Derâverdî (ö. 187/803), 2./8. yüzyıl Medine'sinin en istisnai râvilerinden biridir. 805 rivayeti bulunur, ancak bu sayının %10'u olan 80'den daha fazla hadis rivayet ettiği hiçbir hocası yoktur. En çok hadis rivayet ettiği kişi olan Yezîd b. el-Hâd el-Laysî'den (ö. 139/756-7) yalnızca 70 rivayet aktarır. Bu, onun öne çıkan hiçbir hocası olmadığını söylemeyi gerektirir. Talebelerinin ondan naklettiği hadisler de çok yüksek sayılara ulaşmaz. Ondan 80'den fazla rivayet aktaran talebeleri şöyledir:

¹⁰²² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IX, 323; İbn Receb, *Şerh*, II, 680.

¹⁰²³ İbn Receb, *Şerh*, II, 678.

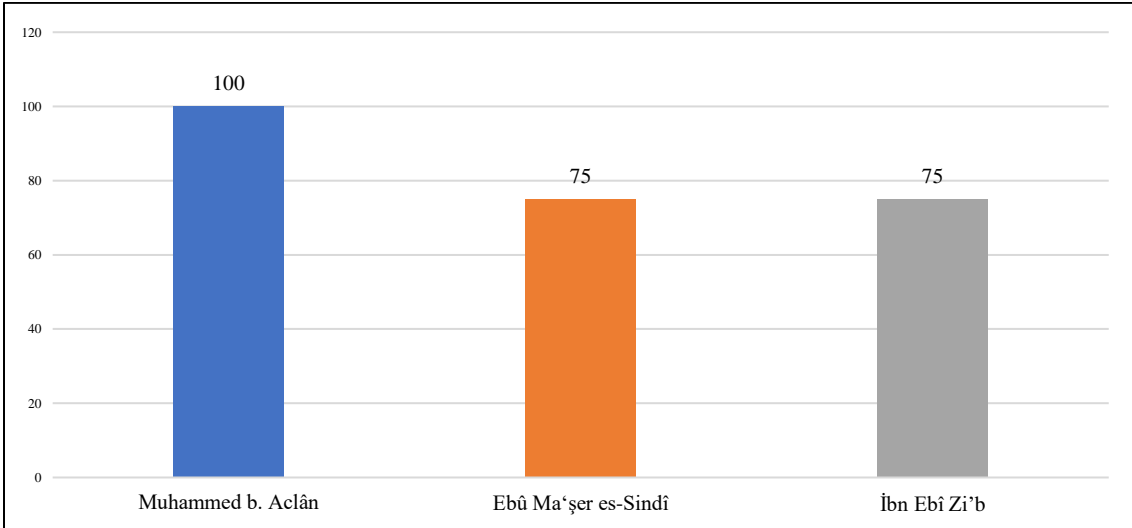
Grafik 35: Öne Çıkan Talebelerinin Derâverdi'den Rivayetlerinin Sayıları

Derâverdi'nin Kuteybe b. Saïd haricindeki talebeleri Medine'yle irtibatlıdır. Ancak talebelerinden öne çıkanların ondan aktardığı rivayetlerin sayıları onun toplam hadis sayısına oranla oldukça düşüktür. Öğrencileriyle ilişkilerine dair ricâl ve hadis usulü kaynaklarında hiçbir veri bulunmaması da onun Medine'de bir halka kurduğunu söylemeyi imkânsız kılar. Bundan dolayı bu çalışmada kendisine halka sahipleri arasında yer verilmemiştir.

Saïd b. Ebî Saïd el-Makburî (ö. 125/743), Ebû Hüreyre'nin yakın talebelerindendir. 440 rivayetle ondan en çok hadis aktaranlar arasında üçüncü sırada gelir. Bir diğer önemli kaynağı ise 115 rivayetle babası Ebû Saïd el-Makburî'dir (ö. 100/718-9). Halkası olduğuna dair kaynaklarda bilgi bulunmayan Saïd'den, toplam rivayet sayısı 590'ın %10'u olan 60'tan fazla rivayet nakleden talebeleri üç kişidir:

Grafik 36: Öne Çıkan Talebelerinin Saïd el-Makburî'den Rivayetlerinin Sayıları

Makburî'nin üç talebesi de Medine'nin önemli râvileri arasında bulunur. Ancak görüldüğü gibi talebelerinin ondan naklettiği rivayetlerin sayıları onun toplam rivayet sayısına oranla oldukça düşüktür ve bir kanaat oluşturacak seviyede değildir. Ricâl kaynaklarında Makburî'nin kimi talebelerinin kıyaslandığı görülse de aslında bu karşılaştırmaların sebebi Muhammed b. Aclân'ın hocasının hadislerinde çok hata yapmasıdır. Makburî, Ebû Hüreyre hadislerinden bazılarını doğrudan, bazılarınıysa babası Ebû Saîd aracılığıyla rivayet etmiş ama İbn Aclân, Makburî'nin hangi hadisleri doğrudan Ebû Hüreyre'den, hangilerini babası vasıtasıyla naklettiğini karıştırmıştır.¹⁰²⁴ Bundan dolayı ricâl münekkitleri Makburî'nin hadislerini hangi talebelerinin hatasız naklettiğini göstermek için öğrencileri arasında, daha çok da İbn Aclân ile diğer öğrencileri arasında kıyaslamalar yapmışlardır. Örneğin bir nakilde İbn Ebî Zi'b'in, Makburî'nin hadislerinde İbn Aclân'dan daha sağlam olduğu söylendikten sonra onun, hocasının hadislerini karıştırdığı vurgulanır.¹⁰²⁵ Bir diğer haberde İbn Ebî Zi'b, Leys b. Sa'd ve Muhammed b. İshak'ın Makburî'nin hadislerinde sağlam olduğu söylenip ardından bunların İbn Aclân'ın hatalı rivayet ettiği hadisleri doğru olarak naklettiklerine dikkat çekilir.¹⁰²⁶ Talebelerinin Makburî ile ilişkilerine dair ricâl verileri yalnızca bu tür rivayetlerden ibarettir. Sonuç olarak isnâd verilerinin zayıflığı, ricâl verilerinin azlığı ve hadis usulü verilerinin yokluğu Makburî için bir halka vazetmenin doğru olmadığı kanaatini oluşturmuştur.

B. Halkaları Olduğu Söylenip Halkalarda Yer Almayan Râviler

Ricâl kaynaklarında Medine'de hadis rivayetinin en çok tercih edilen mekânlarından Mescid-i Nebvî'de halkası olan birçok râviden bahsedilir. Ancak bu kişilerin halkaları olduğuna dair rivayetler isnâd, hadis usulü ve ek ricâl verileriyle desteklenmez. Yani ilgili kişilerin halkaları olduğuna dair mezkûr nakillerden başka bir delil yoktur, dolayısıyla da bu çalışmada benimsenen metot uygulanarak bu kişilerin halkaları inşa edilememiştir. Bu durumun çeşitli sebepleri olabilir: 1- Râvinin kurduğu halkanın hadis değil, fıkıh halkası olması. 2./8. yüzyılda, özellikle de yüzyılın ilk yarısında bu ikisi arasındaki ayırım net değilse de kaynaklardaki bilgilerden kimi râvilerin halkalarında hadis aktarılmaktan çok fetva verildiği anlaşılır. Bu tür halkaların sahipleri

¹⁰²⁴ Ali b. el-Medînî, *el-İlel*, s. 78-9.

¹⁰²⁵ Yahya b. Maîn, *et-Târih* (Dûrî), III, 239.

¹⁰²⁶ Yahya b. Maîn, *Ma'rifetü'r-ricâl* (İbn Muhriz), II, 207.

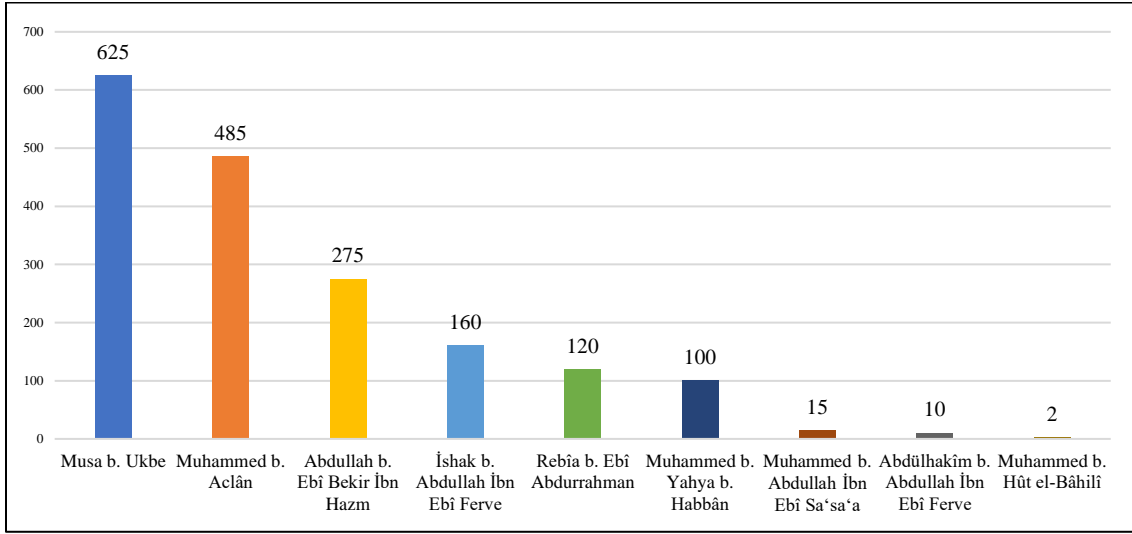
fazla rivayet nakletmediklerinden tabakât yazarları, ricâl münekkitleri ve hadis usulü müelliflerinin dikkatini çekmemişlerdir. Dolayısıyla halkalarını inşa etmeye yetecek kadar veri günümüze ulaşmamıştır. 2- Halka sahibinin, birikimini aktaracak talebelere sahip olmaması. Halka sahibi çok hadis aktarmış olsa da talebeleri arasında bu geniş birikimi ondan bir bütün olarak alıp sonraki nesle taşıyacak kimse yoksa doğal olarak birikimi kaybolacak, bu birikimin kaybolması da halka inşasını imkânsız kılacaktır. 3- Halka sahibinin başka bir şehre göç etmesi. Halka sahibinin bulunduğu şehirden ayrılıp başka bir yere gitmesi talebelerinin dağınık bir yapı arz etmesine sebep olacaktır. Zira böyle bir durumda hem memleketindeki hem de göç ettiği şehirdeki talebelerinin onun bütün birikimini elde etme ihtimalleri azalır. Dolayısıyla halka sahibinin rivayetleri birkaç kişide toplanmayıp onlarca kişi tarafından azar azar aktarılacak, bu durum ricâl münekkitlerinin onunla talebeleri arasındaki ilişki hakkında konuşma ihtimalini azaltacak, halka hakkında yeterli veri bulunamayacak ve sonuçta halka inşa edilemeyecektir. 4- Halka sahibinin, akranlarından birinin gölgesinde kalması. Her ilim merkezinde belirli tabakalarda öne çıkan râviler bulunur. Bu râvilerin ilmî birikiminin genişliği yanında karizmalarının da yüksek olması hâlinde talebeler daha çok o kişilere rağbet edip onlarla aynı hocalardan hadis dinlemiş akranlarının derslerine katılmayabilirler. Eğer ilgili tabakada öne çıkan râvi sayısı azsa bu durum daha da belirgin bir hâl alır. Medine bağlamında bu tür râvilere en güzel örnek şüphesiz Mâlik b. Enes'tir. İslami ilimler tarihinin en önemli âlimlerinden olan Mâlik'in, kendi tabakasındaki bütün râvilerden üstün olduğu söylenir.¹⁰²⁷ Söz konusu üstünlük, hadis talebelerinin onun halkasına katılmalarına, akranı râvilerden ise ondan edindiklerine kıyasla çok daha az hadis almalarına sebep olmuştur. Bundan ötürü onun akranlarından halka kuranlar, birikimlerini aktaracak talebeler bulmakta zorlanmışlardır. Böyle bir durumda da gölgede kalan râvilerin halkalarını inşa etmek için malzeme yetersiz kalır.

Yapılan araştırmalar sonucunda Mescid-i Nebevî'de halkası olduğu söylenip¹⁰²⁸ bu çalışmada kendilerine herhangi bir halka içinde yer verilmeyen 9 râvi tespit edilmiştir. Bu râviler ve rivayet sayıları şöyledir:

¹⁰²⁷ Kadı İyâz, *Tertîb*, I, 146.

¹⁰²⁸ Mescid-i Nebevî'de halkası olan râvilere dair bir liste için bk. Musa, *el-Medresetü'l-hadîsiyye*, I, 33-4.

Grafik 37: Halkası Olduğu Söylenen Medinelî 2./8. Yüzyıl Râvilerinin Rivayet Sayıları

Grafikteki dokuz râviden rivayet sayıları 100'den az olanlar için neden halka vazedilmediği açıktır. Bu râviler halka inşası için gerekli en temel veri olan isnâd verilerinden yoksundurlar. Her ne kadar bu çalışmada ricâl verilerinin bazı türleri en az isnâd verileri kadar kuvvetli kabul edilse de söz konusu şahısların neredeyse hiç hadis nakletmemiş olmaları onların ilişki ağları hakkında konuşmayı zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla bunlar burada detaylıca incelenmeyecek, diğer râvilere odaklanılacaktır. Ancak ilgili râviler hakkındaki bilgilere bakıldığında İbn Ebî Sa'sa'a'nın (ö. 139/756-7)¹⁰²⁹ ve Abdülhakîm b. Abdullah İbn Ebî Ferve'nin (ö. 156/772-3)¹⁰³⁰ mescitte fetva verdiği görülür. Dolayısıyla onların halkaları hadis değil, fıkıh halkası gibidir. Dünyadan el etek çeken Muhammed b. Hût'un (ö. 160-70/776-86 arası) halkasında ise züht ehlinin toplandığı aktarılır.¹⁰³¹ Yani bu halka da bir hadis halkası değil, züht ve ibadet ehli kişilerin toplandığı bir sohbet ve zikir halkası olmalıdır. Rebîa b. Ebî Abdurrahman'ın halkasının neden inşa edilmediği ise Birinci Bölüm'de açıklanmıştır.¹⁰³²

Musa b. Ukbe, halkası olduğu söylendiği hâlde¹⁰³³ kendisi için halka vazedilmeyen râviler arasında 625 rivayetle hadis sayısı en yüksek olan kişidir.

¹⁰²⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 497.

¹⁰³⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 524.

¹⁰³¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 577.

¹⁰³² Bk. Birinci Bölüm, I, B.

¹⁰³³ Onun bu halkayı kardeşleri İbrahim ve Muhammed ile birlikte yönettiği, Musa'nın ayrıca fetva verdiği söylenir (İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 519). Kardeşleri arasında en yüksek hadis sayısına sahip olan kişi Musa olduğundan grafiğe yalnızca onun ismi yansıtılmıştır.

Siyer/megâzî konusundaki uzmanlığıyla bilinen¹⁰³⁴ ve bu konuda döneminin âlimleri tarafından övülen¹⁰³⁵ ve alanında ilk olduğu söylenen¹⁰³⁶ bir eser telif etmiş olan Musa b. Ukbe'nin öne çıkan, yani toplam hadis sayısının %10'undan daha çok hadis naklettiği iki hocası bulunur: Nâfi' (150 rivayet) ve Zührî (145 rivayet). İkisi de halka sahibi olan bu râvilerin halkalarında Musa b. Ukbe'ye yer verilmemesinin sebebi ilgili bölümlerde açıklanmıştır.¹⁰³⁷ Özetle o, bu hocalarının talebeleri arasında geri planda kalmış ve ricâl ve hadis usulü kaynakları onlarla ilişkilerine dair yeterli veri sunmamıştır. Musa'nın öne çıkan beş talebesinin yalnızca ikisi Medinelidir: Muhammed b. Fülejh el-Eslemî (ö. 197/812-3) (100 rivayet) ve yeğeni İsmail b. İbrahim b. Ukbe (ö. 169/785-6) (90 rivayet). Onun toplam rivayet sayısına oranla talebelerinin ondan aktardıkları hadisler çok azdır. Ayrıca talebeleriyle ilişkilerine dair yeterli ricâl ve hadis usulü verisi de bulunmaz. Bundan dolayı onun için bir halka vazedilmemiştir.

Mescid-i Nebevî'de halkası olduğu söylenen¹⁰³⁸ diğer bir isim de Muhammed b. Aclân'dır. 485 rivayetle bu listede ikinci sırada gelen İbn Aclân'ın öne çıkan, yani toplam hadis sayısının %10'undan daha çok hadis naklettiği iki hocası bulunur: 100 rivayetle Saîd el-Makburî ve 85 rivayetle babası Aclân (ö. 115-25/733-43 arası). Onun Makburî ile ilişkisine bir önceki başlıkta değinilmişti. Öne çıkan dört talebesi arasındaysa hiç Medineli bulunmayıp bu talebeler Mısır, Basra, Mekke ve Kûfe'dendir. İlk sıradaki Medineli talebesi Süleyman b. Bilal ondan yalnızca 35 hadis aktarmıştır. Onun Kûfe¹⁰³⁹ ve Mısır'a¹⁰⁴⁰ yolculuk yaptığı düşünüldüğünde bu bölgelerden öğrencilerinin bulunması normal karşılanabilirse de Medine'de büyük bir halkası olan¹⁰⁴¹ birinin hadislerinin Medineliler tarafından nakledilmemesi ilginçtir ve bu çalışmada halkasına yer verilmemesinin esas sebebidir.

¹⁰³⁴ Bk. Birinci Bölüm, I, C.

¹⁰³⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dil*, I, 22.

¹⁰³⁶ Zehebî, *Siyer*, VI, 114.

¹⁰³⁷ Bk. İkinci Bölüm, I, A, 2 ve I, B, 2.

¹⁰³⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 525.

¹⁰³⁹ Zehebî, *Siyer*, VI, 322.

¹⁰⁴⁰ İbn Yunus, *Târîh*, II, 217.

¹⁰⁴¹ Zehebî, *Tezkire*, I, 165.

Abdullah b. Ebî Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm (ö. 130/747-8), 275 rivayetle Mescid-i Nebevî'de halkası bulunduğu söylenen¹⁰⁴² kişiler arasında üçüncü sırada gelir. Onun öne çıkan, yani toplam hadis sayısının %10'undan daha çok hadis naklettiği iki hocası bulunur: Babası Ebû Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm (ö. 120/738) (40 rivayet) ve Amre bint Abdurrahman (35 rivayet). Ebû Bekir'in, Ömer b. Abdülaziz'in tedvinle ilgili emrinin muhatabı olduğu ve bu emirde Amre'nin hadislerinin toplanmasını istediği düşünülürse Abdullah'ın öne çıkan kaynaklarının bu iki kişi olmasının sebebi anlaşılır. Ancak onlardan naklettiği hadis sayısı fazla değildir. Onun öne çıkan talebeleri arasında da iki kişi bulunur: Muhammed b. İshak (135 rivayet) ve Mâlik b. Enes (35 rivayet).¹⁰⁴³ Abdullah'ın siyer/megâzî ile ilgilendiği¹⁰⁴⁴ dikkate alınırsa İbn İshak'a bu konuda kaynaklık yaptığı düşünülebilir. Nitekim İbn İshak'ın ondan naklettiği 135 rivayetten 88'i (%65) siyer/megâzî hakkındadır. Ancak onun ne İbn İshak ne de Mâlik'le ilişkisine dair isnâd verilerinden başka bilgi vardır. Isnâd verileri de çok kuvvetli olmadığından Abdullah b. Ebî Bekir için bu çalışmada bir halka vazedilmemiştir.

İshak b. Abdullah İbn Ebî Ferve (ö. 144/761-2) de Mescid-i Nebevî'de halkası olduğu söylenen râvilerdendir.¹⁰⁴⁵ Onun öne çıkan, yani toplam hadis sayısının %10'undan daha çok hadis naklettiği hiçbir hocası olmayıp en çok rivayet aktardığı kişi 10 nakille Mekhûl ed-Dımaşkî'dir (ö. 112/730). İkinci sıradaysa beş nakille Zührî gelir. Yani o Medinelî râvilerin hiçbirinden çok hadis nakletmemiştir. Öne çıkan dört talebesi ise Kûfe, Dımaşk ve Mısırlıdır. Kaynaklarda Mescid-i Nebevî'deki halkasına ailesinin katıldığı söylendiği¹⁰⁴⁶ hâlde öğrencileri arasında ailesinden kimsenin bulunmaması da ilginçtir. Ailesinin mensupları hadis rivayetiyle iştiğal etmemiş olmalıdır. Sonuç olarak İbn Ebî Ferve'nin hiç Medinelî talebesi olmadığından onun için bir halka vazedilmemiştir.

Muhammed b. Yahya b. Habbân (ö. 121/738-9) 100 rivayetle Mescid-i Nebevî'de halkası olduğu söylenen¹⁰⁴⁷ kişiler arasında altıncı sıradadır. Onun öne çıkan, yani toplam

¹⁰⁴² Bu halkanın Hazm ailesine ait olduğu söylenir. Abdullah b. Ebî Bekir, ailenin en çok rivayete sahip üyesi olduğundan ve bu halkanın varlığına dair bilgi onun biyografisinde verildiğinden (İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 491) grafiğe onun ismi yansıtılmıştır.

¹⁰⁴³ Mâlik, *el-Muvattâ'* da Abdullah'tan 49 rivayet aktarır.

¹⁰⁴⁴ Bk. Birinci Bölüm, I, C.

¹⁰⁴⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 523.

¹⁰⁴⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 523.

¹⁰⁴⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 418.

hadis sayısının %10'undan çok hadis naklettiği üç hocası bulunur: 20 rivayetle amcası Vâsi' b. Habbân (ö. ?), 10'ar rivayetle Abdullah b. Muhayrîz el-Cümahî (ö. 99/717-8) ve Abdurrahman b. Hürmüz el-A'rec. Bunlardan yalnızca İbn Muhayrîz Medine dışından olmakla birlikte Medineli hocalarından aktardığı rivayetlerin sayısı da oldukça azdır. Öne çıkan talebeleryse iki kişidir: İbn İshak (30 rivayet) ve Yahya b. Saîd el-Ensârî (25 rivayet). İki talebe de Medineli olmasına rağmen ricâl ve usul kaynaklarında hocaları ile ilişkilerine dair veri bulunmaz. Aralarındaki isnâd bağları da çok zayıf olduğundan Muhammed b. Yahya için bir halka vazedilmemiştir.

Sonuç olarak Medineli 2./8. yüzyıl râvilerinden halkası olduğu söylenip bu çalışmada halka sahibi olarak ele alınmayan râvilerin halkalarını inşa etmek çok zor, hatta imkânsızdır. Bunlardan çoğunun toplam rivayet sayıları veya talebelerinin onlardan aktardıkları hadis sayıları çok az olduğundan daha en baştan aralarında yakın hoca-talebe ilişkisi olduğunu söylemek zordur. Ricâl ve hadis usulü kaynaklarındaysa bu kişiler ile öne çıkan talebeleri arasındaki irtibata dair ya hiç veri yoktur ya da çok az vardır. Bu kişilerin halkaları olduğu hâlde gerekli verilerden yoksun olmalarının muhtemel sebeplerinden bu kısmın girişinde bahsedilmişti. Medineli râviler özelinde bunlardan en çok karşılaşılanlar halkaların hadise değil fıkha tahsis edilmesi ve râvilerin başka şehirlere göç etmeleridir.

III. Medine Hadis Halkalarının Hadis Meseleleri Açısından Mukayesesi

Hadis usulüne dair veriler halkaların ele alındığı kısımlarda râviler arası ilişkiler inşa edilirken dağınık bir şekilde ele alınmış olduğundan burada 2./8. asır Medine hadis halkalarının hangi hadis meseleleri üzerinde ittifak edip hangilerinde ihtilaf hâlinde bulduklarına dair genel bir değerlendirmeye yer vermek isabetli olacaktır. Söz konusu zaman diliminde diğer şehirlerde olduğu gibi Medine’de de hadislerin yazılması, hadis tahammül ve edâ yöntemleri ile edâ sîgaları, re’y karşıtlığı, siyasilerle ilişkiler ve bid’at ehline rivayet gibi hadis meseleleri öne çıkmaktadır.

Hadislerin yazılması konusunda halkalar arasında tam bir görüş birliği mevcuttur. Bu konudaki görüşlerine rastlanmayan az sayıda kişi dışarıda bırakılırsa, ele alınan yedi halkanın sahipleri ve mensupları arasında hadislerin yazılmasına karşı çıkan kimse bulunmamaktadır. Özellikle Zührî, Zeyd b. Eslem, İbn Ebî Zi’b ve Mâlik halkalarında hadislerini hem şahsi kullanımları için yazan hem de eser telif eden birçok kişi bulunur. Ebû Hüreyre¹⁰⁴⁸ ve Abdullah b. Ömer¹⁰⁴⁹ gibi Medine rivayet birikiminin yapı taşlarını oluşturan sahâbîlerle Saîd b. el-Müseyyeb¹⁰⁵⁰ ve Urve b. ez-Zübeyr¹⁰⁵¹ gibi öne çıkan büyük tâbîlerin de hadis yazdıkları ve İslam tarihinin en meşhur müdevvini Zührî’nin Medineli olduğu düşünülürse Medine’de bu konuda çok erken dönemden itibaren büyük oranda¹⁰⁵² bir kabul meydana geldiği iddia edilebilir.¹⁰⁵³

¹⁰⁴⁸ Ebû Hüreyre’nin hadis yazdığı ve yazdırdığı meşhurdur. Hemmâm b. Münebbih’in (ö. 132/749-50) ondan yazdığı sahife en erken hadis koleksiyonlarından sayılır (Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi*, s. 70-1). Ebû Hüreyre ile Hemmâm arasındaki ilişki için bk. Demirci, *Yemen’de Hadis*, s. 50-3.

¹⁰⁴⁹ Abdullah b. Ömer’in hadislerini yazdığı ve çarşıya çıkmadan önce kitaplarına bakıp hafızasını tazelediği Nâfi’ tarafından nakledilir (Buhârî, *et-Târîhu’l-kebir*, I, 325).

¹⁰⁵⁰ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu’l-kebir* (es-Sifru’s-sâlis), II, 156.

¹⁰⁵¹ Urve b. ez-Zübeyr yazdığı hadisleri Harre Savaşı’ndan (63/683) önce yakmış, ancak daha sonra bundan pişman olmuştur (İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 178).

¹⁰⁵² Cook, konuyla ilgili çalışmasında Zührî’den önceki râvilerin hadislerin yazılmasına karşı olduklarını söyler. Gerçekten de Zührî’nin hocaları tabakasındaki kişilerin hadisleri yazmadıklarına ve yazılmasına karşı çıktıklarına dair rivayetler mevcut olsa da bunun aksini gösteren rivayetler de vardır. İkinci tür rivayetler Cook’un gündemine girse de o, bunları ilk tür rivayetler kadar detaylı bir şekilde incelememeyi seçer (“The Opponents of the Writing”, s. 462-3).

¹⁰⁵³ Schoeler’in, Zührî’nin kariyerinin başlarında hadisleri yazmayı caiz görmemesinin Medine’deki yaygın görüşe uyma isteğinden kaynaklandığına dair ifadeleri (*Yazı ve Rivâyet*, s. 90) detaylandırılmaya muhtaçtır. Zira onun mensup olduğu ilmî silsilede hadislerini yazan âlimler bulunuyordu.

2./8. asır Basra hadis halkalarında ise böyle bir ittifaktan bahsetmek mümkün değildir. Muhammed b. Sîrîn halkası hadislerin yazılması konusunda menfi bir tavır sergilerken¹⁰⁵⁴ Hasan el-Basrî halkası müspet bir tavidir.¹⁰⁵⁵ Yemen hadis halkalarında da hadisler yazılmakla birlikte bu pratik Medine'deki kadar hoş görülmemiş ve kolay kabul edilmemiş gibidir. Zira Tâvûs b. Keysân'dan (ö. 106/725) bu meseleyle alakalı hem olumlu hem olumsuz görüşler aktarılırken¹⁰⁵⁶ Ma'mer b. Râşid halkasında hadisler yazılmakla birlikte hafızanın önemine ve yalnızca kitaba güvenilmemesi gerektiğine dair vurgu kuvvetlidir.¹⁰⁵⁷ Şam Bölgesi'ndeki halkalar arasında da bu konuda ihtilaf mevcuttur. Mekhûl'ün (ö. 112/730) halkasında genel olarak hadislerin yazımı hoş görülmemekle birlikte şahsi nüshalar oluşturulmuşken orada da bir halka kuran Zührî'nin ilmî çevresinde bu konu bir problem teşkil etmemiştir.¹⁰⁵⁸

Medine'de en çok kullanılan hadis tahammül ve edâ yöntemi kıraat/arzdır. Bu yöntem Medineliler tarafından en az semâ kadar muteber kabul edilir. Dolayısıyla hadisleri kıraat/arz ile rivayet etme konusunda da halkalar ittifak hâindedir. Özellikle Mâlik halkasının mensuplarının bu konuda oldukça ısrarcı olduğu görülür. Mâlik, halifelerin öfkesini celbetme pahasına kıraat/arz ile hadis rivayet etmekten vazgeçmemiştir. Onun bu konudaki ısrarlarını haklı çıkarmak için söylediği sözleri içeren şu rivayet nispeten uzun olsa da burada alıntılanmalıdır.¹⁰⁵⁹

Mehdî, oğulları Musa [el-Hâdî] ve Harun'a [er-Reşîd] Mâlik'ten kitabını dinlemelerini emretti. Bunun için Mâlik'i çağırdı ama Mâlik onlara ders vermeye gelmedi. Mehdî bunu duyunca ona elçi gönderip "Niye onlara hadis rivayet etmeye gelmedin?" diye sordu. Mâlik, "Müminlerin emiri! İlme saygı göstermek ve onun ayağına gelmek gerekir" diye cevap verdi. Mehdî, oğullarına "Doğru söylüyor, siz onun yanına gidin" dedi. Onlar Mâlik'in yanına gidince "Bize hadis okur musun?" dediler. Mâlik, "Bu şehirde talebeler hocaya okur, çocuğun muallime Kur'an okuması gibi, böylece talebe hata yaparsa hoca düzeltir" dedi. Böyle olunca Musa ile Harun dersi bırakıp gittiler ve yaşananları Mehdî'ye anlattılar. Bunu duyan Mehdî, Mâlik'e bir elçi daha gönderip "Onların yanına gelmeni istedim, gelmedin. Onlar senin yanına gelince de hadis okumuyorsun!" dedi. Mâlik,

¹⁰⁵⁴ Maden, *Ehl-i Hadîs Halkaları*, s. 77-80.

¹⁰⁵⁵ Maden, *Ehl-i Hadîs Halkaları*, s. 105-7.

¹⁰⁵⁶ Demirci, *Yemen'de Hadis*, s. 87-8.

¹⁰⁵⁷ Demirci, *Yemen'de Hadis*, s. 136-9.

¹⁰⁵⁸ Sari, *Şam Bölgesinde Ehl-i Hadîs Halkaları*, s. 71-4.

¹⁰⁵⁹ Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 20.

“Müminlerin emiri! İbn Şihâb’ın şöyle dediğini işittim: ‘Bu hadisleri Ravza’daki bazı âlimlerden topladık. Onlar Saîd b. el-Müseyyeb, Ebû Seleme, Urve, Kâsım, Sâlim, Hârice, Süleyman ve Nâfi‘ idi.’ Sonra onlardan İbn Hürmüz, Ebü’z-Zinâd, Rebîa ve Ensârî rivayet etti. Bu ilmin denizi İbn Şihâb’dır. Bu âlimlerden hiçbiri hadisleri okumazdı, hadisler onlara okunurdu” diye cevap gönderdi. Onun mektubunu alan Mehdî, oğullarına “Bu saydıkları örnek alınacak insanlardır, gidin ve hadislerini ona okuyun” dedi.

Nâfi‘, Zührî, Ebü’z-Zinâd ve Yahya b. Saîd el-Ensârî gibi halka sahiplerinin de zikredildiği bu rivayette hadislerin hocaya okunarak alınmasının büyük tâbiîler döneminden itibaren uygulandığı ve daha sonra bir gelenek hâline gelerek sonraki nesiller tarafından devam ettirildiği görülür. Medine’nin hadis birikimini özümseyen ve devam ettirme konusunda hassas olan Mâlik’in bu konudaki ısrarı da bu geleneğin oldukça kuvvetli olmasından kaynaklanmış olmalıdır.

Ayrıca kıraat/arz ile alınan hadis rivayet edilirken “ahberanâ” ve “ahberanî” yanında “haddesenâ” ve “haddesenî” edâ sîgalarının kullanılabilmesi de halka sahipleri tarafından benimsenen görüşlerdendir. Özellikle Nâfi‘, Zührî, İbn Ebî Zi’b ve Mâlik bu konuda hiçbir sakınca görmez. Bu âlimler çoğu zaman başka şehirlerden gelen talebelerinin bu konu hakkındaki şüpheli sorularına maruz kalırlar. Bunlardan sıkıldığı anlaşılan İbn Ebî Zi’b bir gün kendisine “Ebü’l-Hâris, sana okuduğum hadisleri ‘haddesenî’ diyerek rivayet edebilir miyim?” denmesi üzerine “Evet. Vebali benim boynuma” diyerek¹⁰⁶⁰ soruların ardını kesmeye çalışır. Mâlik de kıraat/arz ile alınan hadisin bu sîga ile rivayet edilebileceğine çok çeşitli şehirlerden gelen talebelerini ikna edebilmek için açıklamalarda bulunur.¹⁰⁶¹

Yemen hadis halkalarında da kıraat/arza karşı çıkılmadığı görülür. Ma‘mer b. Râşid kıraat/arz metodunda bir beis görmemiş ve semânın yanında onu da çokça kullanmış, talebesi Abdürrezzâk b. Hemmâm da rivayeti alma tarzı farklılaşsa da “ahberanâ” lafzıyla hadis rivayet etme konusunda ısrarcı davranmıştır.¹⁰⁶²

Medine’de nesiller boyu sürdürülen tavırlardan biri de re’y kullanımına mesafeli yaklaşım ile Irak ve re’y ehline muhalefettir. Özellikle “Ebû Hüreyre → Saîd b. el-

¹⁰⁶⁰ İbn Sa‘d, *et-Tabakât*, VII, 560.

¹⁰⁶¹ Fesevî, *el-Ma‘rife*, II, 828; Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 27.

¹⁰⁶² Demirci, *Yemen’de Hadis*, s. 142-3.

Müseyyeb → Zührî → Mâlik” silsilesi Medine’de Ehl-i re’y karşıtlığının en net görüldüğü damardır. Medine’nin en meşhur sahâbileri ve en önemli rivayet kaynaklarından Ebû Hüreyre’nin, Abdullah b. Ömer’le birlikte, Hz. Peygamber’in söz ve davranışlarına zâhirî bir şekilde yaklaşan ve re’y ile fetva vermekten çekinen sahâbîler arasında sayılması¹⁰⁶³ bu tavrın Medine’de çok erken bir dönemde başladığını gösterir. Ebû Hüreyre’nin en yakın talebelerinden Saîd b. el-Müseyyeb’in “İraklı” ifadesini pejoratif manada kullandığı olmuştur. Verdiği bir fetvanın akla uygun olmadığını söyleyerek itiraz eden Rebîa b. Ebî Abdurrahman’a “İraklı mısın sen? Sünnet böyledir”¹⁰⁶⁴ cevabını veren İbnü’l-Müseyyeb’in re’y kullanımıyla Iraklı olmayı eşdeğer gördüğü ve bu tavidan pek de hoşlanmadığı anlaşılır. Talebesi Zührî, Irak karşıtlığını bir adım öteye taşır. Iraklıların hadis konusunda zayıf olduğu kanaatini benimsediğinden¹⁰⁶⁵ Irak’tan gelen hadislere ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini söyler.¹⁰⁶⁶ Re’ye de oldukça mesafelidir. Bir gün bir öğrencisi ona re’yle ilgili bir mesele sorduğunda yüzünü buruşturmuş, daha sonra ahkâm hadislerine dair bir problemle karşısına çıktığında yüzü aydınlanarak “Bana böyle şeylerle gel!” demiştir.¹⁰⁶⁷ Ayrıca âlimlerin re’ye başvurmalarının hadis öğrenmeye güç yetirememelerinden kaynaklandığını söyleyip¹⁰⁶⁸ re’yi, hadis bilgisinin yetersizliğinde ortaya çıkan bir problem seviyesine indirmiştir. Onun akranlarından Ebü’z-Zinâd da re’y karşıtı ifadelerle sahiptir.¹⁰⁶⁹

Medine’nin geleneklerini devam ettirme konusunda özel bir dikkat sahibi olan Mâlik, Iraklılarla soğuk ilişkiler kurma konusunda da hocalarının izinden gitmiştir. O, bu tavrın bir gelenek olduğunu Süfyân es-Sevrî’nin talebelerinden Bağdatlı muhaddis Şuayb b. Harb’e (ö. 197/812-3) hitaben söylediği şu sözlerle bizzat dile getirmiştir:¹⁰⁷⁰

Bizim ilk neslimiz sizin ilk neslinizden hadis almazdı. Alkame, Esved ve Mesrûk Medine’ye uğrarlardı da bizden kimse gidip onlardan hadis dinlemezdi. Bizim yeni neslimiz de aynı şekilde sizin yeni neslinizden hadis almaz.

¹⁰⁶³ Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, s. 252-3.

¹⁰⁶⁴ Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, IX, 394-5.

¹⁰⁶⁵ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VIII, 462.

¹⁰⁶⁶ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 435.

¹⁰⁶⁷ Fesevî, *el-Ma’rife*, I, 625.

¹⁰⁶⁸ İbn Ebî Hayseme, *et-Târihu’l-kebîr* (es-Sifru’s-sâlis), II, 249.

¹⁰⁶⁹ Hatîb, *el-Fakih*, I, 392-3.

¹⁰⁷⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), I, 294.

Mâlik'in Irak karşıtlığı halkasının düzenine bile yansımıştır. Halkasını evinde kuran Mâlik'in talebeleri derste önce kapının önünde beklerler, sonra kapıcılar tarafından mensup oldukları şehirlere göre sırayla içeri alınırlardı. İçeriye en son alınanlar ise Iraklılardı.¹⁰⁷¹ Mâlik re'y kullanımına da karşı olduğunu ifade etmiş, bunu yalnızca re'y kullanan âlimleri eleştirerek değil, nispeten teorik açıklamalarla da yapmıştır. Re'y kullanımının kişiyi teselsüle sürükleyeceğini ifade eden şu sözü bu açıklamalara örnek verilebilir:¹⁰⁷²

Hz. Peygamber vefat ettiğinde bu din tamamlandı. Bizim Hz. Peygamber'in ve ashâbının izlerini takip etmemiz gerekir, re'ye tabi olamayız. Re'ye tabi olan kişinin karşısına re'yi daha kuvvetli biri çıktığında ona tabi olur, ondan daha kuvvetli biri çıktığında da ona tabi olur. Bu böyle sürüp gider.

Mâlik'in talebeleri de onun bu tavrını miras almışlardır. Mâlik halkasının mensuplarından olan ve kendi döneminde Medine'nin en büyük âlimlerinden sayılan Ebû Mus'ab ez-Zührî'nin "Medineliler! Ben aranızda olduğum sürece Irak ehline üstün gelmeye devam edeceksiniz" demesi¹⁰⁷³ Medine'deki Irak karşıtlığının 3./9. asırda da canlı olduğunu gösterir.

Basra hadis halkalarında ise bu konuda bir görüş birliği oluşmamıştır. İbn Sîrîn halkası re'ye karşı olumsuz kanaat beslerken¹⁰⁷⁴ Hasan el-Basrî'nin re'yiyle fetva verdiği aktarılır.¹⁰⁷⁵ Yemen halkalarının re'y kullanımı ve Ehl-i re'y'e karşı tutumlarıyla ilgili detaylı tasvirler bulunmaz.¹⁰⁷⁶ Şam halkalarında ise genel bir tavır olarak re'ye mesafeli durulmakla birlikte Mekhûl ve Evzâî'nin (ö. 157/774) re'y kullandıkları söylenir.¹⁰⁷⁷

Medine hadis halkalarının siyasilerle ilişkiler meselesinde de büyük oranda aynı tavrı benimsediği görülür. Nâfi', Zührî, Ebû'z-Zinâd ve Yahya b. Saîd el-Ensârî gibi halka sahiplerinin tamamı –kimileri isteksiz bir şekilde de olsa–¹⁰⁷⁸ devletten resmî görev

¹⁰⁷¹ Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 30.

¹⁰⁷² Fesevî, *el-Ma'rife*, II, 789-90.

¹⁰⁷³ Kadı İyâz, *Tertîb*, III, 347.

¹⁰⁷⁴ Maden, *Ehl-i Hadîs Halkaları*, s. 83.

¹⁰⁷⁵ Maden, *Ehl-i Hadîs Halkaları*, s. 112.

¹⁰⁷⁶ Demirci, *Yemen'de Hadis*, s. 91-2.

¹⁰⁷⁷ Sari, *Şam Bölgesinde Ehl-i Hadîs Halkaları*, s. 74-6.

¹⁰⁷⁸ Yahya b. Saîd el-Ensârî, halifenin elçisi kendisine kadılık teklifi getirdiğinde "Eğer borcum olmasaydı bu teklifi kabul etmezdim" demiştir (İbn Asâkir, *Târîh*, LXIV, 260).

kabul etmişlerdir ve halkalarının mensupları arasında da resmî görev sahibi birçok kişi bulunur. Mâlik resmî bir vazife üstlenmemekle birlikte siyasilerin görüşme ve istişare taleplerini kabul etmiş, onların meclislerine sık sık katılmış ve ilim sahibi olan herkesin sultanların meclislerine katılarak onları iyiliğe teşvik edip kötülükten sakındırmaları gerektiğini söylemiştir.¹⁰⁷⁹ Zeyd b. Eslem'in siyasetle irtibatı hakkında veri yoksa da züht ehli olması ve hiddetli kişiliği düşünüldüğünde siyasilerle arasının çok iyi olmadığı düşünülebilir. İbn Ebî Zi'b ise 2./8. yüzyılda devlet ricaliyle arası en açık Medineli âlim olabilir. Medine valilerinin ona resmî görev verme konusundaki ısrarlarına rağmen bunu kabul etmeyen İbn Ebî Zi'b, kimilerinden ağır hakaretler işitmek durumunda kalmıştır.¹⁰⁸⁰ Onun emr-i bi'l-ma'rûf konusunda titiz olduğu¹⁰⁸¹ ve hakikati çekinmeden söylediği¹⁰⁸² kaynaklarda yer alır. Nitekim Mansûr'un hac mevsimlerindeki Medine ziyaretlerinde huzuruna davet ettiği isimlerden biri olan İbn Ebî Zi'b bu oturumlarda hem Medine valilerinin hem de bizzat halifenin kusurlarını yüzüne vurmaktan çekinmemiştir.¹⁰⁸³ Mehdî bir gün Mescid-i Nebevî'ye girdiğinde ayağa kalkmayan tek kişi İbn Ebî Zi'b olmuştur. Halifenin hizmetçilerinin onu ayağa kalkmaya zorlaması üzerine "İnsanlar yalnızca âlemlerin Rabbi karşısında kıyam ederler" cevabını verip oturmaya devam etmiştir.¹⁰⁸⁴ Onun siyasilere karşı takındığı bu sert tavır doğal olarak Ahmed b. Hanbel'in takdirini kazanmasını sağlamıştır. İbn Hanbel yalnızca İbn Ebî Zi'b'i övmekle kalmamış, onun Mâlik'ten daha faziletli olduğunu da söylemiştir.¹⁰⁸⁵ Ancak daha önce de işaret edildiği gibi İbn Ebî Zi'b'in bu tavrı 2./8. asır Medine'sinde istisnaidir ve kendi halkasının mensupları tarafından bile devam ettirilmemiştir. Bundan dolayı o, bu yüzyıldaki herhangi bir hocasına değil, 1./7. yüzyılda yaşayıp siyasilerle arası en az onun kadar açık olan Saîd b. el-Müseyyeb'e benzetilmiştir.¹⁰⁸⁶

¹⁰⁷⁹ Mâlik'in siyasilerle ilişkilerine dair rivayetler için bk. Kadı İyâz, *Tertib*, II, 95-112.

¹⁰⁸⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 561.

¹⁰⁸¹ İbn Ebî Hayseme, *et-Târihu'l-kebir* (es-Sifru's-sâlis), II, 336.

¹⁰⁸² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), I, 512.

¹⁰⁸³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 562; Hatîb, *Târih*, III, 519.

¹⁰⁸⁴ Hatîb, *Târih*, III, 518.

¹⁰⁸⁵ "Mâlik ve İbn Ebî Zi'b'in ikisi de yöneticilerin huzuruna çıkarlardı; İbn Ebî Zi'b onlara [iyilikleri] emreder ve onları [kötülüklerden] sakındırırken Mâlik suspus otururdu. İbn Ebî Zi'b, Mâlik'ten daha hayırlı ve daha faziletlidir" (Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* [Abdullah], I, 511).

¹⁰⁸⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), I, 295, 487.

Basra'daki bazı hadis halkalarında ise devlet erkânına karşı olumsuz bir tavır takınıldığı görülür. İbn Sîrîn halkasında bu tavır üzerinden bir devamlılık oluşmuştur.¹⁰⁸⁷ Diğer halkalarda bu konuda muttarit bir tavır gözlenemese de kimi halka mensuplarının siyasilere olumsuz baktıkları aktarılır.¹⁰⁸⁸ Yemen halkalarında da Basra'dakiler gibi siyasilere karşı menfî bir tavır hâkimdir.¹⁰⁸⁹

Medine hadis halkalarının ihtilaf ettiği nadir meselelerden biri bid'at ehline rivayettir. Bu konuda öne çıkan iki halka İbn Ebî Zi'b ile Mâlik'in halkalarıdır. İbn Ebî Zi'b'in kendisi Kaderî olmakla itham edilmiştir.¹⁰⁹⁰ Ancak halkasının mensuplarından Vâkıdî bu ithamların haklı olmadığını söylemiştir. Onun anlattığına göre İbn Ebî Zi'b, Kaderî olmak bir yana, onların görüşlerini ayıplamıştır, ancak dönemin iktidarı tarafından kovuşturmayla uğrayan Kaderîler onun halkasına katılıp ona sığındığında da onları yanından kovmamış ve onlara yardım etmiş, bundan dolayı kendisi de Kaderî olarak anılmıştır.¹⁰⁹¹ İbn Ebî Zi'b'in Kaderîleri halkasından kovmaması bid'at ehline hadis rivayet etme ve onlarla haşır neşir olma konusunda bir sorun görmediği anlamına gelir. Mâlik ise bid'at ehline karşı çok daha sert bir tavır sergiler. Kaderîlerin görüşlerini reddetmek için yazdığı bir risalesi¹⁰⁹² ve tövbe etmesi istenip de etmeyen İbâzilerin öldürülmesi gerektiğine dair bir fetvası¹⁰⁹³ bulunur. Ayrıca öğrencilerine onların bulunduğu ortamlarda bulunmamayı ve onların sözlerini dinlememeyi tavsiye eder¹⁰⁹⁴ ve halkasına katılan birinin Mürciî olduğunu öğrendiğinde onu kovar.¹⁰⁹⁵ Bütün bunlar bid'at ehline hadis rivayet etmeyi caiz görmediğini gösterir. Onun halkasının mensupları arasında da benzer tavırlara rastlamak mümkündür.

¹⁰⁸⁷ Maden, *Ehl-i Hadîs Halkaları*, s. 82.

¹⁰⁸⁸ Maden, *Ehl-i Hadîs Halkaları*, s. 116.

¹⁰⁸⁹ Demirci, *Yemen'de Hadis*, s. 89-91, 141-2.

¹⁰⁹⁰ Fesevî, *el-Ma'rife*, II, 400.

¹⁰⁹¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 558-9. Vâkıdî'nin hocasını korumak için böyle söylediği düşünülmemelidir, zira Mâlik halkasının mensuplarından Mus'ab b. Abdullah'tan da aynı anlama gelen ifadeler aktarılır (Zehebî, *Siyer*, VII, 145).

¹⁰⁹² Kadı İyâz, *Tertîb*, II, 90.

¹⁰⁹³ Sahnûn, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, I, 529-30.

¹⁰⁹⁴ Yahya b. Maîn, *Ma'rifetü'r-ricâl* (İbn Muhriz), II, 68.

¹⁰⁹⁵ Zehebî, *Tezkire*, II, 454.

Basra halkalarında da bu konuda ihtilaf vardır. İbn Sîrîn halkasında bid‘at ehliyle münasebette bulunulmaması gerektiği görüşü benimsenmişken¹⁰⁹⁶ diğer bir halka sahibi Hasan el-Basrî'nin bizzat kendisi ve öğrencisi Katâde b. Diâme Kaderî temayüllere sahiptir.¹⁰⁹⁷ Yemen halkalarının durumu biraz daha karışıktır. Halka sahiplerinin bizzat kendileri çeşitli bid‘at fırkalarına nispet edilmekle birlikte hepsinden bid‘at ehlini kötöleyen sözler aktarılmıştır.¹⁰⁹⁸ Yine de Yemen’de bid‘at ehline karşı olumsuz bir tutum beslendiği söylenebilir.

Medine’deki hadis halkalarında lafzen ve manen rivayet konusunda ise devamlılık gösteren bir tavra rastlanmamıştır. Halka sahibi kimi âlimlerin bu konudaki görüşlerine rastlanabilir. Örneğin Zührî’den bu konuda çelişen sözler nakledilir. Bir rivayette “Manayı doğru aktardıysan bir sorun yoktur” diyerek¹⁰⁹⁹ manen rivayete cevaz verirken başka bir rivayete göre “Hz. Peygamber’in sözlerini size geldiği gibi aktarın” diyerek¹¹⁰⁰ buna karşı çıkar. Bu rivayetlerin hayatının farklı dönemlerine ait olduğu söylenebilir. Yahya b. Saîd el-Ensârî’nin ise lafzen rivayet konusunda titiz olduğu söylenir.¹¹⁰¹ Ancak bu râvilerin talebelerinin bu konuda görüşlerine rastlanmamış, dolayısıyla bu konu, halka içi ilişkiler vazedilirken kullanılamamıştır. Bu meselenin Medine’de diğer meseleler kadar gündeme gelmediği ve tartışılmadığı söylenebilir. Bunun sebebi Medinelî râvilerin hadislerin yazılması konusundaki genel kabulü olmalıdır. Medine’de hadis yazma pratiği yaygın olduğundan ve yazılı metinlerin lafzen nakledilmesinin kolay olup manen rivayet edilmesine gerek kalmadığından lafzen ve manen rivayet meselesinin Medinelîlerin gündemini meşgul etmemiş olması muhtemeldir.

Medine hadis halkaları, rivayet ettikleri hadislerin muhtevaları açısından da kıyaslanabilir. Hadis ile fikhın iç içe olduğu Medine’de halka sahibi âlimlerin neredeyse tamamının fakih kimliği taşıdıkları görülür. Bu konuda Nâfi‘ ile Zeyd b. Eslem istisna olmakla birlikte ikisi de Ömer ailesine mensup olduklarından onun ve oğlu Abdullah’ın aktardığı ahkâm hadisleriyle fetvalarına hâkim oldukları, dolayısıyla fıkihtan tamamen kopuk olmadıkları söylenebilir. Halka sahiplerinin fıkıhla bu kadar haşır neşir olmaları

¹⁰⁹⁶ Maden, *Ehl-i Hadîs Halkaları*, s. 80-2.

¹⁰⁹⁷ Maden, *Ehl-i Hadîs Halkaları*, s. 110-2.

¹⁰⁹⁸ Demirci, *Yemen’de Hadis*, s. 88-9, 139-41.

¹⁰⁹⁹ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu ’l-kebîr* (es-Sifru’s-sâlis), II, 252.

¹¹⁰⁰ Ebû Zür‘a ed-Dımaşkî, *Târîh*, II, 620.

¹¹⁰¹ Buhârî, *et-Târîhu ’l-kebîr*, VIII, 276.

Medine halkalarının tamamında ahkâm hadislerinin yoğun olarak rivayet edildiğini söyleme imkânı verir. Bununla birlikte siyer/megâzî konusunda geniş birikim sahibi Zührî'nin halkasında ahkâm hadislerinin yanında siyer/megâzî haberlerinin de aktarıldığı tahmin edilebilir. Mekke'ye kıyasla oldukça iptidai bir tefsir birikimine sahip olan Medine'de bu konunun nadir uzmanlarından Zeyd b. Eslem'in halkasında da ahkâm hadisleriyle birlikte tefsir rivayetlerinin nakledildiğini söylemek mümkündür. Tüm bu farklı birikim sahibi kimselerin halkalarına katılan Mâlik b. Enes'in halkasında rivayet edilen hadisleri ise herhangi bir konuyla sınırlamak makul olmasa gerektir.

SONUÇ

2./8. yüzyılın önemli ilim merkezlerinden Medine’de kurulan hadis halkalarını inşa etmeyi hedefleyen bu çalışma üç bölümden oluşmuştur. Birinci Bölüm’de söz konusu zaman diliminde Medine’deki ilmî hayat branşlar, râviler ve mekânlar olmak üzere üç açıdan hadis rivayeti merkeze alınarak incelenmiştir.

1./7. ve 2./8. yüzyıllarda Medine’de yaşayan 973 râvi tespit edilmiştir. Birinci Bölüm’de varılan temel sonuçlardan biri mezkûr zaman diliminde bu 973 Medineli râvinin temelde üç branşla ilgilendiğidir: Hadis, fıkıh ve siyer/megâzî. Hadis branşında öne çıkan isimlerin sahâbe tabakasında Ebû Hüreyre, Abdullah b. Abbas, Âişe, Abdullah b. Ömer, Câbir b. Abdullah, Enes b. Mâlik, Ömer b. el-Hattâb ve Ebû Saîd el-Hudrî; 1./7. yüzyılın geri kalanında Urve b. ez-Zübeyr, Ebû Seleme b. Abdurrahman b. Avf, Saîd b. el-Müseyyeb, Kâsım b. Muhammed, Sâlim b. Abdullah ve İkrime mevlâ İbn Abbas; 2./8. yüzyılda ise İbn Şihâb ez-Zührî, Muhammed b. İshak, Nâfi’ mevlâ İbn Ömer, Mâlik b. Enes, Muhammed b. Ömer el-Vâkîdî, Muhammed b. Abdülaziz ed-Derâverdî, Yahya b. Saîd el-Ensârî, Zeyd b. Eslem, İbn Ebî Zi’b ve Ebü’z-Zinâd Abdullah b. Zekvân olduğu saptanmıştır.

973 râviden 68’inin fıkıhla ilgilendiği, bunlardan ayrıca zikredilmesi gerekenlerin sahâbe tabakasında Hz. Ömer, Zeyd b. Sâbit, Hz. Âişe ve Abdullah b. Ömer; 1./7. yüzyılın geri kalanında Urve b. ez-Zübeyr, Ebû Seleme b. Abdurrahman b. Avf, Saîd b. el-Müseyyeb, Kâsım b. Muhammed, Sâlim b. Abdullah; 2./8. yüzyılda ise Nâfi’ ile Zeyd b. Eslem istisnasıyla İkinci ve Üçüncü Bölümler’de ele alınan halka sahipleri olduğu görülmüştür.

Siyer/megâzî ile yoğun bir şekilde ilgilenen râvilerin sayısı ise 18 olarak belirlenmiştir. Bunlardan en önemlileri Urve b. ez-Zübeyr, Zührî, Musa b. Ukbe, İbn İshak, İbrahim b. Sa’d ve Vâkîdî’dir.

Farklı açılardan incelemelere tabi tutulan 973 Medineli râvinin çoğunluğunun 80-160 yılları arasında vefat ettiği saptanmıştır. Ayrıca bu râvilerden 694’ünün, yani %85’inin rivayet sayısı 100’den azdır. Hadis miktarı 101-500 arasında olanların sayısı 93, 501-1000 arasındakilerin sayısı 20, 1001-2550 arasında olanları ise dokuzdur. Hakkında cerh-ta’dîl değerlendirmesi bulunan 342 râviden 276’sı güvenilir, 66’sı güvenilir kabul edilmiştir. Râvilerin kabileleri arasında ise Kureyş, Hazrec ve Evs öne çıkar. Medineli râvilerden 563’ü Kureyşli, 149’u Hazrecli ve 65’i Evslidir. Medinelilerin

itikadi eğilimleri incelendiğinde de şehrin bu konuda homojen bir yapı arz ettiği görülür, ehl-i bid‘at olarak nitelenen fırkalara mensubiyet azdır. Yalnızca 23 râvinin fırkası tespit edilebilmiş, bunlardan en çok öne çıkanlar 10 râviyle Kaderîler, altı râviyle de Şiîler ve Şî‘ eğiliminde olanlar olmuştur. Medineli râvilerin mesleklerine bakıldığında ise daha çok devlet tarafından verilen resmî görevlere sahip oldukları dikkat çekmektedir. Şehirde en çok icra edilen meslekler kadılık, valilik, kıssacılık ve kâtipliktir. Buradan hareketle Medinelilerin siyaset ve siyasilerle yakın ilişkiler kurduğu sonucuna varılmıştır.

1./7. ve 2./8. yüzyıllarda Medine’de en çok hadis rivayet edilen mekânlar ise Mescid-i Nebevî ile râvi evleri olmuştur. Oralar kadar yaygın olmasa çarşı, sokak ve bahçelerde de hadis nakledildiği, ancak buralardaki nakillerin hadis rivayetinin sistemleşmesinden önceki bir döneme ait olduğu iddia edilmiştir.

2./8. asır Medine’sinde üç merkezî, dört ikincil halka olduğu tespit edilmiş ve bu halkaların inşası İkinci ve Üçüncü Bölüm’ün temel konusunu oluşturmuştur. İkinci Bölüm’de merkezî halka oldukları tespit edilen Nâfi‘ mevlâ İbn Ömer, İbn Şihâb ez-Zührî ve Mâlik b. Enes halkalarına yer verilmiştir. Nâfi‘ halkasının temel bilgi kaynağının Abdullah b. Ömer; mensuplarının ise Ubeydullah b. Ömer el-Ömerî, Mâlik b. Enes, Eyyûb es-Sahtiyânî ve Abdullah b. Ömer el-Ömerî olduğu tespit edilmiştir. Zührî halkasının bilgi kaynakları arasında 1./7. yüzyıl Medine’sinin en önemli tâbiîleri olan Urve b. ez-Zübeyr, Saîd b. el-Müseyyeb, Ebû Seleme b. Abdurrahman, Sâlim b. Abdullah ve Ubeydullah b. Abdullah’ın yanında küçük sahâbîlerden Enes b. Mâlik’in bulunduğu; mensuplarının ise Mâlik b. Enes, Muhammed b. İshak, Muhammed b. Abdullah ez-Zührî, İbn Ebî Zi’b, İbrahim b. Sa’d ve Ubeydullah b. Ömer el-Ömerî olduğu görülmüştür. Medine’de tespit edilen yedi halkanın beşine mensup olan Mâlik b. Enes’in hocaları arasında bu beş halka sahibinin yanında Rebâa b. Ebî Abdurrahman ve Abdullah b. Yezîd b. Hürmüz ve Medineli diğer birçok râvi; mensuplarını ise Ma’n b. İsa el-Kazzâz, Abdullah b. Nâfi‘ es-Sâiğ, Mutarrif b. Abdullah el-Yesârî, Abdullah b. Mesleme el-Ka’nebî, İsmail b. Ebî Üveys, Mus‘ab b. Abdullah ez-Zübeyrî ve Ebû Mus‘ab ez-Zührî oluşturmuştur.

Merkezî halkaların tespitinin ardından Üçüncü Bölüm’de ikincil halkalar ve halka mahiyeti arz etmeyen bilgi ağları sunulmuş, böylece Medine’nin en öne çıkan isimlerinin haricinde kalan bilgi akışları da gösterilmiştir. İkincil hadis halkası olduğu saptanan dört kişi vardır: Ebü’z-Zinâd Abdullah b. Zekvân, Zeyd b. Eslem, Yahya b. Saîd el-Ensârî ve Muhammed b. Abdurrahman İbn Ebî Zi’b. Ebü’z-Zinâd halkasının en önemli bilgi

kaynağı Abdurrahman b. Hürmüz el-A‘rec iken mensupları Abdurrahman b. Ebi‘z-Zinâd, Mâlik b. Enes ve Mugîre b. Abdurrahman el-Hizâmî‘dir. Zeyd b. Eslem‘in kaynakları arasında Atâ b. Yesâr, babası Eslem ve Abdullah b. Ömer; mensupları arasında ise Hişâm b. Sa‘d el-Kureşî, Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem ve Mâlik b. Enes bulunur. Yahya b. Saîd el-Ensârî‘nin en önemli bilgi kaynakları Saîd b. el-Müseyyeb ile Kâsım b. Muhammed‘dir. Halkasının mensuplarını ise Mâlik b. Enes ile Süleyman b. Bilâl oluşturur. Ele alınan son halka sahibi İbn Ebî Zi‘b‘in öne çıkan hocaları Zührî ve Saîd b. Ebî Saîd el-Makburî, halkasının mensupları ise Muhammed b. İsmail İbn Ebî Füdeyk ile Muhammed b. Ömer el-Vâkîdî‘dir.

Halkaların hadis meseleleri açısından kıyaslandığı bölümde halkalar arasında hadislerin yazılması, kıraat/arz ile rivayet, re‘y kullanımına mesafeli yaklaşım ve siyasilerle olumlu ilişkiler konusunda ittifak olduğu, bid‘at ehline rivayet konusunda ise ihtilaf bulunduğu tespit edilmiştir.

Halkalar sunulduktan sonra, halkalara dâhil olamayan, yine de Medine‘nin rivayet birikimine katkı sunan bazı bilgi akışları “Halka Yapısı Arz Etmeyen Bilgi Ağları” arasında ele alınmıştır. Bu kısımda Hişâm b. Urve, Abdülaziz b. Muhammed ed-Derâverdî ve Saîd b. Ebî Saîd el-Makburî‘nin halkalara dâhil olmamalarına rağmen çok hadis rivayet ettikleri tespit edilmiştir. Musa b. Ukbe, Muhammed b. Aclân ve Abdullah b. Ebî Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm da kaynaklarda halka sahibi oldukları söylenmelerine rağmen bu çalışmada kendilerine yer verilmeyip hadis miktarlarıyla dikkat çeken râviler arasında sayılmıştır. Bu kişiler için halka vazedilmemesinin sebebi ise, ilgili yerlerde açıklandığı gibi, verilerin azlığıdır.

Medine‘de sekiz sahâbî ailesinin ve onların isnâdlarının baskın konumda olduğu saptanmıştır. Bu aileler Ömer b. el-Hattâb, Zübeyr b. el-Avvâm, Ali b. Ebî Tâlib, Osman b. Affân, Sa‘d b. Ebî Vakkâs, Talha b. Ubeydullah, Abdurrahman b. Avf ve Ebû Bekir aileleridir. Bu ailelerin üçünün isnâdlarının 2./8. yüzyılda son bulduğu, diğerlerinin isnâdlarının ise 3./9. yüzyılın ortalarına kadar devam ettiği görülmüştür.

2./8. yüzyılda Medine‘deki hadis rivayetinin halka şeklindeki versiyonlarının merkeze alınarak incelendiği bu çalışmada temel birkaç sonuca varılmıştır. Bunlar şöyle sıralanabilir:

1. İlmî hareketlilik açısından Medine, 2./8. asır ilim merkezleri arasında Basra ve Kûfe'den sonra üçüncü sırada yer almasının yanında birçok ilim merkezinin kaynağı konumundadır.
2. Hicri ilk iki yüzyılda Medine'de hadis yanında fıkıh ve siyer/megâzî konuları da râvilerin ilmî meşgaleleri arasında yer almıştır.
3. Medine'de üçü merkezî, dördü ikincil olmak üzere yedi halka tespit edilmiştir. Merkezî halkaların sahipleri Nâfi' mevlâ İbn Ömer, İbn Şihâb ez-Zührî ve Mâlik b. Enes; ikincil halkaların sahipleri Ebü'z-Zinâd, Zeyd b. Eslem, Yahya b. Saîd el-Ensârî ve İbn Ebî Zi'b'dir.
4. Mâlik b. Enes, Medine'deki yedi halkadan beşinde öğrenci olarak bulunmasının yanında kendi müstakil halkasını da kurmuştur. Yani o, yedi halkanın altısında etkin olarak yer almıştır. Bu durum, Mâlik'in Medine'deki dominant rolünü göstermesinin yanında 2./8. yüzyıl Medine'sinin Mâlik olmadan idrak edilemeyeceğini ispatlar.
5. Halkaların gündemine giren hadis meseleleri incelendiğinde bunların çoğu hakkında halkalar arasında bir görüş birliği mevcut olduğu görülür. Bu da Medine Ehl-i hadîs'inin büyük ölçüde yeknesak bir yapı arz ettiğini söylemeyi gerekli kılar.
6. Halkalara girememelerine rağmen Medine'nin rivayet birikimine katkıda bulunan isimler arasında Saîd b. Ebî Saîd el-Makburî, Musa b. Ukbe, Hişâm b. Urve, Muhammed b. Aclân ve Abdülaziz b. Muhammed ed-Derâverdi bulunur.

Son olarak bu çalışmanın 2./8. yüzyıl hadis tarihi çalışmalarına yapacağı muhtemel katkılardan da bahsedilebilir. İlk olarak, bu araştırmada 2./8. yüzyılda Medine'de yer alan hadis halkaları, yani ilmî mesailerinin büyük kısmını hadis rivayetine adayın kişiler tespit edilmiştir. Dolayısıyla bundan sonraki çalışmalarda "Medine Ehl-i hadîs'i" dendiğinde kimlerin kastedildiği okuyucunun zihninde net olacaktır. Ayrıca artık 2./8. yüzyıl Medine hadis tarihine dair incelemeler yapılmak istendiğinde odaklanılması gereken temel isimler belirlenmiş, dolayısıyla bu zaman ve mekâna yönelmek isteyen araştırmacıların işi kolaylaştırılmıştır. Öne çıkan Medineli râvilerin hangi halkaya mensup olduklarının tespiti de onlardan bahsedilirken hangi ilmî çevreye ait olduklarını ifade etmeyi kolaylaştıracaktır. Örneğin, Ubeydullah b. Ömer el-Ömerî'den bahsedilirken "Nâfi' mevlâ İbn Ömer'in hadis halkasının en önemli mensuplarından olup aynı zamanda Zührî halkasında yer alan Ubeydullah b. Ömer" gibi bir cümle kurulabilecek, böylece

Ubeydullah'ın hangi ilişki ağlarında bulunduğu okuyucuya kolayca aktarılabilir. Medine Ehl-i hadîs'inin tespitinin alana belki de en önemli katkısı ise 2./8. yüzyıldaki farklı Ehl-i hadîslerin kıyaslanmasının yolunu açmasıdır. Bu çalışmanın benzerleri mezkûr asrın diğer ilim merkezleri hakkında da yapıp oraların Ehl-i hadîsleri de tespit edildiğinde bu gruplar kıyaslanarak 2./8. yüzyıl Ehl-i hadîs'inin farklı tonları görülebilecek ve farklı bölgelerin Ehl-i hadîslerinin ne derece benzer olduğu tespit edilebilecektir.

KAYNAKÇA

- Abdürrezzâk b. Hemmâm, Ebû Bekir es-San‘ânî. *el-Musannef*. nşr. Habîbürrahman el-A‘zamî. I-XI. Beyrut: el-Mektebü’l-İslâmî, 1403/1983.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah eş-Şeybânî. *el-İlel ve ma‘rifetü’r-ricâl* (Abdullah). nşr. Vasiyullah b. Muhammed Abbas. I-IV. Riyad: Dâru’l-Hânî, 1422/2001.
- . *el-Müsned*. nşr. Şuayb el-Arnaût v.dğr. I-L. Beyrut: er-Risâletü’l-Âlemiyye, 1436/2015.
- . *Min kelâmi’l-İmâm Ebî Abdillâh Ahmed b. Hanbel fî ileli’l-hadîs ve ma‘rifeti’r-ricâl* (Merrûzî). nşr. Subhî es-Sâmerrâî. Riyad: Mektebetü’l-Me‘ârif, 1409/1988.
- . *Suâlât* (Ebû Davud). nşr. Ziyâd Muhammed Mansûr. Medine: Mektebetü’l-Ulûm ve’l-Hikem, 1414/1994.
- Akgün, Hüseyin. *Hadis Rivâyet Coğrafyası*. İstanbul: İFAV, 2019.
- Akpınar, Mehmetcan. “Medinan Scholars on the Move: Professional Mobility at the Umayyad Court”. *Professional Mobility in Islamic Societies (700-1750): New Concepts and Approaches* içinde. ed. Mohamad El-Merheb – Mehdi Berriah. Leiden: Brill, 2021, s. 15-39.
- Albayrak, Ali. *Buhârî’nin Kaynakları ve Fuad Sezgin*. İstanbul: İFAV, 2020.
- Ali b. el-Medînî, Ali b. Abdullah b. Ca‘fer es-Sa‘dî. *el-İlel*. nşr. Muhammed Mustafa el-A‘zamî. Beyrut: el-Mektebü’l-İslâmî, 1400/1980.
- . *Suâlât* (İbn Ebî Şeybe). nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir. Riyad: Mektebetü’l-Me‘ârif, 1404/1984.
- Altıkulaç, Tayyar. “İkrime el-Berberî”. *DİA*. Erişim: 19.06.2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ikrime-el-berberi>
- Anthony, Sean W. *Muhammad and the Empires of Faith: The Making of the Prophet of Islam*. Oakland: University of California Press, 2020.
- Aydemir, Halis. *Rivâyetlerin Olasılığı Teorisi Işığında Nâfi‘ Mevlâ İbn Ömer*. Bursa: Emin Yayınları, 2008.

- el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *et-Târîhu 'l-kebir*. I-IX. nşr. Muhammed Abdülmuîd Hân. Haydarabad: Dâiretü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, ts.
- Cirit, Hasan. *Halkın İslâm Anlayışının Kaynakları: Vaaz ve Kıssacılık*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2002.
- Cook, Michael. "The Opponents of the Writing of Tradition in Early Islam". *Arabica*, XLIV/4 (1997), s. 437-530.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. *Irak Mâlikî Ekolü (III.-V./IX.-XI. yy.)*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2004.
- ed-Dârekutnî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer. *el-İlelü 'l-vâride fi 'l-ehâdisi 'n-nebeviyye*. I-XVI. nşr. Mahfûzurrahman Zeynullah es-Selefî. Riyad: Dâru Taybe, 1405/1985.
- Demirci, Hatice. *Hicrî İkinci Asırda Yemen'de Hadis*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2021.
- Deniz, Şakir. *İbn Ebî Zi'b'in Hayatı ve Kitâbu's-Sünen İsimli Eseri*. Yüksek Lisans Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi SBE, 2018.
- Duman, Ali. *İmam Mâlik*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022.
- ed-Dûrî, Abdülaziz. *Neş'etü ilmi't-târîh inde'l-Arab*. Beyrut: Merkezü Dirâsâtî'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 2007.
- Durmuş, Üzeyir. "İmâm Buhârî'nin Sahîh'ine Kaynaklık Bakımından İmâm Mâlik'in Muvatta'sı (Tahrîc, Mukâyese, Tahlîl)". *Çanakkale Onsekiz Mart İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14 (2019), s. 171-212.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî. *Hilyetü 'l-evliyâ ve tabakâtü 'l-asfiyâ*. I-XI. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî – Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1416/1996.
- Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, Abdurrahman b. Amr. *Târîhu Ebî Zür'a ed-Dımaşkî*. I-II. nşr. Şükrullah b. Ni'metullah el-Kûcânî. Dımaşk: Mecme'u'l-Lugati'l-Arabiyye, ts.
- Erul, Bünyamin. *Sahabenin Sünnet Anlayışı*. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- . "Telfîk". *DİA*. Erişim: 23.04.2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/telfik--hadis>
- Ess, Josef van. *Theology and Society in the Second and Third Centuries of the Hijra*. I-IV. trc. John O'Kane – Gwendolin Goldbloom – Renee Otto. Leiden: Brill, 2016-2020.

- Erdoğan, Mehmet. “Mugîre b. Abdurrahman”. *DİA*. Erişim: 21.02.2022.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/mugire-b-abdurrahman>
- el-Fâsî, Takiyyüddin Muhammed b. Ahmed. *el-Ikdü's-semîn fi târihi'l-beledi'l-emîn*. I-VIII. nşr. Muhammed Hâmid el-Fîkî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1406/1986.
- Fayda, Mustafa. “İbn İshak”. *DİA*. Erişim: 20.06.2022.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-ishak>
- , “Siyer ve Megâzî”. *DİA*. Erişim: 24.02.2022.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/siyer-ve-megazi>
- el-Fesevî, Ebû Yusuf Ya'kûb b. Süfyân. *el-Ma'rife ve't-târih*. I-III. nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1410/1990.
- Gombrich, E. H. *Sanatın Öyküsü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2020.
- Günaydın, Tuğçe. *Hadis Rivayetinde Âlî İsnadlar*. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE, 2022.
- Gürman, Ceyda. *Tâbiûn Dönemi Tefsiri ve Medineli Müfessirler*. Doktora Tezi. Yalova: Yalova Üniversitesi SBE, 2020.
- Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Neysâbûrî. *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs ve kemmiyyeti ecnâsîhî*. nşr. Ahmed b. Fâris es-Selûm. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1431/2010.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr el-Ufurî. *Kitâbü't-Tabakât*. nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. Bağdat: Matba'atü'l-Ânî, 1387/1967.
- , *Târihu Halîfe b. Hayyât*. nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. Riyad: Dâru Taybe, 1405/1985.
- el-Halîlî, Ebû Ya'lâ Halîl b. Abdullah. *el-İrşâd fi ma'rifeti ulemâi'l-hadîs*. I-III. nşr. Muhammed Saîd b. Ömer. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989.
- Harekât, İbrahim. “Ebû Mus'ab”. *DİA*. Erişim: 06.03.2022.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-musab>
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*. I-II. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1403/1983.
- , *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*. nşr. Ebû Abdullah es-Sevrakî. Haydarabad: Cem'iyetü Dâireti'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1357/1938.

- . *Takyîdü'l-ilm.* nşr. Yusuf el-Uş. Beyrut: Dâru İhyâi's-Sünneti'n-Nebeviyye, ts.
- . *Târîhu Medîneti's-selâm ve ahbâru muhaddisihâ ve zikru kuttâniha'l-ulemâ min gayri ehlihâ ve vâridihâ.* I-XVII. nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1436/2015.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Nâfi'". *DİA.* Erişim: 10.02.2022.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/nafi--tabiin-alimi>
- Hamidullah, Muhammed. *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam ibn Münebbih.* trc. Kemal Kuşçu. İstanbul: Beyan Yayınları, 2013.
- el-Humeydî, Ebû Abdullah Muhammed b. Fütûh. *Cezvetü'l-muktebis fî târihi ulemâi'l-Endelüs.* nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf – Muhammed Beşşâr Avvâd. Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1429/2008.
- Işık, Şükran. *Hadislerde Medine ve Mescid-i Nebi.* Yüksek Lisans Tezi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, 2019.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah en-Nemerî. *el-İntikâ fî fezâili'l-eimmeti's-selâseti'l-fukahâ.* nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. Halep: Mektebü'l-Matbû'âtî'l-İslâmiyye, 1417/1997.
- . *et-Temhîd li-mâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd.* I-XVII. nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf v.dğr. Londra: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî, 1439/2017.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî. *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl.* I-IX. nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd v.dğr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- İbn Asâkir, Ali b. Hasan. *Târîhu medîneti Dımaşk.* I-LXXX. nşr. Muhibüddîn Ebû Saîd el-Amrevî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415-1421/1995-2001.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl.* I-IX. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye (Haydarabad: Dâiretü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye 1371/1952 baskısından ofset), ts.
- İbn Ebî Hayseme, Ebû Bekir Ahmed b. Züheyr b. Harb. *et-Târîhu'l-kebîr* (es-Sifru's-sânî). nşr. Salâh b. Fethî Helel. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr, 1427/2006.
- . *et-Târîhu'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis). I-IV. nşr. Salâh b. Fethî Helel. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr, 1424/2004.

- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed el-Kûfî. *el-Kitâbü'l-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*. I-VII. nşr. Kemâl Yusuf el-Hût. Beyrut: Dâru't-Tâc, 1409/1989.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. I-XV. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zemân*. I-VIII. nşr. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Sâdır, 1398/1978.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn*. I-II. nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Silefî. Riyad: Dâru's-Sumey'î li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1420/2000.
- *Kitâbü's-Sikât*. I-X. nşr. Muhammed Abdülmüid Hân. Haydarabad: Dâiretü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1393/1973.
- *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*. nşr. Mecdî b. Mansûr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1995.
- İbn Kayyimi'l-Cevziyye, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekir. *Î'lâmü'l-muvakkî'in an Rabbi'l-âlemîn*. I-VII. nşr. Meşhûr b. Hasan Âlü Selmân. Cidde – Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1423/2002.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *el-Me'ârif*. nşr. Servet Ukkâşe. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1401/1981.
- İbn Mende, Ebû Abdllah Muhammed b. İshak el-İsfahânî. *Şürûtu'l-eimme*. nşr. Abdurrahman b. Abdülcebbâr el-Füreyvâî. Riyad: Dâru'l-Müslim li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1416/1995.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed el-Hanbelî. *Şerhu İleli't-Tirmizî*. I-II. nşr. Hemmâm Abdürrahim Saîd. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1421/2001.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd ez-Zührî. *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*. I-XI. nşr. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1421/2001.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî. *Târîhu'l-Medîneti'l-münevvere*. I-IV. nşr. Fehîm Muhammed Şeltût. yy., 1399/1979.
- İbn Yunus, Abdurrahman b. Ahmed b. Yunus el-Mısırî. *Târîhu İbn Yunus es-Sadeî*. I-II. nşr. Abdülfettâh Fethî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000.

- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Muhammed. *Kitabü'd-Duafâ ve'l-metrûkîn*. I-III. nşr. Abdullah el-Kâdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986.
- İbnü's-Salâh, Ebü Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî. *Ulümü'l-hadîs*. nşr. Nüreddin İtr. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1427/2006.
- el-İclî, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Abdullah. *Ma'rifetü's-sikât min ricâli ehli'l-ilm ve'l-hadîs ve mine'd-duafâ ve zikri mezâhibihim ve ahbârihim*. I-II. nşr. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî. Medîne: Mektebetü'd-Dâr, 1405/1985.
- İstemi, Fuat. *Hicret Bağlamında Tarih ve Hadis Metodolojileri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Kadı İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Musa el-Yahsubî. *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*. I-VIII. nşr. Muhammed b. Tâvî et-Tancî v.dğr. Fas: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, 1403/1983.
- Kallek, Cengiz. "Fukahâ-yi Seb'a". *DİA*. Erişim: 25.05.2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/fukaha-yi-seba>
- Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*. I-II. nşr. Mehmet Şerefettin Yaltkaya – Kilisli Rifat Bilge. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1941.
- Kızılkaya Yılmaz, Rahile. *Çağdaş Hadis Tartışmaları ve Muvatta'*. İstanbul: İFAV, 2020.
- Kuzudişli, Bekir. *Aile İsnâdları*. İstanbul: İFAV, 2021.
- . *Hadis Rivayetinde Bağlam: Sebebü irâdi'l-hadîs*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.
- . *Hadis Tarihi*. İstanbul: Kayıhan, 2019.
- . *Şîa ve Hadis: Başlangıcından Kütüb-i Erbaa'ya Hadis Rivayeti ve İsnad*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Koçinkağ, Mansur. "Risâletü'l-Ferâiz li-Zeyd b. Sâbit me'a şerhihâ li-Ebi'z-Zinâd". *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* IV/1 (2018), s. 329-353.
- . "Written Source of al-Muwatta': Risâlat al-Farâ'id". *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* VI/2 (2020), s. 1545-1567.
- Koçyiğit, Talât. *Hadis Tarihi*. Ankara: TDV Yayınları, 2017.

- Köse, Feyza Betül. *Medine’de Sosyal Hayat: Dört Halife Dönemi*. İstanbul: Mana Yayınları, 2016.
- Maden, Ömer Faruk. *Hicrî II. Asır Ehl-i Hadîs Halkaları (Basra Örneği)*. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 2018.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah el-Asbahî. *Muvattaü’l-İmâm Mâlik*. I-VIII. nşr. Muhammed Mustafa el-A‘zamî. Abu Dabi: Müessesetü Zâyid b. Sultân, 1425/2004.
- el-Mizzî, Yusuf b. Abdurrahman. *Tehzîbü’l-Kemâl fî esmâi’r-ricâl*. I-XXXV. nşr. Beşşâr Avvâd Ma‘rûf. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1403-1413/1983-1992.
- Musa, Muhammed es-Sânî Ömer. *el-Medresetü’l-hadîsiyye fî Mekke ve’l-Medîne ve eseruhâ fî’l-hadîsi ve ulûmihî min neş’etihâ hattâ nihâyeti’l-karni’s-sâniyyi’l-hicrî*. I-II. Riyad: Mektebetü Dâri’l-Minhâc, 1428/2007.
- Müslim b. el-Haccâc, Ebü’l-Hüseyin el-Kuşeyrî. *Kitâbü’t-Temyîz*. nşr. Muhammed Mustafa el-A‘zamî. Riyad: Şirketü’t-Tibâ‘ati’l-Arabiyyeti’s-Su‘ûdiyye, 1402/1982.
- *Sahîhu Müslim*. I-V. nşr. Fuâd Abdülbâkî. Kahire: Matba‘atü İsa el-Bâbî el-Halebî, 1412/1991.
- en-Nedîm, Ebü’l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya‘kûb. *el-Fihrist*. Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife, ts.
- en-Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. “et-Tabakât”. *Selâsü rasâil hadîsiyye li’l-İmâm en-Nesâî*. nşr. Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân – Abdülkerîm Ahmed el-Vüreykât. Zerkâ: Mektebetü’l-Menâr, 1408/1987, s. 51-93.
- “Tesmîyetü fukahâi’l-emsâr min ashâbi Rasûlillâh ve men ba‘dehüm”. *Selâsü rasâil hadîsiyye li’l-İmâm en-Nesâî*. nşr. Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân – Abdülkerîm Ahmed el-Vüreykât. Zerkâ: Mektebetü’l-Menâr, 1408/1987, s. 95-153.
- en-Nevevî, Ebû Zekerîyya Yahya b. Şeref. *İrşâdü tullâbi’l-hakâik ilâ ma‘rifeti süneni hayri’l-halâik*. nşr. Nûreddin İtr. Dimaşk: Dâru’l-Yemâme – Dâru’l-Ferfûr, 1430/2009.
- Onuk Demirci, Sümeyye. *Fukahâ-i Seb‘a ve İslam Hukuk Tarihindeki Yeri*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2019.
- Oral, Kenan. *Muvatta’ın Oluşum Süreci Nüsha Farklılıkları ve Nedenleri*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi SBE, 2020.
- Öz, Şaban. *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*. İstanbul: İSAR Yayınları, 2008.

- Özcan, Merve. *Kâsım b. Muhammed'in Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri*. Yüksek Lisans Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi SBE, 2009.
- Özdemir, Veysel. *Abdullah b. Amr ve es-Sahifetü's-sâdika'sı*. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi SBE, 2008.
- Özkan, Halit. *Hicrî İlk İki Asırda Farklı Şehirlerde Amel Telakkisi Oluşumunda Sünnet ve Hadisin Yeri*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2016.
- . "Tedvin Tarihinde Emevî Sarayı ve Zührî'nin Mirasına Bir Örnek: Şuayb b. Ebû Hamza Nüşhası". *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* XVII/32 (2012), s. 1-37.
- . "Muvatta Üzerine Yazılmış Şerhler". *Hadis Şerh Literatürü I*. ed. Mustafa Macit Karagözoğlu. İstanbul: İFAV, 2020, s. 55-168.
- . "Zührî". *DİA*. Erişim: 12.02.2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/zuhri>
- Öztürk, Mustafa. "Kaderî Olmakla İtham Edilen Hadis Râvileri". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII/23 (2013), s. 77-112.
- . "Mevâlî Râviler ve Geçmiş Kültürlerin Hadislere Etkisi: Hicrî İlk İki Asır". *Hadis Tetkikleri Dergisi*, IV/1 (2006), s. 7-37.
- Polat, Salahattin. "Ka'nebî", *DİA*. Erişim: 28.02.2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kanebi>.
- er-Râmehürmüzî, Ebû Muhammed İbn Hallâd Hasan b. Abdurrahman. *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*. nşr. Muhammed Acâc el-Hatîb. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1404/1984.
- Sahnûn, Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd et-Tenûhî. *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*. I-XVI. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Sari, Adem. *Hicrî II. Asır Şam Bölgesinde Ehl-i Hadîs Halkaları*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2021.
- Sayeed, Asma. *Women and the Transmission of Religious Knowledge in Islam*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Schoeler, Gregor. *İslam'ın İlk Dönemlerinde Yazı ve Rivâyet*. trc. Güllü Yıldız. İstanbul: Vakıf Bank Kültür Yayınları, 2022.

- es-Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman. *et-Tuhfetü'l-latîfe fî târihi'l-Medîneti's-şerîfe*. I-III. nşr. Es'ad Trabzonî el-Hüseynî. yy., 1399/1979.
- es-Sem'ânî, Ebû Saîd Abdülkerim b. Muhammed. *Edebü'l-implâ ve'l-istimplâ*. nşr. Ahmed Muhammed Abdurrahman. Cidde: Matba'atü'l-Mahmûdiyye, 1414/1993.
- es-Semhûdî, Nûreddin Ali b. Abdullah. *Vefâü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ*. I-V. nşr. Kâsım es-Sâmerrâî. Londra: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî, 1422/2001.
- *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevâvî*. I-V. nşr. Muhammed Avvâme. Medine: Dâru'l-Yüsr – Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1437/2016.
- et-Tarâbîşî, Mutâ'. *Ruvâtü Muhammed b. İshak b. Yesâr fî'l-meğâzi ve's-siyer ve sâiri'l-merviyât*. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, 1414/1994.
- Tatlı, Mustafa. *Tâbiün Döneminde Hadis Rivayeti (75-135/694-753 Yılları)*. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE, 2021.
- et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *İlelü't-Tirmiziyyi'l-kebîr*. nşr. Subhî es-Sâmerrâî v.dğr. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1409/1989.
- Toksarı, Ali. “İbrahim b. Sa'd”. *DİA*. Erişim: 14.02.2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibrahim-b-sad>
- Topgül, Muhammed Enes. “Erken Dönem Hadis Çalışmalarında Şiîlik İthamları –Hadis Tarihi Çerçevesinde Bir İnceleme–”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 55 (2018), s. 52-77.
- *İsnâdı Okumak: Hadis Tarihinin Anlaşılmasında İsnâdın Rolü*. İstanbul: İFAV, 2022.
- *Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dîl Hükümleri Nasıl Oluşturdu?* İstanbul: İFAV, 2019.
- Topgül, Muhammed Enes – Ömer Faruk Maden. “Ehl-i Hadis Ders Halkalarının Tespitine Dair Bir Metot Teklifi: II. (VIII.) Asrın İlk Yarıları Basra Örneği”. *İslam Araştırmaları Dergisi*, 45 (2021), s. 37-68.
- Tosh, John. *Tarihin Peşinde*. trc. Özden Arıkan. İstanbul: Kronik Kitap, 2020.
- Turhan, Halil İbrahim. *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi: Hicrî İlk İki Asır*. İstanbul: İFAV, 2015.
- Tüzün, İdris. *İbn Şihâb ez-Zührî: Hayatı, Hadis İlmine Katkıları ve Rivayetleri*. Ankara: Nobel, 2022.

- el-Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr. *Kitâbü'd-Duafâi'l-Kebîr*. I-IV. nşr. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1984.
- el-Vâkıdî, Muhammed b. Ömer b. Vâkıd. *Kitâbü'l-Meğâzî*. I-III. nşr. Marsden Jones. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1404/1984.
- Vekî', Muhammed b. Halef ed-Dabbî. *Ahbâru'l-kudât*. I-III. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts.
- Yahya b. Maîn, Ebû Zekeriyya el-Bağdâdî. *et-Târîh* (Dârimî). nşr. Ahmed Muhammed Nürseyf. Dımaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1400/1980.
- *et-Târîh* (Dûrî). *Yahyâ b. Maîn ve kitâbuhü't-Târîh* içinde. I-IV. nşr. Ahmed Muhammed Nürseyf. Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1399/1979.
- *Ma'rifetü'r-ricâl* (İbn Muhriz). I-II. nşr. Muhammed Kâmil el-Kassâr. Dımaşk: Matbûâtü Mecma'i'l-Lugati'l-Arabiyye, 1405/1985.
- *Min kelâmi Ebî Zekeriyya Yahya b. Maîn fi'r-ricâl* (İbn Tahmân). nşr. Ahmed Muhammed Nürseyf. Dımaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, ts.
- *Suâlât* (İbnü'l-Cüneyd). nşr. Ahmed Muhammed Nürseyf. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1408/1988.
- Yazıcı, Mahmut. *Sahâbe Bilgisinin Tespiti*. İstanbul: İFAV, 2015.
- Yıldız, Fahreddin. *İlmî Bir Disiplin Olarak Fıkhu'l-hadis*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2016.
- Yıldız, Oğuzhan. "Ehl-i Hadis Fıkhının Tedvini: Tirmizî'nin Câmi'inde Fıkhu'l-Hadis ve Fakih Muhaddisler Tabakâtı." *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, XVIII/3 (2018), s. 99-136.
- Yücel, Ahmet. *Hadîs İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi: Hicrî İlk Üç Asır*. İstanbul: İFAV, 2014.
- *Hadis Tarihi*. İstanbul: İFAV, 2016.
- ez-Zehabî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed. *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*. I-IV. nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. I-XXX. nşr. Şuayb el-Arnaût v.dğr. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1432/2011.

----- . *Târîhu 'l-İslâm ve vefeyâtü 'l-meşâhîr ve 'l-a 'lâm*. I-LIII. nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1410/1990.

----- . *Tezkiretü 'l-huffâz*. I-IV. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.

ez-Zübeyrî, Mus'ab b. Abdullah. *Kitâbü Nesebi Kureyş*. nşr. E. Lévi-Provençal. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1951.

